Източнитѣ български говори.

Отъ д-ръ **Л. Милетичъ**.

D-r Lj. Miletič, Das Ostbulgarische. Mit einer Karte. Wien, 1903, 302. (Kaiserliche Akademie der Wissenschaften. Schriften der Balcancomission, linguistische Abtheilung, II.)

Б. Цоневъ, Поправки и допълнения къмъ Милетичевата книга „Das Ostbulgarische". София, 1904, стр. 96 (Сборн. за н. ум. XX.).

Уводъ. — Инициятивата на Виенската Академия на наукитѣ за изслѣдване българскитѣ говори. — Пжтуването ми по източнобългарскитѣ области. Методъ на диялектоложкитѣ ми изучвания. — Мнѣнието на Цонева по прѣдмета на съчинението ми. — Възможнитѣ класификации на българскитѣ говори. — Границата между западнитѣ и източнитѣ български говори. — Обща характеристика на източнитѣ говори. — Вокалитѣ въ зависимость отъ ударението. — Слаботъменъ ъ, рефлексъ на стб. ѫ въ неударенитѣ срички. — Рефлекситѣ на стб. ъ. — Съвпадежъ на ѧ съ ѫ. — Слаботъмниятъ палataленъ еровъ вокалъ ę. — Прѣгласътъ на палатално *а* и изговорътъ на ѣ. — Палаталностьта на източнобългарския консонантизъмъ. — *Шт* и *жд* въ източнитѣ говори. — Личното окончание за 1. л. ед. ч. у глаголитѣ отъ сегашно врѣме. Съкратениятъ инфинитивъ. — Източнобългарското ударение. — Класификация на източнитѣ говори; *о*-нарѣчие и *ѣ*-нарѣчие. — Доказателствата на Цонева за „рупаланщини" въ Шуменския говоръ. — Печатнитѣ материяли по *о*-нарѣчие. — Старобългарскиятъ изговоръ на *ѣ*. — Родителенъ падежъ ед. ч. м. р. съ функция на опрѣдѣленъ членъ. — Нѣколко по-дребни морфологични въпроси. Моитѣ източници и приложенитѣ образци отъ *о*-нарѣчие — Балканскитѣ говори. — Рупскитѣ говори. Източни и западни рупски говори. — Произходътъ на родопския секундаренъ *о*-вокалъ. — Смѣсването на носовкитѣ въ рупскитѣ говори. — Рѣчникътъ на рупскитѣ говори.

Слѣдъ четвъртъ вѣкъ грижливо изучване диялектичнитѣ особности на цѣлокупния български езикъ врѣме е вече да се опитаме да туримъ по-трайна основа на нашата диялектология, като сведемъ придобититѣ до сега резултати отъ това изучване въ едно систематично цѣло. Първъ по-сериозенъ опитъ отъ наша страна въ тази посока е съчинението ми върху източнитѣ български говори, което прѣзъ 1903 год. излѣзе на нѣмски като издание на Виенската академия на наукитѣ подъ заглавие „Das Ostbulgarische". Всички принципиялни спорни въпроси относително класификацията на българскитѣ говори и тѣхната обща и частна характеристика трѣбваше тъй или инакъ да се разрѣшатъ въ тоя ми трудъ, за да може върху една основа понататъкъ въ подробности да се изложи описанието на източнитѣ български говори, които съставятъ прѣдметъ на съчинението ми. Наскоро, слѣдъ като се яви, то прѣдизвика подробенъ

отзивъ отъ страна на моя колега Б. Цоневъ, въ който критично се засѣгатъ моитѣ възгледи по споменатитѣ принципиялни въпроси, като се правятъ бѣлѣжки и по нѣкои други въпроси отъ второстепенна важность. Отзивътъ на Цонева ми дава добъръ поводъ, по-обстоятелствено да се повърна тукъ върху сѫщитѣ въпроси, като съмъ увѣренъ, че съ туй ще спомогна да се разяснятъ нѣкои отъ по-тъмнитѣ спорни въпроси на нашата диялектология, та часъ по скоро да се дойде до едно общо споразумѣние, особно по въпроса за класификацията на българскитѣ говори. Понеже смѣтамъ почти всички негови доводи, които не сѫ съгласни съ моитѣ, неприемливи, принуденъ съмъ, ако и да желая да бѫда колкото се може по-кратъкъ, да се простра пò-нашироко. Това можеше отчасть да се избѣгне, ако бѣ Ц. въ много случаи по-добрѣ вникналъ въ сѫщинския смисълъ на моитѣ доводи и заключения и ако бѣ се постаралъ по-точно да ги прѣдаде съ свои думи. А тъй сега ще трѣбва честичко да давамъ и по-дълъжки цитати изъ своето съчинение и изъ отзива на Ц., каквото съ туй читательтъ по-лесно да разбере, гдѣ сѫ слабитѣ страни на борещитѣ се мнѣния. Въ свръзка съ въпроситѣ, които ще засѣгамъ въ тази полемична разправа, редомъ ще подложа на оцѣнка всички по-важни критични бѣлѣжки на Ц.

1. Инициятивата на Виенската академия за изслѣдване източнобългарскитѣ говори.

Ако и по-голѣмата часть източни наши говори да се пада въ свободна България, гдѣто и много по-лесно могатъ се изучва, отколкото западнитѣ, които повече се намиратъ въ турски области, при все туй публикуванитѣ до сега езикови материяли и изслѣдвания се отнасятъ много повече къмъ западнитѣ отколкото къмъ източнитѣ наши говори. Причина на туй е не само по-голѣмата заинтересуваность, която прѣзъ послѣднитѣ двѣ десетолѣтия се показа у насъ изобщо спрѣмо етнографията на западнитѣ български области, но безъ съмнѣние и обстоятелството, че фонетиката на източнобългарскитѣ говори много по-мѫчно се подава на наблюдение и още по-мѫчно се прѣдава на книга, отколкото фонетиката на западнитѣ говори, особно когато изслѣдвачитѣ сѫ неопитни, каквито и наистина бѣха повечето наши записвачи на диялектоложки материяли. Именно поради това и малкото данни по източнобългарскитѣ говори, съ които разполагаме въ печатнитѣ фолклорни издания, не сѫ достатъчно сигурни, та да можемъ по тѣхъ си състави право понятие за всичкитѣ говори въ източната половина на българския езикъ и още по-малко за тѣхната топография. Особно голѣма празнина прѣдставяха въ нашата диялектология българскитѣ говори отъ черноморскитѣ области, гдѣто българскиятъ елементъ е сравнително малоброенъ и изпрѣмѣсенъ съ чузди елементи. По тази причина на 1894 год. съ голѣма готовность се отзовахъ на поканата на професора В. Ягичъ, който отъ името на Виенската академия на наукитѣ ми прѣдложи да прѣдприема

съ диялектоложки цѣли една обиколка по черноморскитѣ области. Тъкмо тогава отъ страна на сжщата академия дойдоха въ България и двама археолози — проф. Борманъ и проф. Калинка, за да изучватъ гръцкитѣ старини покрай Черно море. Разноскитѣ за това археоложко изучване, както и за други на Балканския полуостровъ и въ Мала Азия, прѣдприети отъ академията, се посрѣщаха отъ голѣмия фондъ за научни изслѣдвания, завѣщанъ ней отъ покойния Иосифъ Трайтлъ. Безъ съмнѣние на професоритѣ Ягича и Иречека, редовни членове на Виенската академия, се дължи, че академията усвои идеята, щото и за изучване на „диялектитѣ“ да се отдѣля по нѣщо отъ Трайтловия фондъ, отъ който само за една научна експедиция въ Сирия археолозитѣ прѣзъ казаната година похарчиха до 150 хиляди лева. По такъвъ начинъ комисията на академията, която първоначално бѣ опрѣдѣлена да ржководи чисто археоложки изучвания на Балканския полуостровъ и която заради туй се нарече Балканска комисия (Balkancomission), се раздѣли на двѣ секции: секция археоложка и секция езикова — лингвистична (linguistische Abtheilung). Именно археоложката секция бѣ натоварила споменатитѣ господа археолози да изслѣдватъ гръцкитѣ старини по Черноморска България, а лингвистичната секция се възползува отъ случая, та отъ своя страна прѣдложи на мене да изслѣдвамъ българскитѣ говори въ сжщитѣ области. Азъ бѣхъ съвсѣмъ независимъ отъ г-да археолозитѣ и отначало доброволно тръгнахъ съ тѣхъ само до Варна и отъ тамъ до Прѣславъ, кждѣто ми беше пжтятъ и гдѣто се раздѣлихме и вече повторно не се срѣщнахме. Всичко туй споменахъ, за да се види, доколко е вѣрно и умѣстно, що разказва Цоневъ въ увода на своя отзивъ относително възложената ми отъ Виенската академия задача: „За да стане ясно, защо господину Милетичу бѣ възложено да изслѣдва именно Черноморскитѣ български говори, трѣба да кажа, че когато Виенската академия разпращаше своитѣ сътрудници, за България, опрѣдѣли цѣла учена комисия съ задача на изслѣдва българското приморие въ геолошко и петрографско отношение. Къмъ тая комисия бѣ причисленъ и Милетичъ, съ задача, да изслѣдва говоритѣ въ сжщата область“. (стр. 3). Цоневъ не е могълъ да не знае, че речената учена експедиция бѣше „археоложка“, а не „геоложка“ и още по-малко „петрографска“, понеже той е ималъ на ржка и моя прѣдварителенъ отчетъ по първото пжтуване (Цоневъ го цитува на стр. 3 и 5 на своя отзивъ), гдѣто още въ началото казвамъ, какъ съмъ тръгналъ заедно съ господата отъ археоложката експедиция[1]). Цоневъ въ свръзка съ това бѣлѣжи и слѣдното: „При Виенската академия има отъ нѣколко години уредена една учена комисия, наречена Balkancomission, на която цѣльта е да се грижи за изслѣдване на Балканския полуостровъ. Тая комисия си има свои отдѣли споредъ научнитѣ клонове и е съ една дума специялна академия за Балканския полуостровъ, сирѣчь

---

[1]) „Mein Weg führte mich zuerst im Verein mit den Herren Mitgliedern der archäologischen Expedition nach Varna; von da besuchte ich die Dörfer in der Richtung gegen Balčik. Dann kamen wir alle über Šumen nach Preslav, wo sich unsere Wege trennten.“

такава, каквато трѣбваше отдавна да бжде основана въ нашия Балкански Срѣдецъ, а не у Виена". Ц. силно прѣувеличава значението на една обикновена, врѣменна научна комисия, като я нарича дори „специялна академия за Балканския полуостровъ". Не по-малко прѣувеличение има и въ изказаното отъ Ц. мнѣние, че ужъ отдавна можело вмѣсто въ Виена въ Срѣдецъ да се създаде такава научна академия. По-добрѣ ще бжде, ако ние продължимъ да работимъ, както и досега, колкото повече можемъ въ полето на науката и ако при туй си останемъ скромни, както прилича на нашитѣ културни и материялни сили. Само така ще можемъ и нис негли въ едно близко бждеще наистина да създадемъ една научна академия, за каквато си мечтае и почитаемиятъ колега.

2. Пжтуването ми по източнобългарскитѣ области. Методъ на диялектоложкитѣ ми изучвания.

Прѣди да пжтувамъ лично по областитѣ на източнобългарскитѣ говори, моитѣ диялектоложки познания се основаваха върху скждниτѣ откжслечни данни по говоритѣ на отдѣлни села и градове, черпени отъ печатнитѣ до тогава езикови материяли. Говоритѣ се именуваха по случайното име на града или селото, отъ които благодарение на нѣкой пакъ случаенъ любитель-филологъ или фолклористъ произхождаха записанитѣ езикови материяли. Въ науката именно така се цитуваха звукове или форми по ‚говора' напр. на гр. Добричъ, на гр. Шуменъ, или напр. на село Калипетрово, на село Кюлевча и пр. Още нѣмахме точно понятие, колко и какви говори имаме въ сѣверо- и югоизточна България, а пъкъ за топографията на говоритѣ, сир. за тѣхното разпространение, каквото да могатъ се зна и границитѣ имъ, за това и дума не ставаше. Още по-малко се водѣше до тогава смѣтка за разнитѣ диялектични наслоения, които се срѣщатъ въ отдѣлни области поради многократни прѣселнишки движения на българското население изъ разнообразни по говоръ български области. Затова еднакво се цѣнѣха езикови данни напр. отъ селото Езибей (Добрич. околия), гдѣто живѣятъ прѣселенци отъ Старо-Загорско (прѣселени на 1828 год.), съ данни отъ староврѣмскитѣ села по Шуменско, каквото е напр. селото Кюлевча, сир безъ да се прави разлика, че говорътъ на с. Езибей въ тая область е по-новъ, а на с. Кюлевча е по-старъ, и че първия говоръ трѣбва научно да отнесемъ къмъ Старозагорския въ южна България, а втория къмъ Шуменския, въ чиято околия се намира с. Кюлевча. Тѣзи необходими различавания съ огледъ къмъ топографската история на говоритѣ, както казахъ, не се правѣха въ нашата диялектология, и затова тѣ ми се присториха цѣли открития, когато азъ, като пжтувахъ по сѣверо- и югоизточна България, постепенно се натъквахъ на тѣхъ. Тогава почнахъ все повече и повече да ги цѣня като необходими критерии при коя да е бждеща класификация на източнобългарскитѣ говори, и за това рѣшихъ първомъ да се упжтя както трѣба въ тая съвсѣмъ тъмна до тогава страна на

източнобългарската диялектология. За това именно се видѣхъ принуденъ, като бѣхъ захваналъ съ черноморскитѣ области, да слѣдя къмъ западъ източнобългарскитѣ говори дори до главната граница, която ги отдѣля отъ западнитѣ. Постѫпвахъ така, че гледахъ 1) да установя, какви различни говори има въ източната половина на българския езикъ, и то първомъ въ прѣдѣлитѣ на Княжеството; 2) да изпитамъ добрѣ отъ една страна, кои отъ тия говори сѫ старински сир. дотолкова поне старински, доколкото по народното прѣдание въ свръзка съ други данни, черпени изъ историята и етнографията, могатъ се смѣта за такива, а отъ друга страна да установя, кои говори сѫ прѣнесени чрѣзъ прѣселенци и отъ гдѣ сѫ прѣнесени, каквото да се узнае и първоначалниятъ старински говоръ, къмъ който трѣбва да се причислятъ,и 3) да опрѣдѣля по възможность точно границитѣ, до кѫдѣто се простира всѣки отдѣленъ говоръ. Въ послѣдната задача влизаше още и да установя, ако има отъ областьта на даденъ говоръ изселенци, гдѣ се намиратъ по-главнитѣ колонии на изселенитѣ, и при туй още, ако има въ границитѣ на единъ говоръ примѣсенъ другъ говоръ, на какво се дължи това, като сѫщеврѣменно се узнае точно, до кѫдѣ се простира и този подирниятъ. Като опрѣдѣлихъ така задачата си, продължихъ да изслѣдвамъ източнитѣ говори къмъ западъ така, че найсетнѣ слѣдъ три години можахъ да опиша всички източнобългарски говори заедно съ границитѣ имъ, както сѫ изложени въ споменатото ми съчинение. Свидѣтелство за казаната постепенна еволуция на моитѣ диялектоложки понятия откъмъ тая страна всѣки ще намѣри въ моитѣ два прѣдварителни отчета за пѫтуването ми прѣзъ 1897 и 1898 год. (вж. Anzeiger der philosophisch-historischen Classe на Виенск. Акад. год. 1897 № XXIII, 1898 № II). Ето за примѣръ какво пиша азъ въ своя прѣдварителенъ отчетъ (вж. Anzeiger. ц. 1897) по поводъ на пѫтуването си въ Добричъ и околностьта: „Отъ Варна прѣдприехъ обиколка къмъ Добричъ. Цѣльта ми бѣше да установя, да ли има въ тая область и изобщо въ наша Добруджа старобългарско население съ особни говорни отличия. На 1 септември стигнахъ въ Добричъ, и слѣдъ многостранни разпитвания се убѣдихъ, че и тукъ, както и въ Варна и въ Балчикъ, българскиятъ елементъ трѣба да се смѣта за новъ, доселенъ най-рано слѣдъ 1800 година: най-старитѣ български села сѫ заселени отъ прѣди 80—90 години, и тѣзи не сѫ многобройни, а най-многото датуватъ отъ годинитѣ 1828—1832, — слѣдъ руско-турската война, когато българско население отъ южна България, а главно откѫдѣ Старозагорско, Ямболско и Одринско, бѣ потеглило да се прѣсели въ Русия, но по пѫтя за Русия въ голѣма часть се спрѣло около Добричъ и изобщо въ Добруджа дори до Тулча и покрай Дунава. И отъ тѣзи, които бѣха се прѣселили въ Русия, мнозина се върнали назадъ. Ала има и други, още по-нови български селища, а именно: села, които прѣди 30—40 години сѫ заселени главно отъ Котленско и отъ други Балкански села, напр. отъ Ченге, Гулица и др. Слѣдъ Свето-

Стефанския миръ на 1878 г. множество български селяни отъ Одринско се прѣселили въ сѣвероизточна България, като се настанили въ села, напустнати отъ турци и черкези. Най-сетнѣ има и съвсѣмъ нови села отъ прѣди 10—15 години, заселени отъ бѣжанци изъ ромънска Добруджа. Освѣнъ това тукъ има и пришелци изъ всичкитѣ сѫсѣдни области на източна България. Затова източниятъ дѣлъ отъ Силистренския окрѫгъ и сѣверниятъ отъ Шуменския (Новопазарския), колкото се отнася до българското население, прѣдставя въ диялектоложко отношение голѣма смѣсь: въ едно село се говори както въ Стара Загора, въ друго както въ Ямболъ—Сливенъ, въ трето както напр. въ балканскитѣ села Еркечъ и Гулица, най-сетнѣ въ други села, както се говори по Малкотърновско или около Одринъ. За да се увѣря въ всичко туй, трѣбваше да посѣтя по нѣколко села отъ всѣки типъ. Писахъ Ви вече,[1]) че отъ Варна направихъ една екскурсия къмъ Балчикъ. Посѣтихъ тукъ между друго и селата Дишбудакъ и Теке, които сѫ заселени (слѣдъ послѣдната война) отъ одринци, които говорятъ тъй нареч. ‚Загорско нарѣчие'. Отъ Добричъ отидохъ въ близкото село Ези бей (Азисъ бей), заселено на 1832 год. отъ едно село, близко до Стара Загора; населението и до сега хубаво спазва своя Старозагорски говоръ. Въ селото Османфакѫ, сѣверозападно отъ Добричъ, намѣрихъ турци и българи, които се прѣселили тукъ прѣзъ 1884 год. изъ ром. Добруджа, именно отъ селата Чинели, Башкьой, Бештепе, Еникьой. Едно врѣме дѣдитѣ на тѣзи прѣселенци живѣли около Ямболъ и Сливенъ. Тѣхниятъ говоръ наистина подъ влиянието на разнитѣ имъ сѫсѣди малко се е поизмѣнилъ, ала въ основата си е останалъ какъвто е Ямболско-сливенскиятъ. На 3 септемврй посѣтихъ тритѣ сѫсѣдни села: Голѣмо, — Срѣдно и Малко Чамурли. И тритѣ образуватъ, речи, едно село, толкова сѫ наблизу едно до друго. Въ първото живѣятъ българи изъ Добруджа (отъ селата Каталой, Еникьой), въ второто — българи, прѣселени изъ Южна Русия, изъ околностьта на Комратъ, а по потекло нѣкогашни ямболци, и най-сетнѣ въ третото намѣрихъ нови заселенци, дошли слѣдъ освобождението на България отъ кѫдѣ Ямболъ и Айтосъ. На 4 септември тръгнахъ по посока къмъ Козлуджа и посѣтихъ редомъ селата Ботево (по прѣди Юшенли), Девна, Авренъ и Русларъ. Въ Ботево жителитѣ произхождатъ отъ прѣселенци прѣзъ 1829 год. и то главно отъ балканскитѣ села Гулица и Копаранъ. Въ Русларъ намѣрихъ пакъ прѣселенци одринци, именно отъ селото Салийолъ; говорътъ имъ е сѫщиятъ ‚Загорски', както и на онѣзи въ Дишбудакъ и Теке“ (ц. д. с. 4—5).

Нека за примѣръ да приведа откѫслекъ и отъ отчета за пѫтуването си по Бургаско: „Отъ Бургасъ пристигнахъ въ с. Мехмечкьой (15 килом. отъ Созополь). Тукъ живѣятъ тъй нареч. ‚загорци', както и въ с. Св. Никола, а въ другитѣ села южно, югоизточно и югозападно селата сѫ населени съ ‚рупци'. Говорътъ и на еднитѣ и на другитѣ

[1]) Отчетътъ е въ видъ на писма до професора Ягичъ въ Виена.

до сега още никой не е изслѣдвалъ. ‚Рупцитѣ‘ се отличаватъ отъ ‚загорцитѣ‘ както по говоръ така сѫщо и по носия. Въ течение на седемъ дена азъ посѣтихъ въ тая область старитѣ села южно дори до границата и западно до Факия. Сега мога да опрѣдѣля и границата между рупцитѣ и загорцитѣ: веднага подъ Мехмечкьой посѣтихъ едно рупско село Саръ Муса̀, и слѣдъ това рупскитѣ села Ала̀нкайря̀къ, Панича̀рево, Кайряккьой и Кърхарманъ. Тукъ прѣстаятъ рупцитѣ и захващатъ пакъ загорци. Ходихъ въ Алагюнъ, Гергебунаръ и Карабунаръ, отъ гдѣто прѣко Русокастро стигнахъ до Каяли и отъ тукъ се върнахъ въ Бургасъ. И тъй загорцитѣ заематъ сѣверния жгълъ отъ Св. Никола къмъ Русокастро, сетнѣ се простиратъ южно покрай Кърхарманъ та прѣко турската граница при Гьоктепѐ прѣзъ Ковчасъ на югъ, докато рупцитѣ заематъ югоизточния жгълъ дори до морето. Оттатъкъ границата главното рупско село е Малко Търново.“ (ц. д. 5—6).

Поради сходството, което открихъ тогава между говора на тия ‚загорци‘ въ Бургаско и Шуменския говоръ, съ който се бѣхъ запозналъ прѣди туй, а така сѫщо и поради факта, че такива ‚загорски‘ села се намиратъ и на сѣверъ по Карнобатско и Айтоско, докато отъ друга страна говорътъ на ‚рупцитѣ‘ въ главни черти се схожда съ говора на родопскитѣ рупци, излизаше за мене важенъ въпросътъ, какъ да се изтълкува присѫтствието на тия загорци. За да се обясни тоя въпросъ, трѣбваше прѣди всичко точно да се провѣри, до кѫдѣ се простиратъ ‚загорцитѣ‘ на сѣверъ отъ Карнобатско и Айтоско; сѫщо така бѣше важно да се види, дали нѣма такива загорски села и на югъ отъ Карнобатъ къмъ Одринско. Съ тази цѣль прѣдприехъ една екскурсия отъ Бургасъ прѣзъ Айтосъ къмъ Балкана. Посѣтихъ Врѣсово, Прилѣпъ (Добралъ), Подвисъ, Сунгурларъ, Каябашъ, Босилково, Комарево, Костенъ и Гердели и сетнѣ се завърнахъ въ Карнобатъ. Отъ тая обиколка се установи, че въ тия села се говори сѫщиятъ ‚загорски‘ диялектъ, който не може да се отдѣли отъ Шуменския. Задружниятъ явенъ отличителенъ бѣлѣгъ на тоя говоръ е окончанието *о* (подъ ударение) или *у* (безъ ударение) на членната форма мѫж. р. ед. ч., докато у рупцитѣ и всички други сѫсѣди на загорцитѣ членътъ въ мѫж. р. ед. ч. окончава на *-ът* или*-ъ*. Понеже говорътъ на загорцитѣ не се схожда съ говора около Стара и Нова Загора, съвсѣмъ е изключена възможностьта, да се смѣтатъ реченитѣ загорци за колонисти откъмъ тия двѣ области. Можа̀хъ още да установя, че западната граница на загорцитѣ къмъ югъ се тегли отъ Карнобатъ право къмъ Одринъ, ако и да е доста прѣкѫсвана, защото загорцитѣ въ тая зона сѫ доста рѣдки и изпрѣмѣсени съ друго българско население. Сигурно зная, че въ Одринско загорски села сѫ Вайсалъ, Коджа Тарла, Салийолъ (Салиоглу?) и Кюкюлеръ, понеже съ колонисти отъ тия села се запознахъ, както казахъ, въ Варненско (въ Дишбудакъ, Теке и Русларъ). Още узнахъ, че източната граница на загорцитѣ отъ Ковчасъ на югъ отива до къмъ Хавса. Възъ основа на реченитѣ данни азъ тогава въ отчета си изказахъ прѣдположение, че

загорцитѣ трѣбва да сѫ прѣселенци откъмъ Шуменско, незабѣлѣзано слѣзли въ по-отколѣшно врѣме въ южна България, и то безъ съмнѣние главно прѣзъ двата балкански прохода — при Ченге къмъ Айтосъ и при Чалъкавакъ-Прилѣпъ къмъ Карнобатъ. За да се прослѣди по-основателно тоя въпросъ, трѣбваше да се продължатъ изслѣдванията ми на западъ въ двѣ посоки: въ сѣверна България отъ Шуменско нататъкъ дори до западнобългарската граница, за да се види, до кѫдѣ се простира говорътъ, който бѣхъ изучвалъ по Шуменско, Прѣславско и Провадийско, и който, както казахъ, се схождаше съ говора на южнобългарскитѣ ‚загорци', а отъ друга страна трѣбваше да се изучатъ говоритѣ въ самия Балканъ отъ Черно море на западъ, както и говоритѣ въ Тракия особно по Хасковско и нататъкъ по Родопитѣ, за да се види, въ каква свръзка стоятъ ония рупци по Бургаско съ рупското население въ Родопитѣ и по политѣ имъ въ Тракия. Отчетътъ върху първото си пѫтуване азъ завършвамъ съ думитѣ: „Като размислямъ върху резултатитѣ на тазгодишното си научно пѫтуване, намирамъ, че би било смѣло да се правятъ окончателни заключения, до когато не бѫдатъ всичкитѣ източнобългарски говори (der ganze ostbulgarische Dialect) по сѫщия начинъ изслѣдвани.“ (ц. д. 10). Съгласно съ това наистина азъ успѣхъ въ послѣдвали сетнѣ (прѣзъ 1898 и 1899 г.) пѫтувания да изходя всички по-главни мѣста въ източна крайдунавска България, въ Балкана и въ Тракия до политѣ на Родопитѣ и окончателно да установя не само гдѣ какви говори има но и тѣхнитѣ граници. Нѣма да цитувамъ подобни на горнитѣ откѫслеци изъ втория си отчетъ, а ще кажа само, че азъ повторно изходихъ т. нар. Съртски села по Шуменско и Провадийско, пѫтувахъ по Разградско, Силистренско, Русчушко, Свищовско, Търновско и по цѣлия Балканъ: по Котленско, Елена, Трѣвна, Габровско, Троянъ, Тетевенско, по Срѣдня гора и по Тракийско, специялно по Хасковско, така че остана само Чепино и Рупчосъ да спходя, та да мога да кажа, че съмъ изходилъ всички области въ Източнобългарско въ прѣдѣлитѣ на Княжеството, доколкото бѣше то нуждно за моитѣ цѣли. Резултатътъ на тия изслѣдвания бѣ, че азъ се убѣдихъ, че населението по Шуменско, Новопазарско и Провадийско минава за староврѣмско („вехти българи“, „ерлии“), че се отличава не само по говоръ, който азъ по окончанието на членната форма м. р. ед. ч. нарекохъ ǫ-нарѣчие, но и по носия, че това население минава и подъ особно название „х ъ р ц ò и“, и че се простира далечъ на западъ, така че диритѣ му се слѣдятъ почти до самата западнобългарска граница, която минава източно до Плѣвенъ къмъ Никополь. Азъ установихъ точно, въ кои села сѫ спазени хърцоитѣ, въ кои пъкъ села населението е по-ново, прѣселено отъ други мѣста. Указа се именно, че по-голѣмата часть отъ българското население сега на западъ отъ Шуменско състои отъ прѣселенци и то главно отъ Балкана, поради което послѣднитѣ се наричатъ балканджии. Можахъ да опрѣдѣля и гдѣ и кога сѫ заселени речснитѣ пришелци.

Въ самия Балканъ издирихъ границитѣ на отдѣлнитѣ балкански говори, между които на първо мѣсто поставихъ съвсѣмъ непознатия попрѣди „Еркечки говоръ", въ селата Еркечъ и Гулица, като посочихъ и многобройнитѣ колонии отъ тия двѣ села. Указахъ границитѣ именно още на Котленския говоръ, на Еленския, Дрѣновския, Габровско-Троянския и Ловчанския, Тетевенския, Пирдопския, Панагюрския, Сливенския, Хасковския, Павликянския, както и на оставалитѣ рупски по Родопитѣ и на югъ отъ тѣхъ. Посочихъ и малки говори, като говора на с. Чеnге, Върбица, Драгижево и Бебрево. Изпълнихъ и една особно мѫчна задача: опрѣдѣлихъ точно, като тръгнахъ отъ Никополь на югъ, границата, гдѣто прѣстая произношението на *ѣ* по западно-български, сир. винаги като *е*, и гдѣто захваща източнобългарското двояко произношение на *ѣ* (споредъ ударението и сричката, която слѣдва подирѣ му), сир. като *'а* и *е*. За тая граница до тогава само приблизително се знаеше, кѫдѣ минава, а пъкъ азъ счетохъ за нуждно, да я установя точно поне до турската граница та и отъ нея нататъкъ до Бѣло Море доколкото е възможно възъ основа на данни, които можа̀хъ да събера отсетнѣ. Речената граница е важна, защото по казания бѣлѣгъ се опрѣдѣля обсегътъ на източната половина на българския езикъ, която именно азъ смѣтахъ да опиша въ своето съчинение. Пѫтувахъ като захванахъ отъ Никополь, та отъ село до село въ южна посока дори до Чепинско, слѣдѣйки произношението на *ѣ*, както показва кривата линия на западнобългарската граница, отбѣлѣзана на приложената къмъ съчинението ми диялектоложка карта. На тая карта сѫ отбѣлѣзани за пръвъ пѫть у насъ и границитѣ на източнобългарскитѣ говори; указано е и разпространението на хърцоитѣ на югъ отъ Балкана по Айтоско, Карнобатско, Бургаско и по нататъкъ още къмъ Одринъ, гдѣто, както видѣхме, ‚загорцитѣ' влизатъ като клинъ между рупцитѣ Установяването на диялектичнитѣ граници отъ една страна, а отъ друга нуждата да се узнае, кои поселения сѫ стари и нови, ме увлѣкоха да изслѣдвамъ, доколкото бѣ възможно, и въпроса, защо въ извѣстни мѣстности българското население е съвсѣмъ разредено, защо въ други турскиятъ елементъ е плътенъ. Особно това бѣше интересно относително многобройнитѣ турски села въ източния Балканъ, а най вече въ Герловско. Въ свръзка съ тия въпроси не можеше съвсѣмъ да се избѣгне и въпросътъ за гагаузитѣ. — Само слѣдъ като така изучихъ източнобългарската говорна областъ, можа̀хъ сигурно да начертая поне въ общи контури разположението на отдѣлнитѣ източнобългарски говори въ тѣхнитѣ топографски граници и да укажа и главнитѣ говорни ‚колонии'. Именно поради той огледъ къмъ говорнитѣ колонии сега зная, че областьта на хърцойското *о*-нарѣчие е толкова прѣпълнена съ придошли елементи отъ други говори, че на много мѣста старитѣ хърцойски селища вече съвсѣмъ се губятъ между новитѣ. По сѫщия методъ можа̀хъ да установя примѣситѣ и въ други говорни области.

Съ всичко туй, което до тукъ споменахъ относително начина и цѣлитѣ на моитѣ изслѣдвания и придобититѣ резултати, искамъ

да докажа, че моята главна задача, за която употрѣбихъ толкова врѣме и изхабихъ голѣма енергия, каквато за жалость никогажъ вече нѣма да имамъ, не бѣ само да опиша отдѣлни говори, ами сѫщеврѣменно да опрѣдѣля и топографското имъ разположение въ свръзка съ въпроситѣ, които се отнасятъ до прѣселванията на населението, носията и други етнографски бѣлѣзи. До колко въ тия свои нагледъ второстепенни студии съмъ се увличалъ и какви резултати съмъ постигналъ, може на читателя да свидѣтелствува и съчинението ми „Старото българско население въ сѣвероизточна България“ (София, Изд. на Бълг. Книж. друж., 1902, 8° 224 стр.). Въ увода на съчинението си „Das Ostbulgarische“ ясно, ако и на кѫсо, обяснихъ, защо съмъ се прострѣлъ върху цѣлата область на източнитѣ говори и какъ гледамъ на резултатитѣ на своята работа. Ето моитѣ думи: „Отначало искахъ да изуча само българскитѣ говори по черноморскитѣ области въ сѣверна и южна България, по които нѣмаме никакви точни познания, ала когато въ тия области се натъкнахъ на голѣма диялектоложка разнообразность — резултатъ на постоянно емиграционно движение, което особно отъ вѣкъ и половина специялно въ тия прѣдѣли е въ ходъ — полека-лека дойдохъ до убѣждение, че пълно разяснение върху състоянието на езика ни (die Sprachzustände) въ нашето приморие ще може да се постигне тепърва когато диялектоложки се изслѣдватъ и съсѣднитѣ области въ посока къмъ западъ. Въ вслѣдствие на туй първоначално тъкменото отъ мене диялектоложко описание на нашето приморие се разширочи въ едно общо изложение на източнитѣ български говори, защото въ сѫщность въ приморието, благодарение на многобройнитѣ тукъ заселвания отъ по-старо и по-ново врѣме изъ всички части на източна България, сега сѫ застѫпени почти всички източно-български говори, така че тукъ и дума не може да става за единъ общъ, цѣлокупенъ български диялектъ. Този фактъ ме подбуди да разширя своитѣ студии още и въ друга посока: почнахъ именно да издирямъ и староврѣмското българско население, което е населявало тия области, прѣди да дойдатъ реченитѣ колонисти. Указа се, че останкитѣ отъ староврѣмското население въ приморието изобщо сѫ незначителни, както по-подробно ще се види по-долу (вж. и моитѣ прѣдварителни отчети). Резултатитѣ на моитѣ изслѣдвания въ двѣтѣ казани посоки никакъ не изчерпятъ, разбира се, поставената отъ мене задача за едно пълно диялектоложко изложение на Източнобългарско, и то по възможность възъ езикословно-исторична основа. Поради краткостьта на врѣмето и според това отмѣренитѣ срѣдства можахъ наистина да туря само начало за изпълнение на речената задача, толкова повече, че не можехъ да се опра на никакви научни изслѣдвания, правени прѣди мене въ тая научна область“. Слѣдъ като указвамъ подиръ това, какъ тъкмо за източнобългарскитѣ говори имаме най-малко обнародвани данни, казвамъ най на край: „Съ огледъ къмъ това неблагоприятно състояние (missliche Zustände) на източнобългарската диялектология смѣтамъ, че съ този свой трудъ давамъ приносъ къмъ желателното ѝ усъвършенствуване.“

3. Мнѣнието на Цонева по прѣдмета на съчинението ми.

Щѣше да бѫде излишно така на дълго да реферувамъ върху казаната принципиялна страна на моитѣ диялектоложки изслѣдвания и изложенитѣ въ съчинението ми резутлати, ако да бѣше сторилъ това макаръ и твърдѣ на кратко Цоневъ, та читательтъ да можеше да отдаде заслуженото значение на онѣзи нѣколко негови думи, съ които по единъ твърдѣ лекъ способъ намира неумѣстно, че съмъ се разпространилъ въ съчинението си върху цѣлата източнобългарска говорна область. Ето какво казва Цоневъ: „Въ единъ кратъкъ уводъ Милетичъ обяснява първомъ, какъ си е разширилъ задачата. Най напрѣдъ щѣлъ да изслѣдва наистина само крайморскитѣ наши говори, както му било възложено; ала като видѣлъ, какъ сѫ измѣсени и прѣплетени тия говори и въ каква тѣсна връзка стоятъ съ говори пò-навѫтрѣ въ източна България, намѣрилъ за пò добрѣ да разгледа всичкитѣ източни говори, и тъй произлѣзло съчинение „Das Ostbulgarische“. Азъ намирâмъ, че не е било нужно да разширява чакъ до толкова задачата си, за да обеме всичкитѣ източни говори, защото, както ще видимъ, източнитѣ говори не прѣдставляватъ такова цѣлокупно цѣло, както си го мисли Милетичъ. Това разширение на студията му станало за смѣтка на добрата прѣгледность и равномѣрность, които липсуватъ сега, понеже Милетичъ, като зелъ прѣширокъ обсегъ говори, не можалъ да обхване сичко съ еднакъвъ погледъ; затова гледаме, че нѣкои говори сѫ прѣдставени съ голѣми подробности, други сѫ прѣминати съвсѣмъ отгорѣ-отгорѣ, а трети пъкъ не сѫ ни разгледани“ (стр. 3). Това е всичко, което казва Цоневъ, като прибавя, за да характеризува какъ съмъ правилъ своитѣ изслѣдвания, още слѣдната бѣлѣжка: „Сè въ увода си М. разказва, какъ събиралъ материялъ за студиитѣ си; именно гледалъ да го запознаятъ съ нѣкоя бабичка, която той заприказвалъ за старото врѣме и слѣдъ като види, че бабичката се вече не стѣснява отъ него, тогава захващалъ и той да запитува и записва“.

Тѣзи нѣколко думи, които е изпусналъ Ц. по толкова важнитѣ въпроси, що засѣгатъ тѣ, не могатъ се схвана за сериозна критика, но при все туй не бива да ги отмина съвсѣмъ. Слѣдъ толкова непосрѣдствено изучване източнобългарскитѣ говори като имамъ и за západнитѣ говори най-малко толкова основни познания, колкото и моятъ опонентъ, не е възможно „да мисля“ източнитѣ говори за нѣщо пò „цѣло“, отколкото тѣ сѫ и могатъ да бѫдатъ съ огледъ къмъ западнитѣ говори. Че първитѣ даже сами помежду си не прѣдставятъ досущъ сплотено цѣло, това е ясно отъ множеството говори, на които и азъ самъ ги раздѣлямъ въ съчинението си. При все това, щомъ отдѣляме съ общо съгласие въ науката източнитѣ отъ западнитѣ говори съ една ясно опрѣдѣлена граница, именно споредъ произношението на *ѣ*, тогава какъ може да се говори, че всѣка отъ двѣтѣ говорни половини, за които е дума, не прѣдставлявала сама по себе си нѣщо цѣло! Ето какъ азъ моти-

вирамъ темата на съчинението си: „Между многото характеристични бѣлѣзи, по които отдѣлнитѣ български говори се отличаватъ, единъ така послѣдовно е прокаранъ отъ сѣверъ на югъ, че споредъ него цѣлиятъ български езикъ териториялно наистина се раздѣля на двѣ зони: на една източна и една западна.“ Нѣма втори бѣлѣгъ, по който би моглъ цѣлиятъ български езикъ да се раздѣли на така точно опрѣдѣлени групи, както това става съ огледъ къмъ произношението на *ѣ*, и затова тази двойна дѣлидба се указва най-сгодна основа на едно систематично изложение на българскитѣ нарѣчия. И азъ си послужихъ съ речената дѣлидба, за да мога своитѣ данни върху източнобългарскитѣ говори да смѣстя въ точно опрѣдѣлени топографски граници (6). Защо именно източнитѣ говори не прѣдставяли „цѣлокупно цѣло“, Ц. не казва, а си помага въ случая съ „както ще видимъ“. Дирихъ въ неговия отзивъ да намѣря дължимитѣ доводи по тоя въпросъ, но не можахъ да ги намѣря. Напротивъ още на сѫщата страница по-долу Ц. казва: „Слѣдъ това се разграничаватъ източнитѣ говори на къмъ западнитѣ споредъ *ѣ*. Съ право счита и Милетичъ изговора на *ѣ* като единственъ дѣлидбенъ признакъ между източнитѣ и западнитѣ говори“. И тъй, щомъ се признава, че има двѣ главни говорни групи, на които може да се раздѣли българскиятъ езикъ, тогава има ли нѣщо неметодично или, да речемъ, несистаметично въ това, че единъ изслѣдвоатель си е поставилъ задача, да опише само една отъ тия двѣ групи съ всичкитѣ и характерни свойщини? Гдѣ е оборилъ това Ц., като казва „ще видимъ“? Не е възможно, тая фразица да се отнася до неговата критика на 11-тѣ характерни бѣлѣга на източнитѣ говори, съ която по долу ще се занимая подробно, защото даже ако и да бѣше се удало Ц. да докаже, че тѣзи бѣлѣзи сѫ несъстоятелни, пакъ по негово признание групата източни български говори поне споредъ произносбата на *ѣ* остая непокѫтнато „цѣло“.

Но и да допуснемъ, че наистина източнитѣ говори, както Ц. казва, „не прѣдставятъ такова цѣлокупно цѣло“, пакъ бива ли да съжалява единъ нашъ езиковѣдецъ, че нѣкой си успѣлъ да извади отъ цѣлата область на източното нарѣчие множество новъ материялъ, неизвѣстенъ до тогава на науката, а разбира се и на самия оцѣнитель? Мисля, че дори ако да бѣхъ прѣдставилъ събрания материялъ необработенъ, суровъ, пакъ нѣмаше защо да се казва, че не било нужно да се излага въ съчинението ми. Но азъ се постарахъ и ‚прѣгледно‘ да го систематизувамъ. Ако има неравномѣрность, тя леко се обяснява съ туй, че вземамъ за основа единъ говоръ, Шуменския, който описвамъ пообстоятелно, а пъкъ у другитѣ, за да не повтарямъ това, което тѣ иматъ еднакво съ първия, изтъквамъ само по-важнитѣ особности, а тукъ тамѣ само, за подпълность, споменувамъ изрично и у подирнитѣ и такива черти, които ги има и въ първия. По този начинъ успѣхъ да постигна по-голѣма краткость и сбитость, о която строго съмъ се придържалъ въ цѣлото съчинение. Може нѣкои особности по отдѣлни

говори да не съмъ забѣлѣжилъ, и това не е чудно при такава грамадна работа, но то лесно ще се допълня отсега нататъкъ, стига контуритѣ — рамкитѣ, въ които поставямъ отдѣлнитѣ говори, да сж годни. Дори при описанието и на Шуменския говоръ не съмъ споменвалъ по-дребни свойщини, когато тѣ сж такива, каквито ги има и нашиятъ книжовенъ говоръ. Това нѣщо е казано у мене на стр. 67: „Трѣбва да забѣлѣжа, че въ описанието на *о*-нарѣчие много нѣща, които това нарѣчие сподѣля съ другитѣ български нарѣчия, особно съ книжовния ни езикъ, съмъ изпускалъ, защото инакъ изложението ми щѣше откъмъ краткость и прѣгледность да загуби“. Най-сетнѣ ще възразя Цоневу, че ни единъ говоръ, който смѣтамъ за отдѣлно цѣло, не съмъ оставилъ „никакъ не разгледанъ“, освѣнъ оная часть рупски говори, за които изрично споменувамъ (вж. подолу стр. 94).

Съ нѣколко думи Ц. засѣга и въпроса за старото българско население въ сѣвероизточна България, който подробно развихъ въ споменатото си съчинение съ сжщото заглавие (София, 1902). Цоневъ казва: „Фактитѣ и разясненията, що ни дава Милетичъ по тоя важенъ въпросъ, какъвто е разселението въ сѣвероизточна България, сж хубавъ приносъ къмъ нашата млада етнография, но ми се струватъ н е д о т а м ъ убѣдителни. Милетичъ приима, че едно врѣме сѣвероизточна България, дѣто сега владѣе компактно турско население, била населена само съ българи, които отсетнѣ турцитѣ принудително потурчили, за да си запазятъ държавата откъмъ сѣвероизточна страна. За това му свидѣтелствуватъ нѣколкото български думи и географически названия срѣдъ турското население по *Тузлука* и *Герловско*, както и нѣколкото черковици по тия мѣста. Може да е имало наистина потурчане, ала види се, че българското население, що е било принудено да приеме исляма, не ще е било толкозъ „компактно“, щомъ е изгубило тъй скоро езика си. Защото, дѣто е било потурчено компактно българско население, то си е запазило езика и до днесъ: помацитѣ навредъ по Българско си говорятъ и днешенъ день своя български езикъ. Не трѣбва ли споредъ това да приемемъ по-добрѣ *изселване* на българския елементъ, а не *потурчане?* Прѣзъ разнитѣ размирни години сѐ тия краища биватъ засегнати, и българското население по тѣхъ се прѣфърля ту въ *Ромъния*, ту въ Русия да търси по-безопасни живѣлища, а изпразненитѣ имъ мѣста завзети отъ околни турци или нарочно прѣселени анадолци. Може да е имало най-сетнѣ и потурчване, ала то е засегнало малцина, останали тукъ-тамѣ българи, които по едни или други причини не сж могли да се изселятъ . . . Гагаузитѣ, които тъй сжщо служатъ Милетичу за доказателство на масово потурчване, би могли по-скоро да свидѣтелствуватъ противното: по всѣка вѣроятность това загатно племе си е говорило открай врѣме турско нарѣчие . . . .“ (8 — 9). Всичко туй, което говори Цоневъ, не е умѣстно, защото нигдѣ не съмъ твърдилъ нито че едно врѣме сѣвероизточна България била населена само съ българи, нито че не е имало доселвани анадолски турци, нито че ‚компактно‘, несмѣсено съ турски елементъ

българско население, каквото е помашкото, е било накарано да се потурчи, нито че не е имало изселвания отъ България въ Ромъния и въ Русия, нито че гагаузитѣ, взети изцѣло, не сѫ говорили едно врѣме турски езикъ и пр. Напротивъ доказвамъ противното, а особно въпроса за изселването на българското население отъ сѣвероизточна България, и то не само въ Ромъния и Русия, но даже и на вѫтрѣ въ Балкана па и прѣзъ Балкана на югъ („загорцитѣ" въ южна България, за които се спомена по горѣ!) особно се разглежда у мене. Госп. Цоневъ не може да не знае всичко туй, понеже ясно личи и въ двѣтѣ ми съчинения. Вмѣсто да продължавамъ въ този тонъ най-добрѣ ще бѫде за по-лесно освѣтление на читателя да цитувамъ нѣколко мѣста изъ съчинението си: „Много е вѣроятно, че и прѣди да се настанятъ турцитѣ въ Добруджа и въ Делиорманъ не ще да е имало въ тия страни твърдѣ гѫсто българско население, понеже тия мѣста сѫ били изложени прѣди турското завоеванне на по-голѣми опустошения, отколкото по-защитенитѣ балкански и прибалкански области ... Не е чудно да прѣдположимъ, че именно веднага слѣдъ Варненската битка (1444), която е показала на Турция, каква опасность я чака въ бѫдеще отъ едно подобно ненадѣйно нахлуване на християнска войска, да е била набързо усилена и завършена турската колонизация въ Делиормана и само отъ часть въ Горилово. Пълното потурчване на подирнята область се е извършило постепенно и главно прѣзъ XVII в. По главния въпросъ, какво е станало съ старото българско население въ реченитѣ области, досега се изказаха само вѣроятни догадки. Нѣма съмнѣние, че първомъ трѣбва да допуснемъ, че една часть отъ това население, което е било въ състояние да се опре на потурчването, ще да се е изселила въ съсѣднитѣ, по-спокойни за българина области. Можемъ да приемемъ, че множество отъ старото българско население на Делиорманъ и Горилово е прѣминало въ Влашко. Ала нѣма съмнѣние, че е имало разселване и вѫтрѣ въ сама България, особно на югъ въ Стара планина и прѣко нея въ южна България . . . (Ст. нас. 7—8; das Ostbulg. 12—14). Ето така съмъ гледалъ на тоя въпросъ, и като казвамъ изрично, че въпросното систематично потурчване въ по-старо врѣме може повече да се прѣдполага отколкото да се доказва („kann man mehr vermuthen als beweisen"), привеждамъ малкото данни, що бѣхъ събралъ за освѣтление на тоя въпросъ по Герловско и източния Балканъ (ц. д. 13—14 нат.) Най-сетнѣ говоря и за гагаузитѣ, една часть отъ които у населението минава подъ име „български гагаузи" за отличие отъ сѫщинскитѣ гагаузи („хасълъ гагаузи"), за които никой не мисли, че нѣко а сѫ били българи, и най-послѣ казвамъ, че не може да се рѣши още окончателно, да ли тѣзи български гагаузи сѫ часть отъ загатнитѣ истински гагаузи или сѫ потурчени българи (Ostb. 19). По този въпросъ сега вече не подѣлямъ прѣдишното си съмнѣние, а вѣрвамъ, че и двата вида гагаузи по потекло сѫ еднакви (вж. за това повече въ реферата ми: „Най-нови изслѣдвания по етнографията на гагаузитѣ", печ. въ Периодич. спис. 1905, кн. 3—4).

4. Възможнитѣ класификации на българскитѣ говори.

Дѣлбата на българския езикъ споредъ гласежа на *ѣ* ако и да не означава, че всѣка отъ двѣтѣ групи прѣдставя хомогенно цѣло, пакъ си има своето значение въ науката, която винаги ще се нуждае отъ подобни дѣлидбени бѣлѣзи, за да се постигне необходимо класификуване на разнообразни явления, когато тѣзи системно трѣбва да се изложатъ. Класификациитѣ прѣди всичко иматъ практично значение. А именно откъмъ тази страна ще си остане дѣлбата на българския езикъ по *ѣ* най-практична, та че сетнѣ може да се вематъ и други дѣлидбени бѣлѣзи за подкласификации. И Цоневъ, като говори въ една своя разправа (Мин. сб. XVIII, 366) за „разпрѣдѣление на българскитѣ говори споредъ *ѣ*“, казва: „Азъ подържамъ още и днесъ тая дѣлба, и то не че ѝ приписвамъ кой знае каква научна стойность, а само защото споредъ нея българскитѣ говори прѣдставятъ двѣ голѣми групи, хубаво отдѣлени една отъ друга, па и за това, че тая дѣлидба има вече общопризнато право.“ Но покрай това Ц. въ своя отзивъ, гдѣто тъй сѫщо подържа, както видѣхме, току що казаното мнѣние относително дѣлбата споредъ ѣ, твърди, че българскитѣ говори се дѣлятъ на три хубаво отдѣлени групи и споредъ изговора на tj — dj (с. 4). И да бѣше тъй, пакъ трѣбва човѣкъ да прѣдпочете една отъ двѣтѣ дѣлби, а не може да си служи и съ двѣтѣ. Азъ съмъ прѣдпочелъ първата по казанитѣ причини. Но тукъ му е мѣстото да се разберемъ най-сетнѣ и относително стойностьта на тая втора дѣлба, на която Ц., — великъ любитель на класификации, придружени често и съ схематични изображения — иска сѣкашъ да даде еднаква важность както на първата, като казва, че имало освѣнъ дѣлбата по ѣ „и други тъй сѫщо важни и твърдѣ сгодни класификационни основи за българск*и* (sic) езикъ“ (с. 4).

Какви сѫ тия „много хубави три групи“, които получаваме, като раздѣлимъ българския езикъ споредъ *tj, dj,* Цоневъ по-подробно е изложилъ въ Мин. Сб. XVIII. с. 398—410. „Български езикъ откъмъ tj- dj“. Тукъ, като се подвежда произношението *шч, жџ* по практични съображения подъ по-общото *шт, жд,* се изкарватъ три групи говори или „нарѣчия“: щ, жд-нарѣчие, ч, џ-нарѣчие и ќ, ѓ-нарѣчие. Главниятъ въпросъ е, какъ сѫ топографски разпрѣдѣлени тия групи. Излиза, че *щ, жд* изцѣло, безизключително се говори въ цѣлата източна половина отъ границата, що се тегли отъ Никополъ до Солунъ споредъ *ѣ,* така щото *щ, жд* се покриватъ като бѣлѣзи сѫ източното произношение на *ѣ* въ цѣлото източно нарѣчие. Ала щомъ прѣминемъ речената граница на западъ, тоя бѣлѣгъ не съвпада вече нигдѣ съ друго нѣкое нарѣчие, а само се вѣсти отъ часть въ пограничнитѣ на източното нарѣчие говори и отъ часть спорадично и то повече изпрѣмѣсено съ ќ ѓ и по западна Македония, именно тамъ, гдѣто се намира и ќ ѓ- нарѣчие. Именно за това и Цоневъ не е могълъ точно да опрѣдѣли границитѣ

на това щ, жд-нарѣчие въ западната ѣ-това зона. Споредъ Ц. *щ, жд,* освѣнъ че заема източната зона и часть отъ пограничнитѣ западни говори, още „то се подвира и подъ югозападното к' г'-нарѣчие", и то всѫду съ повече и по-малко „примѣси" отъ к' г' или въ сѣв. западнитѣ области съ *ч* (жд)." Тогава за нѣкаква „хубава група", образувана споредъ произношението на *щ, жд,* като се изключи цѣлата източна половина, не може и дума да става. Въ това всѣки веднага се убѣждава, щомъ прочете у Цонева (Сб. XVIII) с. 399—404 и като сравни туй съ начертанието на *щ, жд*-нарѣчие на картата (Мин. Сб. XIX), въ която, разбира се, „примѣситѣ" никакъ не личатъ.

Сѫщата несгода разваля и „хубавата група" на к' г'-нарѣчие, което е изпрѣмѣсено съ „щ, жд-нарѣчие", и то не само откъмъ изтокъ и югъ, но дори и откъмъ западъ. Само по себе си това к' г'-нарѣчие не се покрива съ нѣкое опрѣдѣлено диялектично цѣло. Самъ Ц. казва: „Това нарѣчие не съставя особено диялектично цѣло; то състои отъ нѣколко и различни говори" (Сб. XVIII 410). Само областьта на малкото *ч, џ* -нарѣчие което споредъ Ц. „заема единъ поясъ между сръбско-българското ресавско-моравско нарѣчие и главното българско щ, жд-нарѣчие и се простира отъ устието на Тимокъ до Босилоградско", прѣдставя извѣстно цѣло съ ясно опрѣдѣлени граници. Но нема̀ заради това малко поднарѣчие бива да провъзгласяме въпросния дѣлидбенъ бѣлѣгъ за еднакво важенъ и сгоденъ, както бѣлѣгъ е ѣ? Съвсѣмъ не, и за това споредъ мене ще бѫде въ полза на нашето езикознание, ако прѣстанемъ да даваме първостепенно значение на такива класификации, каквато е речената споредъ *dj, tj*. Като стоимъ върху двойната дѣлидба по *ѣ*, ще можемъ отдѣлнитѣ говори, които влизатъ било въ западната било въ източната зона, да характеризуваме съ второстепенни бѣлѣзи, между които, разбира се, ще иматъ видно значение и щ- жд, ч- џ и к'- г'. Така едни западнобългарски говори ще се отличаватъ освѣнъ съ други свои свойщини и съ това, че или ще сподѣлятъ напълно съ източнобългарскитѣ говори и бѣлѣга *щ, жд,* или пъкъ само отъ часть, изпрѣмѣсенъ съ *ќ, ѓ,* или само съ *ќ, ѓ,* или само съ *ч,* џ, или пъкъ съ *щ, жд,* и съ малки примѣси отъ *ч,* џ и пр.

Азъ именно тъй постѫпвамъ, като посочвамъ произношението *щ, жд* като характеренъ второстепененъ бѣлѣгъ на всички източни говори, покрай главния — произн. на ѣ. Азъ указвамъ още на десетина други подобни второстепенни бѣлѣга, за които по-долу ще поговоримъ подробно.

Цоневъ прѣпорѫчва още една, сѫщо така важна класификация — именно по ударението. И за този дѣлидбенъ признакъ, споредъ който българскиятъ езикъ се дѣли „на петь или даже шесть групи" (Сб. XX. ц д. 4), ще трѣба да повторя сѫщитѣ доводи, за да докажа, че и той не е сгоденъ за критерий на една главна класификация на българския езикъ, а само за второстепененъ характеренъ бѣлѣгъ при дадена главна класификация.

Самъ Цоневъ признава, че „ударението не върви заедно съ никакви фонетични признаци, защото говори съ еднакво ударение могатъ да иматъ съвсѣмъ различни фонетични свойства“, и че тъкмо „въ обсега на говоритѣ съ неопрѣдѣлено ударение спадатъ говори и отъ тритѣ замѣни за tj, dj (щ- жд, ч- џ, ќ- ѓ)“ (Сб. XIX, 9). Съвсѣмъ е друго, ако вземаме ударението пакъ като второстепененъ бѣлѣгъ, както постжпвамъ азъ, като указвамъ, че всички български говори въ източната зона иматъ въ главни черти еднакво, т. н. подвижно или неопрѣдѣлено ударение, каквото не може да се каже за всичкитѣ говори въ западната зона. Това не може и Цоневъ да отрече, понеже самъ признава, че говоритѣ съ неопрѣдѣлено или ‚общобългарско ударение‘[1]) заиматъ найголѣмъ дѣлъ отъ българската говорна область: такова ударение иматъ не само сичкитѣ източни говори (споредъ границата на ѣ), ами и сичкитѣ сѣверозападни говори съ цѣлото ч, џ-нарѣчие и часть отъ сѣверомакедонскитѣ говори“ (Сб. XIX. 9). И тъй еднакво ударение, като второстепененъ характеренъ бѣлѣгъ, иматъ всички източни говори, а всички западни говори изцѣло иматъ дори 6 различни ударения, като се кърстосватъ западнитѣ говорни групи по ударение съ говорнитѣ групи, получени по други фонетични признаци. Ето за това ще повторя и тукъ, че е желателно въ бждеще да се оперира съ ударението, когато се взема за дѣлидбенъ бѣлѣгъ, само при подкласификации, а не да се изтъква като главенъ бѣлѣгъ за дѣлба на българския езикъ изцѣло. Инакъ ще изпадаме въ такива забъркани класификации, каквато е оная на говоритѣ съ неопрѣдѣлено ударение у Цонева, подраздѣлени на три акцентни групи така, че Родопскитѣ говори дохаждатъ заедно съ говоритѣ въ Самоковско, Врачанско, Орханийско, Радомирско, Дупнишко и пр. образувайки „южна акцентна група“ съвсѣмъ отдѣлена отъ „сѣверната акцентна група“, въ която влизатъ „сички говори на сѣверъ отъ Балкана и Срѣдна гора до областьта на рупскитѣ или родопски говори, ала безъ централнитѣ“ (Сб. XIX. 11—12).

5. Границата между западнитѣ и източнитѣ говори.

И тъй, каквито други класификации и да прѣдлагаме, пакъ класификацията по *ѣ* ще си остане съ най-голѣми прѣдимства, та откъмъ тая страна мисля че съмъ постжпилъ въ съчинението си много добрѣ, като съмъ се основалъ върху нея. Границата по *ѣ* отъ сѣверъ на югъ опрѣдѣлихъ, както вече казахъ, като пжтувахъ самъ и слѣдѣхъ произношението на *ѣ* въ погранични тѣ села по посока Никопол—

[1]) Цоневъ често си служи съ термина „общобългарски“ безъ надлежното значение на тая дума. Той самъ признава, че въ българския езикъ има 5—6 вида ударение и пакъ едно отъ тѣхъ (макаръ и най-разпространено), само за това, защото прѣдполага, че едно врѣме било общо, нарича „общобългарско ударение“; така сжщо и *щ- жд*-нарѣчие, макаръ че има и ќ, ѓ-нарѣчие и ч, џ- нарѣчие, пакъ нарича „общобългарско щ- жд нарѣчие“ (Сб. XVIII. 399). Въ науката термини тѣ трѣбва да иматъ само едно и ясно значение, защото инакъ всѣко нарѣчие, щомъ спазва нѣкой фонетиченъ бѣлѣгъ, който е билъ или е общобългарски (малко ли такива бѣлѣзи има всѣко нарѣчие!), би могло да се нарече „общобългарско“.

Плѣвенъ — Луковитъ — Тетевенъ — Етрополе — Пирдопъ — Панагюрище — Пазарджикъ. Въ втория си отчетъ съобщихъ за това на кратко, а въ съчинението си сетнѣ подробно означихъ границата. За да може да се провѣри тая граница и отъ хора, на които не е достѫпно нѣмското ми съчинение, и тукъ ще я посоча точно, както съмъ я означилъ въ подирното:

„Като се почне отъ Дунава между устията на Осъмъ и Витъ, граничната линия върви въ южна посока паралелно съ Витъ така, че селата Шамлиево, Бършляница, Рибенъ, Кацамуница, Биволаре, Буково, Опанецъ, Гривица и самиятъ градъ Плѣвенъ остаятъ въ западната зона. Отъ тукъ границата, като минава къмъ югъ между селата Брѣстовица и Учинъ Долъ, възвива на западъ между селата Кѫбелъ и Петърница, а отъ тукъ като минава сѣверно отъ с. Садовецъ (по-прѣди нареч. Свинаръ и Черико̀во) и западно отъ с. Ракита, продължава между Жгленъ и Луковитъ, между Дѫбенъ и Дерманци, между Карлуково и Петревене, а слѣдъ туй пакъ възвива къмъ югозападъ, като остаятъ източно отъ нея селата Блъсничево, Бѣленци и Батулци, та достига до Малки Искъръ. Отъ тукъ границата се тегли югоизточно, успоредно съ казаната рѣка, сетнѣ между селата Видраре и Осиковски Колиби, приблизително по административната граница на Тетевенската околия, а понататъкъ продължава покрай Етрополската планина, западно отъ селата Буново, Мирково и Смолско, и подирѣ покрай Ихтиманската планина отъ която се отдѣля въ югоизточна посока, понеже отива между селата Цѣрово и Дере Харманъ, между Карамусалъ и Калугерово и отъ тукъ минава западно отъ селата Щърково, Динката, Голѣманово, Сарай, Мели Кадъново, Чангърли и Елидере“.

До Елидере прослѣдихъ лично ятовата граница, а нататъкъ по даннитѣ отъ литературата и частни свѣдѣния можахъ да я опрѣдѣля тогава тъй: „Отъ Елидере границата върви западно отъ Чепинско, Мехомия и Банско и отъ тукъ продължава на югъ покрай Пиринъ планина, Попово езеро и р. Бистрица между Неврокопъ и Мелникъ и сетнѣ направо прѣзъ р. Струма, достига, като възвива малко на югозападъ и минава източно отъ Кукушъ, до самия Солунъ“.

Цоневъ, слѣдъ като имаше на рѫка и моя вторъ отчетъ, въ който съобщавамъ за направеното изслѣдване на границата и давамъ кратки насоки за нея, намѣри за необходимо наскоро и той да съобщи въ Мин. Сборникъ, кѫдѣ минава ятовата граница „основавайки се на досегашнитѣ обнародвани диялектични материяли, както и на частни свѣдѣния по тоя въпросъ“ (т. XVIII, 368; на 372 стр. се цитува по други въпроси моятъ вторъ отчетъ изъ Anzeiger II). Разбира се, че Цоневъ не можеше да налучи границата на *ѣ* точно тамъ, кѫдѣто азъ я прокарвамъ, и затова сега въ своя отзивъ казва: „По самата граница за *ѣ* има нѣкои несъгласия между мене и Милетича, но за тѣхъ нѣма да говоря, докато не провѣря хубаво еднитѣ и другитѣ данни. Па най-сетнѣ тѣзи несъгласия сѫ дребна работа . . .“ (5). Ако можеше точно да се опрѣ-

дѣли речената граница просто по сѫднитѣ литературни данни и „частни свѣдѣния“, азъ нѣмаше да се моря да я издирвамъ. Ако слѣдъ това има нѣкакви „несъгласия“, тѣ вече не сѫ между Цонева и мене, както той се изразява, а между мене, който съмъ лично изслѣдвалъ и отговарямъ за резултатитѣ, и нѣкакви „непровѣрени“ отъ самия Цоневъ негови „лични“ свѣдѣния.

6. Обща характеристика на източнитѣ говори.

Двойната дѣлба на българския езикъ споредъ гласежа на *ѣ* не би имала сериозно значение нито въ научно нито въ практично отношение, ако двѣтѣ главни говорни групи — западна и източна — не биха могли, взети като цѣлости, да се характеризуватъ още и съ нѣкои било положителни било отрицателни бѣлѣзи освѣнъ бѣлѣга на ятовата произносба. И въ такъвъ случай наистина терминитѣ „западнобългарски“ и „източнобългарски говори“ биха се свели по значение почти до обикновени географски термини, които биха ни показвали главно топографското разположение на двѣтѣ половини отъ българскитѣ говори. Така именно схваща въпроса Цоневъ, който още по-прѣди се изрази (вж. Уводъ въ историята на българския езикъ, Мин. сб. XVIII), че наистина споредъ дѣлбата по *ѣ* българскитѣ говори прѣдставятъ двѣ голѣми групи, хубаво отдѣлени една отъ друга, но че въ сѫщность, „приемемъ ли границата за ѣ като раздѣлна линия между едната и другата половина, не можемъ намѣри вече други разлики между източнобългарски и западнобългарски освѣнъ пакъ изговорътъ на ѣ“ (ц. с. 366). Сѫщо повтаря съ други думи малко по-долу: „Тъй че ако дѣлимъ веднъждъ българскитѣ говори споредъ изговора на ѣ, то едва ли можемъ намѣри други различия (освѣнъ пакъ ѣ), които да не противуречатъ на приетата граница между двѣтѣ говорни области“. Това е казано по поводъ на нѣколкото общи характерни признаци на източнобългарскитѣ говори у Иречека, Помашки пѣсни отъ Чепино (Пер. спис. VIII. 82—83).

Доводитѣ на Цонева не сѫ сериозни, защото е несъмнѣнно, че между западната и източната говорна половина има доста важни отлики и вънъ отъ *ѣ*-товата произносба, а въпросъ бѣше само, какъ по-точно да се формулиратъ тия характерни отлики. Че нѣкои признаци, присѫщи изцѣло на едната говорна зона, частично се вѣстяватъ тукъ тамѣ и въ другата зона, това не имъ отнема характеристичното значение относително първата зона, щомъ и двѣтѣ зони се вематъ като двѣ цѣлости: ако единъ признакъ е свойственъ, да речемъ, на цѣлата източна зона, а не е свойственъ на цѣлата западна зона, тогава той се явява положителенъ характеренъ бѣлѣгъ на първата (взета изцѣло), а отрицателенъ на втората (пакъ взета изцѣло). Ако би се гледало инакъ по тоя въпросъ, именно както Цоневъ прави, тогава не би била възможна никаква характеристика изобщо на българскитѣ говори, па би паднала дори и дѣлбата по *ѣ*, ако напр. случайно би се открило срѣдъ източнитѣ говори

едно малко говорно гнѣздо, гдѣто *ѣ* би се произнасяло все като *е* — по западнобългарски, както напр. това почти е станало въ павликянското нарѣчие. Но такъво постжпване би било ненаучно, защото е извѣстно, че рѣзки граници въ областьта на езицитѣ нѣма, че тамъ гдѣто ние туряме граници по извѣстенъ бѣлѣгъ, по други бѣлѣзи има незаметни прѣливания и т. н. прѣходни говори или да речемъ прѣходни диялектични зони, каквито има и покрай границитѣ на по голѣмитѣ славянски езикови цѣлости, що наричаме славянски ‚езици'.

Поради това пакъ ще повторя изказаната по-горѣ мисъль, именно че ако въпрѣки неминуемитѣ диялектоложки колѣбания и прѣходни форми, въ една говорна група, добита по извѣстенъ дѣлидбенъ принципъ, се констатиратъ нѣкои общи ней граматични свойства (отъ фонетично, морфологично или синтактично естество), които не сж сжщо така изцѣло свойствени на друга една говорна група, добита по сжщия дѣлидбенъ принципъ, туй стига, за да се смѣтатъ досежнитѣ граматични свойства характеристични за първата група. Това е доста елементарно правило и възъ основа на него и Иречекъ, а прѣди него и Григоровичъ па и други сж се старали да дадатъ колкогодѣ обща характеристика на източнитѣ говори. Като държа и азъ сжщото становище, постарахъ се отъ своя страна да изтъкна въ своя трудъ покрай главния бѣлѣгъ, гласежа на *ѣ*, още и 11 други, второстепенни характеристични бѣлѣга на източнитѣ говори, взети, пакъ ще кажа, като цѣлость именно въ топографскитѣ рамки, означени чрѣзъ границата на *ѣ*, (вж. у мене гл. IV. „Allgemeine Charakteristik des Ostbulgarischen" стр. 35—66). Понеже Цоневъ веднъжъ се е изказалъ категорически, че не може да има и други нѣкакви бѣлѣзи, характерни за групата източни говори, старае се и сега въ своя отзивъ да докаже, че нито единъ отъ приведенитѣ у мене 11 бѣлѣга нѣмалъ значение. Ето думитѣ на Ц, отъ които най добрѣ ще се разбере неговото становище: „Въ отдѣлъ IV. Милетичъ дава обща характеристика на източнитѣ говори и навежда 11 точки, по които иска да ги отличи отъ западнитѣ. Характеристиката е на гледъ умѣстна и оправдана, до колкото засѣга извѣстенъ дѣлъ източни говори. Наистина всичкитѣ единайсетъ фонетични и морфологични бѣлѣзи, що ги навежда М., сж свойствени на източни говори, само че не всичкитѣ сж само тѣмъ присжщи и не всичкитѣ заиматъ цѣлата източна областъ. Подробната оцѣнка на тѣзи 11 точки ме довежда все до сжщото заключение, до каквато бѣхъ дошелъ отдавна, разгледвайки свойствата на източнобългарскитѣ говори, а именно че освѣнъ *ѣ* никакъвъ други характеренъ признакъ не може да се намѣри, който би билъ свойственъ само на източнобългарскитѣ говори: всички други признаци освѣнъ *ѣ* или минуватъ прѣзъ *ѣ*-товата граница, или пъкъ не обгръщатъ цѣлата областъ говори, които наричаме източни. И Милетичъ, значи, е падналъ въ сжща грѣшка, въ която падна едно врѣме Григоровичъ (Очеркъ, стр. 194), а слѣдъ него и Иречекъ (Псп. VIII, 82—83), когато искаха да прокарватъ разлики между източнитѣ и западнитѣ наши говори. Па който и да е

ще падне въ сѫща грѣшка, щомъ иска възъ основа на *ѣ*-товата граница да прокарва и други отличителни бѣлѣзи между източно и западнобългарски. Тъй е и съ Милетичевата характеристика на източнитѣ говори: тя струва само за една часть отъ тѣхъ, а не за всичкитѣ. Нека прѣгледаме всичкитѣ единайсетъ точки и ще се увѣримъ" (с. 10). Какъ слѣдъ това Цоневъ разглежда тия 11 точки, ще видимъ по долу, а първомъ ще кажа, че доводитѣ на Цонева не сѫ за мене никаква изненада, слѣдъ това, що бѣ по-прѣди писалъ по сѫщия въпросъ. Моето становище на кратко е формулирано въ уводнитѣ ми думи, прѣди изложението на 11-тѣ характерни бѣлѣга, така: „Подробно означената погорѣ гранична линия между западно и източнобългарски, която е прокарана споредъ *ѣ*-товата произносба, може да се смѣта като граница и на други, твърдѣ характеристични свойства на двѣтѣ половини на българския езикъ. Ако и тия свойства дѣйствително тукъ тамѣ и въ нееднаква мѣра да прѣврачатъ речената граница, пакъ е фактъ, че и тѣ захващатъ редовно и, да кажемъ, безизключително да се явяватъ тепърва задъ ятовата гранична линия, така че източнобългарскитѣ говори въ опрѣдѣленитѣ имъ чрѣзъ вокала *ѣ* топографски рамки се указватъ характеризувани и чрѣзъ слѣднитѣ особености" (ц. д. 35).

Сега нека да разгледаме по редъ тия особности, както сѫ формулирани у мене, съ огледъ и къмъ критиката на Цонева.

7. Вокалитѣ въ зависимость отъ ударението.

„Въ всички източнобългарски говори различно се постѫпва съ ударенитѣ и неударенитѣ вокали, и за това ни въ единъ източнобългарски говоръ не се пада на единъ и сѫщъ вокалъ въ слѣдствие на различния му квалитетъ една постоянна звукова стойность[1]). Като изключение отъ това, и то въ релативно, чисто акустично отношение може да се смѣта само вокалътъ *у*, който и въ неударени срички гласи почти тъй, както и въ ударенитѣ. И вок. *и* спазва въ най-много случаи безъ огледъ къмъ ударението постоянна звукова стойность, но при все туй въ нѣкои говори се показва и той въ слѣдствие на неударeность (Tonlosigkeit) измѣненъ, както е именно въ Рупчосъ (тукъ се разбира говорътъ на Широка лѫка). Относително другитѣ вокали, специялно вокалитѣ *а*, *о* и *е* въ всичкитѣ имъ оттѣнки (Nuancen), трѣбва винаги да отличаваме два тѣхни реда, именно единъ редъ ударени чисти *а*, *о* и *е*-вокали, и единъ редъ неударени *а, о, е*-вокали, които се произнасятъ редуцирано, като прѣминаватъ или въ категорията на тъмнитѣ, тъй наречени полувокали или ерови вокали, или пъкъ въ категорията на *и*-вокали и *у*-вокали.

---

[1]) „Jn allen Mundarten des Ostbulgarischen werden die betonten von den unbetonten Vocalen verschieden behandelt, so dass in keiner einzigen ostbulgarischen Mundart einem und demselben Vocal infolge seiner verschiedenen Qualität ein beständiger Lautwerth zukommt" (35).

На западнобългарската говорна зона (dem Westbulgarischen) речената вокална редукция изобщо взето не е свойствена. Нѣколко изключения отъ туй, и то не само въ западнитѣ говори, които граничатъ съ източнитѣ, но дори и въ говори на крайния западъ, както е напр. случай въ Охридския говоръ, гдѣто неудареното *а* отчасть дори и сега гласи като слаботъменъ ъ-вокалъ, довеждатъ до прѣдположението, че редукцията въ българския езикъ всжду е почнала отъ неударенитѣ и пократкитѣ вокали. Отъ туй би могло по-нататъкъ да се заключи, че въ Западнобългарско вокалната дължина се е задържала по-дълго врѣме отколкото въ изтичнитѣ, така че най-сетнѣ, докато тя да изчезне съвсѣмъ въ Западнобългарско, по-малочисленитѣ редуцирани вокали се изравнили съ по-многобройнитѣ чисти вокали, които сж били защитени чрѣзъ ударението и дълготата (квантитетътъ) та поради това сж могли да прѣживѣятъ и врѣмето, когато се е извършвала редукцията (die Reductionsepoche). Ако се признае и ударението покрай дълготата за охранителенъ факторъ противъ вокалната редукция, тогава може съвсѣмъ задоволително да се обяснятъ ударенитѣ нередуцирани вокали въ Източнобългарско чрѣзъ нѣкогашната охрана отъ страна на ударената дългота („durch den einstigen Schutz der betonten Länge), която тукъ вѣроятно много по-късно е изчезнала. Сжществуването на ударена дългота въ Източнобългарско дълго врѣме и слѣдъ като дълготата въ неударенитѣ срички е била изгубена, става немалко вѣроятно и поради неотколѣ откриитѣ отъ мене слѣди отъ дългота само въ ударени срички въ балканския Еркечки говоръ, за който по-долу се говори. Въ този смисълъ може до толкова да се признае изказаната отъ Калина въ неговитѣ „Studyja nad historyją języka bulgarskiego“ (I 129) подобна мисъль, доколкото и Калина посочва на квантитета като на разяснителенъ поводъ на въпросното явление. Съ право Облакъ означи това обяснение на Калина като недостатъчно[1]), понеже Калина бѣ оставилъ безъ внимание втория факторъ — ударението (вж. за това у мене, Сборн. X. крит. отд. 11 нат.)“.

Това сж моитѣ доводи въ подкрѣпя на първата точка. Какво възразява на тѣхъ Цоневъ?

Цоневъ признава, че характеристиката струвала напълно „само за сѣвероизточнитѣ говори заедно съ балканскитѣ“, като изключава слѣдовно всичкитѣ други източни говори отъ Балкана на югъ, съ разни оговорки, които трѣбва буквално да повторя: „Характеристиката струва напълно само за сѣвероизточнитѣ говори (заедно съ балканскитѣ), и то не по цѣлия имъ просторъ, защото сѣвероизточнитѣ говори, що сж разположени на длъжъ по линията за *ѣ*, не правятъ разлика

[1]) Облакъ казва: „И азъ твърдо стоя на туй, че дълготата (die Quantität) въ източната часть много по-рано е била напусната, отколкото въ западната, ала това въ дадения случай *съвсѣмъ не стига:* не всѣко *а* на изтокъ е минало въ ъ, ами само неудареното *а*. Или може би удареното *а* да произхожда още отъ онова врѣме, когато и източнитѣ говори сж имали дългота та сж уцѣлѣли и прѣзъ врѣме на скратяването?“ (вж. Archiv f. sl. Phil. XVII, 164).

въ изговора на гласнитѣ. Тъй напр. Плѣвенскитѣ и Луковитскитѣ села съ източенъ изговоръ за *ѣ*, както и цѣла Тетевенска околия, послѣ всичкитѣ градовце и села по западна Срѣдна гора, които съставятъ часть отъ централнитѣ говори, изговарятъ гласнитѣ безъ никаква редукция. Вървимъ ли надолу покрай границата за *ѣ*, по Чепино, Разлогъ, Мелнишко, Демиръ Хисарско, виждаме пакъ, че и тамъ гласнитѣ *а* и *е* си се изговарятъ чисто, а само *о* се редуцира въ *у*. Сѫщото забѣлѣзваме и въ другитѣ югоизточни (родопски) говори — само съ тая разлика, че неударено *е* зима гласежъ на неударено ѣ (=ᵉа), но още е въпросъ, дали ще сме въ право да считаме този изговоръ на *е* като *ᵉа* за редуциранъ; напротивъ това *ᵉа* повече е разширено, слѣдов. повишено *е*, което стои по-близко до *а-*, отколкото ъ-звукъ" (10—11). Цитуванитѣ думи на Ц. съдържатъ най-сѫщественото, което той възразява; тѣ не сѫ много, но съ тѣхъ уважаемиятъ колега твърдѣ злѣ се е изложилъ като лингвистъ и диялектологъ. Това не ще бѫде мѫчно и да докажа. Ще вървя по редъ.

а) Ако би имало говори само по границата на *ѣ*, въ които неударенитѣ гласни еднакво да звучатъ чисто, както ударенитѣ, сир. по западнобългарски, то би било косвено доказателство, че наистина западнобългарскитѣ говори се отличаватъ отъ източнитѣ именно съ тоя отрицателенъ бѣлѣгъ, който азъ имъ приписвамъ, като казвамъ, че само въ източнитѣ говори редовно захваща различното третиране на неударенитѣ и ударенитѣ гласни. Едно влияние на западнитѣ говори откъмъ тая фонетична страна дори и прѣзъ граничната линия върху източнитѣ, би било съвсѣмъ понятно, като се знае още, че исторически граничната линия досега все се е движила отъ западъ къмъ истокъ. Но тъкмо поради това подирно обстоятелство тъй сѫщо е понятно, че има западни говори, близки до границата, въ които наистина *ѣ* се произнася само като *е*, но пъкъ много други източнобългарски свойства въ сѫщитѣ говори сѫ още спазени, а това показва, че асимилацията имъ съ западнитѣ говори не е още довършена и че слѣдователно не ще да е минало много врѣме отъ тогава, когато и въ тия говори още *ѣ* е гласѣло по източнобългарски. Такъвъ западнобългарски говоръ е именно Етрополския, който главно само по *ѣ* се различава отъ сѫсѣдния си източнобългарски Пирдопски говоръ (вж. у мене das Ostbulg. 160—161). Фактични останки отъ по-старо произношение на *ѣ* има въ западната зона кѫдѣ Луковитъ; именно тамъ въ говора на помацитѣ азъ констатирахъ това, макаръ че часть отъ тѣхния говоръ да се пада вече въ западнобългарската зона и макаръ че около тѣхъ старовремскитѣ българи да произнасятъ вече *ѣ* като *е* (вж. у мене „Ловчанскитѣ помаци", печ. въ „Българскм прѣгледъ, V кн. 5). Западното говорно влияние особно е напрѣднало по-насѣверъ въ Плѣвенско, гдѣто ятовата граница силно извива къмъ истокъ, така че градътъ Плѣвенъ съ много села на истокъ отъ него остаятъ вече въ западната зона, както това хубаво се вижда и на моята диялектоложка карта. Госп. Цоневъ не казва поименно, въ кое село прѣзъ са-

мата граница въ Източнобългарско неударенитѣ вокали сѫ еднакви съ ударенитѣ, но ако би се указало такова мѣсто, това явление би се обяснило или чрѣзъ прѣселване на западнобългарски елементъ въ източната зона, както има и много обратни случаи, или пъкъ чрѣзъ влияние на западнобългарскитѣ говори. За Плѣвенскитѣ и Луковитскитѣ села изобщо казано, понеже тѣ се падатъ повече въ западната зона, и двѣтѣ обяснения сѫ възможни. Но азъ, който съмъ пѫтувалъ по тия мѣста, не зная ни единъ говоръ, поставенъ у мене въ източната зона дори и въ Плѣвенско и Луковитско, въ който всички гласни да гласятъ еднакво, безъ да се влиятъ отъ ударението. Та не ли самиятъ фактъ, че тѣ сѫ източни, сир. че у тѣхъ *ѣ* се произнася като *е* и като *я*, косто става именно съ огледъ и къмъ ударението, доказва моята теза. Азъ не говоря само за „редукция", както Ц. неточно се изразява, а и за лабиялизация и палатализация на вокалитѣ въ свръзка съ ударението сир. изобщо за всички явления, които произлизатъ отъ нееднакво постѫпване съ ударени и неударени вокали, свойствено по правило именно на източнитѣ говори.

б) По сѫщитѣ причини не може да се приеме за истина, косто твърди Ц., че въ цѣла Тетевенска околия по селата се изговаряли гласнитѣ „безъ никаква редукция". По-горѣ вече казахъ, колко е неточенъ тоя терминъ, съ който така леко борави Ц. Въ Тетевенския говоръ, чиито граници подробно сѫ отбѣлѣзани у мене (157—160), имаме тъкмо бѣлѣжити примѣри отъ различенъ гласежъ на етимологично единъ и сѫщъ вокалъ въ свръзка съ ударението, понеже въ тоя говоръ, макаръ и пограниченъ, пакъ освѣнъ че *ѣ* се произнася двояко, но и *ъ* (= стб. **ъ**, **ь**, **ѫ**) спазва своя гласежъ, по-тъменъ или по-ясенъ (ъ, ą), само когато е неударенъ, а въ противенъ случай сир. подъ ударение той гласи *ӓ*. И вокалитѣ *а, е, о,* когато не сѫ ударени, все се различаватъ, понеже а се чува като ą, *е* като *ӗ* дори и *и, о* като *ŏ* (вж. ц. м. 158). Азъ не се основавамъ само върху „печатни" материяли, и затова моитѣ данни не се съгласяватъ съ даннитѣ на Цонева.

в) Споредъ Ц. въ „всичкитѣ градовце и села по западна Срѣдна гора, които съставятъ часть отъ централнитѣ" сѫщо така не се правѣла разлика между ударени и неударени вокали. Понеже Панагюрскиятъ говоръ не влиза въ тъй нареченитѣ отъ Ц. „централни говори"[1]), подъ споменатитѣ „градовце и села по западна Срѣдна гора" може да се разбира само Пирдопскиятъ говоръ (вж. границитѣ на тоя говоръ у мене 160—161). Ала нема̀ въ Пирдопския говоръ съвсѣмъ еднакво се третиратъ вокалитѣ безъ огледъ къмъ ударението? Че нели и тукъ имаме освѣнъ *ѣ* още вокала *ъ*, който по сѫщия законъ, както въ Тетевенския говоръ, има двоякъ гласежъ съ разлика само, че ударено *ъ* тукъ се чува *а* а не *ӓ*? Срав. тетевенски пӓт — пąтека, пирдоп. па̀т — пąтѐка. Спомена се вече, че и Етрополскиятъ е еднакъвъ откъмъ а̀ — ą (= ъ) съ Пирдопския, слѣдовно

[1]) Върху излишностьта на този терминъ „централни говори" ще кажа по-долу.

запазва още тази източнобългарска фонетична черта, макаръ споредъ ѣ вече да е отишелъ, и то сигурно въ едно не твърдѣ далечно минало, въ областьта на западната зона. Отъ друга страна въ Пирдопския говоръ виждаме вече и западнобългарски черти въ изговора на другитѣ вокали, особно на *а*. Ето какъ характеризувамъ азъ Пирдопския говоръ: „Пирдопскиятъ говоръ е чисто източнобългарски, до колкото въ него се постжпва съ *ѣ* както и въ другитѣ източни говори по Балкана, сир. *ѣ* гласи като *'а* и като *е*. Отъ друга страна Пирдопскиятъ говоръ се указва сѫщински прѣходенъ къмъ западнобългарски чрѣзъ това, че въ него неударенитѣ вокали *а*, *о* и *е* не подлежатъ на познатата редукция, особно неударено *а* спазва доста ясенъ гласежъ, както е изобщо въ Западнобългарско. И неударенитѣ *о* и *е* не се чуватъ като *у—и*, но се произнасятъ само малко по тѣсно отъ ударенитѣ, сир. като ŏ и ĕ. За това бихме могли да означимъ Пирдопския говоръ като най-близъкъ на българския книжовенъ езикъ" (160).

И тъй азъ самъ посочвамъ, че въ тоя говоръ, като пограниченъ, има западнобългарски черти, та го наричамъ дори и прѣходенъ, но отъ това не слѣдва ли, че въпросното правило, напълно спазено у другитѣ източни говори, главно у непограничнитѣ, получава още по-голѣмо значение?

г) Цоневъ, като върви на долу покрай границата на *ѣ*, намира че и въ говоритѣ въ Чепино ударенитѣ и неударенитѣ гласни се произнасятъ еднакво. Но не само това, ами сѫщото твърди Ц. и за другитѣ родопски (рупски) говори, макаръ и да признава, че тамъ не сѫ еднакви ударено и неударено *о* и ударено и неударено *е*, като се утѣшава, че въ послѣдния случай явлението не било ‚редукция'. Пакъ ще обърна вниманието на читателя върху отклонката, която съзнателно или несъзнателно Ц. прави отъ смисъла на моето правило, което критикува, като се е уловилъ о думата редукция. По-горѣ азъ изцѣло цитувахъ, какъ е казано у мене, та читательтъ сега може да види, че тъкмо правилото относително различното третиране ударенитѣ и неударенитѣ гласни има най-голѣма сила за рупскитѣ говори въ Родопитѣ, къмъ които принадлежатъ и чепинскитѣ. Че нема и общиятъ фонетиченъ законъ на рупскитѣ говори въ Родопитѣ, споредъ който неударено *ъ*, щомъ дойде подъ ударение, се измѣнява въ *ŏ(оᵃ)* или *а*, не подпада подъ правилото, за което е думата? (срав. зŏб—забŏт, пŏт—патéка и пр.). Освѣнъ това не е само вок. *ъ*, чиято боя варира съ огледъ къмъ ударението, но така сѫщо и стаб. ѫ, є, ѣ, ѧ и дори и па и ꙑ се явяватъ въ тия говори съ различна акустична стойность. Това азъ посочихъ въ съчинението си твърдѣ ясно, а самъ лично съмъ всичко провѣрилъ, като съмъ изходилъ всичко главни български и помашки села въ Чепинско и Рупчосъ и съмъ слушалъ на мѣстото, какъ се произнасятъ ударенитѣ и неударенитѣ гласни. И Цоневъ, ако и да не е сторилъ това, пакъ трѣбва да го знае поне въ общи черти. Какъ е свързано ударението съ особенъ гласежъ на вокалитѣ и въ Чепинско и какво различие именно тукъ владѣе между

ударени и неударени гласни, сега може Ц. да види и въ моята статия „Фонстични особности на помащкитѣ говори въ Чепинско“ (Пер. спис. кн. LXVI., 1905, Априлъ—Май). Азъ тукъ опрѣдѣлихъ дори **три** чепински говора все възъ основа на различнитѣ замѣни на вокалитѣ, отъ една страна когато сѫ ударени, и отъ друга — когато сѫ неударени. Именно всичкитѣ примѣри отъ вокали, които се привеждатъ отъ народния езикъ у мене, се дѣлятъ въ двѣ постоянни категории: „ударени“ и „неударени“, срав.: дòш—даждòт, зоп—забòт (Баньско-Коров. гов.); дȍш—дуждȍт; зȍп—зубȍт (Костандов. гов.); дáш—даждàт, зàп—забàт (Дорков. гов.) и пр. и пр. А не владѣе ли сѫщиятъ принципъ изобщо въ родопскитѣ говори, гдѣто има „редукция“ дори и на *и* (Широка Лѫка), гдѣто вм. ударено ъ не само се произнася *ó* но дори и *а* (въ с. Бачково), както е и въ Чепинско. Най-сетнѣ може ли да бѫде, щото и говоритѣ по Мелнишко и Демирхисарско, макаръ и погранични, съвсѣмъ да не сподѣлятъ това свойство на вокализма, което е въ зависимость отъ акцента?

Като продължава Ц. да говори все за „редукция“, казва, какво той различавалъ „откъмъ изговора на гласнитѣ (неударени) три групи източни говори“, а именно: „1. говори съ пълна редукция: неударено а=ъ, е=и или ′ъ и о=у; тѣ сѫ сѣвероизточнитѣ говори заедно съ голѣма часть отъ балканскитѣ; 2) говори съ половинъ редукция: а=а, е=е и ᵉа, о=у; тѣ сѫ пò-голѣмата часть отъ югоизточнитѣ говори; 3) говори безъ редукция: а=а, е=е, о=о: тѣ сѫ говоритѣ надлъжъ по сѣверната граница за *ѣ*, т. е. говори, които съставятъ часть отъ централнитѣ или сѫ въ непосрѣдствено съсѣдство съ тѣхъ. Споредъ това не е оправдано да смѣтаме редукцията за общо свойство на източнитѣ говори“ (11). Нѣма да критикувамъ тукъ начинътъ, да се опрѣдѣля обсегътъ на говоритѣ по тоя чисто топографиченъ принципияленъ въпросъ съ общитѣ думи „голѣма часть“, „по-голѣмата часть“ и др., а ще се спра пакъ върху неистинитѣ и празнинитѣ, които съдържатъ цитуванитѣ думи на Ц. Той пакъ избѣгва да говори за различно произношение на ударени и неударени гласни, а се уловилъ за думата „редукция“, макаръ че и тоя терминъ не позволява да се отклоняваме отъ въпроса за нееднаквото произношение на *ѣ*, на ъ (именно като застѫпникъ на стб. **ъ**, **ь**, **ж** па и на **ѧ**), сетнѣ на *и*, та се ограничава само съ *а*, *о*, *е*. Освѣнъ туй е ясно, че никакво принципиялно значение нѣма тукъ, да се изтъква „половинъ редукция“ спрѣмо „пълна редукция“ и да се турятъ именно родопскитѣ говори въ особна категория, прѣди да е доказано, че въ тѣзи говори владѣе нѣкаква си половинъ-редукция, което въ сѫщность и съвсѣмъ не е истина. Самъ Цоневъ още не е билъ въ Рупчосъ нито специялно въ Широка Лѫка, за да чуе, какъ именно тукъ неударено *и* се произнася като ъ. Тази бѣлѣжита особность на говора не стига ли, за да падне всѣко умуване за нѣкаква полуредукция, дори и да нѣмаше въ сѫщитѣ говори *у* вмѣсто неударено *о*, *а̥* вм. неударено *а*, *а̥* вм. неударено ъ и наопаки *ó* (*оⁿ*) вм. ударено ъ. Още при входа въ Рупчоска околия, въ с. Бачково, вече може да се види, какъ различа гласежътъ на гласнитѣ въ свръзка съ ударението,

понеже тукъ се произнася *а̥* вм. неударено *ъ*, и *а* вм. ударено *ъ; е* вм. неуд. *ѧ*, но *'а* вм. ударено *ѧ* и пр. За да не продължавамъ повече по тоя въпросъ, азъ категорично твърдя, че рупскитѣ говори въ Родопитѣ (Чепинско и Рупчосъ) иматъ твърдѣ пъстъръ вокализъмъ именно все въ свръзка съ ударението, което, най сетнѣ, е всеизвѣстенъ фактъ. Въ специялно съчинение върху рупскитѣ говори, което готвя, ще изложа резултатитѣ на собственитѣ си изслѣдвания на говоритѣ въ тая българска область. Но нека оставимъ сега всичко туй на страна и нека да допустнемъ, че всичко, което Ц. твърди, е вѣрно. Какво слѣдва отъ туй? Слѣдва именно, че при все това Ц. е принуденъ да смѣсти подъ точка 1) и 2), гдѣто признава съществуване на „пълна" и „половинъ-редукция", всичкитѣ източни говори, като изключава подъ точ. 3) само „говоритѣ, които съставятъ часть отъ централнитѣ или сѫ въ непосрѣдствено тѣхно съсѣдство". Видѣхме вече, че тия „говори", които, за да не се видятъ малко на читателя, у Ц. се наричатъ „часть" отъ централнитѣ, се прѣдставятъ само отъ Пирдопския говоръ, въ който, както по-горѣ доказахъ, тъй сѫщо се прави разлика въ гласежа на ударени и неударени вокали, именно на *ѣ, ъ* (=ж, ъ), а съ слаба нюанса и на *о* и *е*. Видѣхме още, че сѫщото нѣщо сѫществува и въ Тетевенския говоръ, въ който свърхъ това и неударено *а* се чува слабо тъмно като *а̥*, когато то въ Пирдопския и неударено се чува доста ясно, макаръ че, строго фонетично взето, и тукъ между ударено и неударено *а* все има малка разлика. Кои сѫ другитѣ „части" отъ източнитѣ говори, които не се съгласяватъ съ правилото? — Нѣма други и Ц. е билъ принуденъ да спре, при всичко че подъ точка 1 и 2 говори за „голѣма часть" и „по-голѣма часть".

Но „отъ друга страна — казва Ц. — тъй сѫщо нѣмаме право да смѣтаме това свойство като присѫщо изключително на източнитѣ говори, защото го има и въ западни. Самъ Милетичъ споменува за редукция на *а* въ Охридския, но освѣнъ тамъ редуциранъ изговоръ е свойственъ и на говоритѣ по Воденско, Кукушко, Гевгелийско и западно Солунско, гдѣто се редуциратъ не само *а*, но и *о* и *е*, както може да се види отъ обнародванитѣ материяли изъ тия мѣста въ Мсб. II. 110—111 III. 122—128, IV. 114—120 и пр., както и въ студията на Мирчева за Кукушко-воденския говоръ (Мсб. XVIII. 429—438)". На това струва ми се служатъ като достатъченъ отговоръ по горѣ цитиранитѣ ми думи, гдѣто изрично казвамъ, че тукъ тамѣ по изключение и въ нѣкои западни говори се срѣща различенъ гласежъ на вокалитѣ подъ влиянието на безакцениность (вж. у мене и на стр. 43). Но именно съ това азъ подкрѣпямъ своето правило, а никакъ не го оборвамъ.

По въпроса, „откждѣ тоя редуциранъ изговоръ въ източнитѣ говори?", който си задава и Ц., може тукъ да не се спираме, понеже Ц. сериозно не възразява, а той заслужва на друго мѣсто по-обстоятелно да се обясни. Циневъ казва по поводъ на моитѣ доводи по сѫщия въпросъ, че „може и тъй да е", ала нѣмало доста доказателства, та по-скоро споредъ него не квантитетътъ тукъ билъ нѣкакъвъ факторъ, а друго нѣщо, именно

„хлабавиятъ и бързъ говоръ"; гдѣто бързо говорятъ — тамъ имало и редукция, и наопаки. Въ Еркечкия говоръ дълготата на ударенитѣ гласни била ново явление, защото инакъ ударената дългота, ако бихме допуснали, че е остатъкъ отъ старо врѣме, се противѣла на нѣкакъвъ общославянски акцентенъ принципъ, споредъ който „ударени гласни не могатъ да бѫдатъ дълги". Наистина Ц. едно врѣме писа по тоя въпросъ и се помѫчи да докаже реченниятъ принципъ, но до сега никой не стори трудъ да възрази Цоневу за това, нито да му одобри принципа. Новиятъ фактъ, който азъ посочвамъ отъ Еркечкия говоръ — ударена дългота — тъкмо дава Цоневу новъ поводъ още веднъжъ, ако може, по-убѣдително да докаже своята хипотеза, и тогава тепърва да прогласява Еркечкия прогласява за новъ, „модеренъ".

8. Слаботъменъ *ъ*, рефлексъ на стб. ѫ въ неударени срички.

„На всички източни говори е свойственъ слабо-тъменъ ъ-вокалъ като замѣна на старобългарската носовка ѫ въ неударенитѣ срички. Тепърва удареният рефлексъ на нѣкогашната носовка ѫ се явява въ отдѣлнитѣ говори различно застѫпенъ: или съ силно-тъменъ гласежъ, както е въ *о*-нарѣчие, и то най-изразително въ Шуменския говоръ, а така сѫщо и въ балканския Панагюрски говоръ, или пъкъ е изясненъ въ посока къмъ *ä* вокалъ, а именно въ *ä* — въ Еркечкия говоръ и въ Тетевенския — или въ пълно *а*, както е въ Пирдопския говоръ, или най-послѣ въ едно широко *о* resp. *оª* въ говоритѣ Чепински, Рупчоски и Ахѫчелебийски. И въ западнобългарскитѣ говори не е този ъ-вокалъ вмѣсто носовката ѫ съвсѣмъ непознатъ, ала за една обща безизключителна замѣна на подирнята чрѣзъ *ъ*, както е въ неударенитѣ срички въ Източнобългарско, не може ни дума да става" (вж. Das Ostb. 37—38).

Прѣди да изтъкна тази втора характеристика на източнитѣ говори, азъ имахъ много хубавъ прѣгледъ на източнобългарския вокализъмъ откъмъ тази страна по непосрѣдствено вслушване въ народното произношение, а не по книгитѣ, които съдържатъ публикуванъ диалектоложки материялъ отъ Източнобългарско. По тѣзи подирнитѣ човѣкъ би се полъгалъ да приеме, че има източни говори, въ които неударенъ ъ (= ѫ) се произнася като *а*, понеже неопитнитѣ записвачи не винаги си даватъ трудъ да схванатъ разликата между *а* и слаботъменъ ъ, който азъ отбѣлѣзвамъ съ *ḁ*, па и когато схващатъ тоя гласежъ, смѣтатъ че добрѣ го прѣдаватъ чрѣзъ *а*, защото слаботъмниятъ ъ наистина на неопитния прави ефектъ на слаботъмно *а*. Именно така се е полъгалъ по печатнитѣ материяли и Цоневъ, който твърди, за да обори и посочения вторъ характеристиченъ бѣлѣгъ на източнобългарския вокализъмъ, че той не билъ общъ на всички източни говори. Ала веднага слѣдъ това, подиръ разни отклонки е принуденъ да признае правилото и пакъ да заключи, че не било вѣрно. Интересни сѫ доказателствата на Ц. и затуй ще приведа цѣлото мѣсто като образецъ на ‚научна аргументация':

„И това свойство не е общо на всичкитѣ източни говори, защото югоизточнитѣ области, както и нѣкои срѣдногорски мѣстности, показватъ ясенъ гласежъ на ж въ неударени срички или поне такъвъ, какъвто е гласежътъ на *а*; тъй напр. въ всичкитѣ родопски говори, дѣто ударено ж може да има разни изговори, срѣщаме за него въ неударени срички винаги чисто или поне съвсѣмъ близу до чисто *а* (!); тъй поне свидѣтелствуватъ всичкитѣ до сега познати материяли отъ Родопитѣ, па тъй съмъ се увѣрилъ и азъ самъ, наблюдавайки лично (?) тия говори.[1]) Ако пъкъ земемъ прѣдъ видъ само сѣвероизточнитѣ говори, нпр. о-наречие, и тамъ неударено ж се не различава никакъ отъ неударено *а*, само че гласежътъ и на двѣтѣ гласни сравнително е по-тъменъ, отколкото въ родопскитѣ говори; но за особенъ гласежъ на ж въ неударени срички не може да става дума. Характеристиката върху изговора на ж би била по-вѣрна, ако се основѣше напросто върху първата точка, именно върху разликата помежду ударенъ и неударенъ изговоръ въ източнобългарскитѣ говори, и тогава би гласѣла малко иначе, именно тъй: общо свойство на източнитѣ говори е, да изговарятъ ударено ж различно и то по-ясно отъ ударено. И наистина, съ изключение на нѣкои (!) говори близо до границата за ѣ, всички други правятъ по-голѣма или по-малка разлика между ударено и неударено ж; тъй напр. въ сѣвероизточнитѣ говори ударено ж гласи като ъ, а неударено — като а̊ (по-ясно ъ); въ югоизточнитѣ (родопски) говори ударено ж гласи дѣ като о˘, дѣ като ᵊа, дѣ пъкъ като ô (Чепино), ала неударено ж има гласежъ на обикновено *а*. По Тетевенски (и Ерkечки) ударено ж има изговоръ на ê (=ä споредъ Милетича), ала неударено е равно пъкъ на *а*. Само единъ източенъ говоръ прави изключение, и то за чудо оня говоръ, който инъкъ не познава тъмни гласни въ ударена сричка, именно пирдопския; тамъ пъкъ наопаки ударено ж е равно на *а*, а пъкъ неударено гласи като ъ (дълбоко). — вж. М. Ивановъ, Приносъ и пр. ПСп. XLVI 539; тъй че въ сѫщность (!) характеристиката на Милетича споредъ неударено ж = ъ прилѣга най-хубаво за пирдопския и нему подобни говори, защото тамъ именно неударено ж гласи като ъ, докато въ всички други източни говори то е все по-ясно и се доближава до *а*. Значи характеристиката споредъ неударено ж не може да бѫде приемлива, понеже засѣга само една твърдѣ малка часть източни говори."

Внимателниятъ читатель би могълъ самъ да съзре всички несъобразности, които съдържа цитуваниятъ пасажъ, но при все това и азъ ще изтъкна по-главнитѣ. Азъ твърдя съ първата характеристика, че общо свойство на източнитѣ говори е да изговарятъ различно ударени

[1]) Цоневъ не е още билъ лично нито въ Чепинско, нито въ Рупчосъ, нито пъкъ е извѣстно до сега, на кой субектъ, гдѣ и кога „лично" е наблюдавалъ и се е увѣрилъ Ц. въ това, което казва. Въ езикознанието е правило да се указва точно източникътъ на подобни езикови факти.

отъ неударени гласни. Че така гласи моята първа характеристика, най-ясно се вижда отъ цитуваната формулировка на нѣмски: „In allen Mundarten des Ostbulgarischen werden *die betonten von den unbetonten Vocalen verschieden behandelt.*“ По-горѣ разгледахъ надълго и широко, какъ Ц. оборва това правило, като напира, че особно „югоизточнитѣ“ (родопскитѣ) говори се противѣли на правилото. Ето пъкъ сега, по поводъ на втората характеристика, като ме учи, какъ е трѣбало да кажа по-добрѣ, признава, че втората характеристика е слѣдствие отъ първата и че „общо свойство“ на източнитѣ говори било да изговарятъ ударено ж различно отъ неударено. Именно това и азъ твърдя, и ако е така, тогава самъ Ц. тукъ признава, че напразно е опониралъ. Докато първата характеристика е обща, въ втората се изтъква единъ специяленъ характеренъ случай отъ различенъ изговоръ на ударенъ и неударенъ вокалъ: изтъква се именно фактътъ, че докато въ източнитѣ говори ударено ж е застжпено чрѣзъ различни рефлекси, напротивъ неударено ж гласи еднакво, а именно винаги като слаботъменъ ъ, сир. ạ („schwachdumpfer ъ-Laut“). Ц. не обръща първомъ внимание на термина „слаботъменъ“ и говори неопрѣдѣлено само за „ъ“. Отъ друга страна твърди, че въ Пирдопския говоръ неударено ж се произнасяло като „дълбоко ъ“, а то ще рече силнотъменъ ъ и при все това намира, че моята харектеристика най-хубаво прилягала „за Пирдопския и нему подобни говори“ (кои сж тия подобни говори, по обичая си Ц. не казва). Ако наистина да бѣше изговорътъ на неударено ж въ Пирдопския говоръ такъвъ, тогава тъкмо не би прилягала моята характеристика къмъ него, но Ц се лъже: въ Пирдопския говоръ, който азъ самъ въ Пирдопъ съмъ изслѣдвалъ, неударено ж се чува като ạ сир. слаботъменъ ъ. И М. Ивановъ, на когото се осланя Ц., въ цитуваното мѣсто (ПСп. XLVI, 539) никакъ не казва че ъ, което застжпя неударено ж, е „дълбоко“.[1]) Тази дума Ц. я прибавилъ отъ себе си. По-нататъкъ Ц. твърди, че неударено ж гласѣло въ Тетевенския и Еркечкия говоръ като *а*. Азъ съ ушитѣ си въ Тетевенъ констатирахъ, че и тукъ неударенoто ж се произнася като ạ, както въ Пирдопъ, а сжщото и въ Еркечкия говоръ. Ала Ц., ако и доста нерѣшително, казва, че въ родопскитѣ (югоизточнитѣ) говори неударено ж се произнасяло „винаги чисто или поне съвсѣмъ близу до чисто *а*“, а по-долу пакъ казва за сжщитѣ говори: „ала неударено ж има гласежъ на обикновено *а*“. Думитѣ „чисто *а*“ и „обикновено *а*“ не означаватъ сжщото, което „съвсѣмъ близу до чисто а“. Г-нъ Ц. се колѣбае, защото се води по печатни материяли. И на стр. 78 на своя отзивъ Ц се връща къмъ сжщия въпросъ и казва; „За неударено ъ Милетичъ прѣдполага въ всички родопски и рупски говори все тъмно ạ: той като че не вѣрва на записанитѣ материяли отъ Родопитѣ, дѣто неударено ъ е прѣдадено вредомъ чрѣзъ *а*, та го прѣправя на ạ. Азъ бихъ рекълъ пъкъ, че *а* прѣдава по-точно изговора на родопското ъ, та приимамъ

[1]) Ето що казва Ивановъ: Въ Пирдопъ всѣко стб. ж въ корена на думата се произнася като чисто *а*, ако е акцентовано, не е ли акцентовано, произнася се като ъ.

покрай другото дори и този признакъ за тѣхната отлика прѣдъ сѣвероизточнитѣ говори". Азъ пъкъ твърдя, че самъ се увѣрихъ и то не веднажъ, именно че това *а* не е чисто, но че е *ḁ*. Разбира се, че въ тия говори и неударено *а* гласи *ḁ* та никакъ не е истина, що твърди Ц., че въ родопскитѣ говори „неударено *а* се не редуцира въ ъ (нито въ ḁ), както въ сѣвереизточнитѣ" (вж. въ отзива на Ц. и стр. 78). Между едно *ḁ* и друго *ḁ* тукъ тамѣ може да има нюанси, и ако би да се допустне, че въ сѣверна България това ḁ може да бѫде понѣкога потъмно, което азъ не забѣлѣжихъ вскѫду, пакъ туй въ дадения случай нѣма значение. Сѫщо така нѣма значение тукъ, че неударено *ѫ* и неударено *а* съвпадатъ по гласежъ, защото пъкъ наопаки ударено *ѫ* и ударено *а* не съвпадатъ, а моята характеристика именно се отнася само до *ѫ* въ неударени срички съ огледъ къмъ сѫщото *ѫ* въ ударени. Слѣдъ всичко туй чудно е, какъ е могълъ Ц. най-накрай да каже, че втората характеристика била неприемлива, защото уж засѣгала „само една твърдѣ малка часть източни говори", когато и по неговата аргументация излиза, че тя приляга и за в с и ч к и т ѣ с ѣ в е р о и з т т о ч н и г о в о р и и б а л к а н с к и т ѣ. За тѣхъ Ц. не казва, че не се съгласяватъ, за тѣхъ не твърди, че иматъ чисто *а* вм. неударено *ѫ*, напротивъ казва, че въ *о*-нарѣчие неударено *ѫ* и *а* иматъ еднакъвъ гласежъ, само че гласежътъ имъ и на двѣтѣ билъ „с р а в н и т е л н о п о - т ъ м е н ъ отколкото въ родопскитѣ говори". Понеже въ подирнитѣ се чувало споредъ Ц. онова „чисто *а*", и понеже пакъ споредъ Ц. въ сѣвероизточнитѣ говори въпросния вокалъ билъ „сравнително по-тъменъ" отъ родопския, сир. отъ *а*, тогава именно излиза слаботъменъ ъ (= ḁ). Азъ нигдѣ не съмъ казалъ, че неударено *ѫ* има особенъ гласежъ, какъвто ни единъ другъ вокалъ нѣма, та напразно Ц. казва, че не можело да става и дума за „особенъ гласежъ на *ѫ* въ неударени срички". Напротивъ тоя гласежъ у мене се нарича слаботъменъ ъ („schwachdumpfer ъ"), който съмъ опрѣдѣлилъ фонетически, като вокалъ най-близъкъ до чисто *а*.[1]) Че звукътъ ḁ застѫпя и неударено етимологич. *а*, това е казано на много мѣста изрично въ съчинението ми, именно при всички говори отдѣлно (вж. за о-нарѣчие на стр. 68).

9. Рефлекситѣ на стб. ѣ.

По въпроса за рефлекситѣ на стб. ѣ въ източнитѣ говори не сме въ разногласие съ Ц., но той въпрѣки туй смѣта за нуждно да заключи, именно за да спаси онази своя изява, че освѣнъ *ѣ* другъ характеристиченъ бѣлѣгъ на източнитѣ нарѣчия не можело да има, какво тая характеристика била сравнително най-оправдана, защото наистина струвала за „г о л ѣ м а часть източни говори, а л а н е п а к ъ з а в с и ч к и". Характерното на източнитѣ говори откъмъ първичнитѣ рефлекси на ѣ, които

---

¹) Ето какъ е опрѣдѣленъ у мене знакътъ ḁ: „ḁ bedeutet den schwachdumpfen ъ, welches sich am meisten dem reinen *a*-Vocal nähert, indem es hoch und weit articuliert wird etwa wie das Ḁ^{a} bei Sievers" (Das Ostb. 34).

сж различни, състои въ това, че стб. ѣ се явява винаги застжпенъ чрѣзъ едно повечко или по-малко тъмно *ъ*, освѣнъ въ членната форма, гдѣто често се срѣща и замѣна съ *о* респек. *у*. Вмѣсто стб. ъ въ ударенитѣ срички се явяватъ различни замѣни (а, ä ó и ò), именно сжщитѣ, които има и стб. ж, ала тѣ сж вторични изяснения на първонач. стб. ъ, слѣдъ като *ъ* и *ж* сж съвпаднали въ единъ гласежъ. Въ западнобългарската зона напротивъ се срѣщатъ освѣнъ членната форма още и други форми съ първична замѣна на стб. ъ чрѣзъ *о*, която ни е извѣстна и отъ старобългарски езикови паметници, които именно по тоя бѣлѣгъ сега на сигурно считаме по потекло западнобългарски (вж. върху т. н. втора вокализация на ероветѣ у мене Псп. XXVII. 397; Archiv. f. sl. Philol. XX, 588).

Когато изтъквахъ въ своя трудъ казания трети характеренъ бѣлѣгъ, имахъ относително споменатото изключение, което се срѣща само въ членната форма м. р. ед. ч. прѣдъ видъ сѣвероизточното нарѣчие, което поради това нарекохъ о-нарѣчие, и още Солунското о-нарѣчие на с. Сухо. Сетнѣ вече, като пропжтувахъ Чепинско, открихъ че въ Костандово членната форма м. р. не само подъ ударение има *ó* (*óт*=*ът*), но и безъ ударение вмѣсто това *ó*(=*ъ*), има *у*, както и въ о-нарѣчие. Ала изглежда, че това *о*(*у*) е по-ново въ Костандовския говоръ и че се е развило по аналогия, слѣдъ като *ъ* подъ ударение е минало въ *ó*. Това е станало въ този говоръ не само въ членната форма а всжду, и именно затова въпросното Костандовско о(у) заема особно положение и пакъ е въ свръзка съ родопскитѣ вокали *ó*(оª), *а* вм. ъ (=ъ, ж) въ ударенитѣ срички.

Азъ не съмъ твърдилъ, че въ всички западнобългарски говори *ъ* минава въ *о*, както иска да разбере Цоневъ, а само че въ западнитѣ говори, взети като цѣлость, сир. въ границитѣ на западната зона се срѣща това *о* и въ други форми, което въ източната е изключение, извѣстно само въ членната форма.[1]) Че има и въ Западнобългарско нѣкои говори, особно между пограничнитѣ, въ които въпросното *о* вм. *ъ* не се е развило, азъ го зная добрѣ, и нѣма защо по тоя въпросъ да се спори съ Ц., който казва, че „не въ всички западни говори еровете се вокализиратъ“ (13). Затова пъкъ рѣшително съмъ противенъ да приема за истина, че *о* вм. *ъ* била „съвсѣмъ обикновена“ замѣна и на други източни говори, както твърди Ц., който изрично казва, че „въ източнитѣ централни говори (Пирдопъ, Коприщица, Панагюрище и Разлогъ), както и по Мелнишко, Неврокопско, Демиръ-Хисарско и Солунско замѣната на *ъ* съ *о* е съвсѣмъ обикновена“. Относително Солунското с. Сухо, знаемъ отъ Облаковитѣ „Македонски студии“, че има членна форма на *о*(*у*), па то е и погранично съ западнитѣ; и Разложкото на-

[1]) Ето какъ е буквално казано у мене: „Im Westbulgarischen erscheint ausser dem *o* in der Artikelform noch in anderen Formen ein solches *o* statt ъ, und zwar aus einer älteren Epoche, als auch das altbulgarische ъ durch *o* ersetzt wurde, also zur Zeit der ersten Vocalisierung des ъ, während die ostbulgarischen secundären Vertretter des ъ einer späteren, der Epoche der zweiten Vocalisierung des ъ gehören“ (38).

рѣчие е погранично и повече западно отколкото източно. За другитѣ, които споменува Ц., не е извѣстно такъво нѣщо, а рѣшително отказвамъ, че има замѣна *о* вм. *ъ* въ тъй нареченитѣ отъ Ц. централни говори. Чудно е, че у Ц. тукъ и Панагюрското нарѣчие стои между централнитѣ, когато въ Сборн. XIX. — на приложената карта — то стои вънъ отъ тѣхъ. У мене сѫ описани тия нарѣчия (Коприщица принадлежи къмъ Пирдопския говоръ), но за въпросната замѣна не се споменува. Немà можеше да не я забѣлѣжа, когато изучвахъ говоритѣ Пирдопски и Панагюрски на самото мѣсто, и особно, ако да бѣше тя „съвсѣмъ обикновена“?

Два фонетични закона сѫщеврѣменно въ единъ и сѫщъ говоръ по единъ и сѫщъ фонетиченъ пунктъ при еднакви условия не може да има. Знайно е, че въ реченитѣ говори по фонетиченъ законъ *ъ* остая пакъ *ъ* (слаботъменъ), когато е безъ ударение, а пъкъ подъ ударение въ Пирдопския говоръ *ъ* минава въ *а*, въ Панагюрище — въ тъмно *ъ*. И съ какво доказва Ц. своето твърдение? Той привежда нѣколко думици съ *о* вм. *ъ*, които е намѣрилъ въ печатани материяли, а именно ужъ отъ Пирдопъ прѣдлози вовъ и возъ: „воф росно ливаде; воф алишта; воф градска чаршия (Мсб. III. 34—40); воведе, восчуди се, возглаве (Псп. XV. 438) и отъ Панагюрище: вос кон стои; возглаве, восчудил се; вов Небол града (Мсб. XIII. 66—68); врос мене (=връз мене, Мсб. XIII. 211). Всички тия примѣри не съдържатъ чисто народенъ изговоръ и нѣматъ никакво значение. Трѣбва да се прѣдположи, че тѣ или сѫ криво записани или се дължатъ на лицето, което ги е казвало и което трѣбва да е било повлияно отъ другъ говоръ. Подирното обяснение може да се приложи и къмъ примѣритѣ отъ Шуменско: добѝтук, самѝчук, иннѝчук, какòв, такòв. Моитѣ примѣри „пѐток, мòмок, четвъртов, (с. 71), сѫ единични изключения, които тъй сѫщо стоятъ изолирани, безъ да нарушаватъ правилото.

10. Съвпадежъ на ѧ съ ѫ.

Твърдѣ е бѣлѣжито фонетично явление, че въ източната зона спорадично па и въ цѣли говори има случаи отъ съвпадежъ отъ стб. носовка ѧ съ ѫ, така че вмѣсто ѧ се явява като неинъ застѫпникъ рефлексътъ на ѫ. Като изключимъ нѣкои погранични съ източнитѣ западни говори, въ които тъй сѫщо има случаи отъ тая замѣна, главно слѣдъ палаталитѣ *ж*, (срав. жътва, жъден, жаден) и нѣкои отъ югозападнитѣ говори (Прилѣпъ, Охридъ, Дебъръ, гдѣто рефлексътъ на ѫ вм. ѧ се явява слѣдъ начално *ј* (јазик, јозик, јачмен̀, јочмен), изобщо реченото явление въ западната говорна зона е непознато, а напротивъ въ източната то е често, а пъкъ въ голѣмия западнорупски говоръ, именно въ Родопитѣ и на югъ отъ тѣхъ, а така сѫщо и въ павликянския говоръ — то е правило (ако и съ много изключения) именно за ѧ подъ ударение. Срв.: клòтва, м'òсо, т'òгли (3. л. ед. ч.); клѣтва, тѣгли и пр.

(вж. за това по-подробно у мене: Книжнината и езикътъ на банатскитѣ българи, печ. въ Мсб. XVI—XVII. 412; Фонетични особности на помашкитѣ говори въ Чепинско, печ. въ Пер. Спис. 1905, априлъ-май отд. отп. 5; Слѣды среднеболгарской замѣны носовыхъ въ новоболгарскихъ нарѣчіяхъ, печ. въ „Статьи по славяновѣдѣнію" подъ редакц. на проф. В. И. Ламанскій, Петербургъ 1905).

Върху това интересно фонетично явление, което безъ друго е въ свръзка и съ смѣсването на носовкитѣ въ срѣднобългарския езикъ, досега не бѣше се обърнало сериозно внимание, а заслужва да се изучи то обстоятелно. И Цоневъ не отказва въ своя отзивъ, че въпросната замѣна е важенъ и характеристиченъ бѣлѣгъ, само че по приетия си начинъ се смѣта за дълженъ и по поводъ на това фонет. свойство да каже, че то не можело да служи за отлика на източнитѣ говори прѣдъ западнитѣ „защото нито е само тѣмъ присѫщо нито пъкъ го срѣщаме у всичкитѣ източни говори". (14). За да докаже, че не било само „тѣмъ присѫщо", Ц. не може да приведе друго нѣщо освѣнъ споменатитѣ „јозик, јочмен", като не се броятъ тукъ нѣколкото примѣра като жъден, жаденъ отъ погранични говори (Плѣвенско, Орханийско), по изказанитѣ вече съображения. Колкото за източнитѣ говори, Ц. не може да откаже, че нѣма източенъ говоръ, въ който да нѣма слѣди отъ тая замѣна, слѣдовно тя ще да е била едно врѣме и много по-развита въ тия говори, което очевидно потвърждаватъ родопскитѣ говори и Павликянскиятъ. Понеже замѣната на ѧ съ ѫ е станала само въ ударени срички, които едно врѣме може би да сѫ били и дълги, а въ неударенитѣ ѧ правилно прѣминало въ *е*, лесно е да се разбере, какъ сетнѣ аналогията постепенно е могла да прокарва това *е* и въ съотвѣтнитѣ ударени срички въ етимологически сродни думи. Това постепенно генерализуване на *е* вм. досежния рефлексъ на ѫ (ъ, ȯ, а) и сега се върши. То найдобрѣ се вижда въ близосъсѣдни говори, въ които една и сѫща дума съдържа подъ ударение ту замѣна на ѫ ту пъкъ чисто *е*, срав. напр. *тъ̀шко* (=тѧжько) въ говора на с. Павелско (Рупчосъ); то̀шко (с. Корово, Чепинско); т'а̀шко (с. Дорково, Чепинско), тѐшко (с. Баня, Лъженс., Каменица, Чеп.); м'о̀со (Корово) и мѐсо (Каменица) и пр. и пр. (вж. ц. д. Псп. 1905, 8, 12, 13). Именно тия изравнения, които постепенно печелятъ почва на *е*, нееднакво напрѣдватъ въ различнитѣ говори, и отъ тамъ произлиза туй, което Ц. посочва, че напр. въ Търново покрай шътамъ, шъпа има и жетва, жеденъ, а въ Шуменъ само шепа, шетамъ, жеденъ, жетва и пр. Затова е още много рисковано да се твърди, какво въ сѣвероизточна България замѣната ѧ чрѣзъ ѫ „не била никакъ развита" и че тая замѣна доказвала, какво срѣднобългарското смѣсване на носовкитѣ не означавало „историческо развитие на старобългарския вокализъмъ, а на особно, по това си свойство независимо отъ старобългарския езикъ нарѣчие, което слѣдъ XII. вѣкъ се възвело въ общобългарски книжовенъ езикъ". Не трѣбва именно да се забравя фактътъ, че въ всичкитѣ източни говори, както казахъ, има видни слѣди

отъ въпросната юсова замѣна, рефлексъ на която сѫ и общоупотрѣбителнитѣ форми на лич. мѣстоимения *ма, та, са* (мъ, тъ, съ), вмѣсто очакванитѣ *ме, те, се* споредъ старобълг. мѧ, тѧ, сѧ. По тоя въпросъ ще има още да се говори на специялно мѣсто, а до тогава съвсѣмъ е безосновно да се твърди, както прави Ц., че „характеристиката споредъ замѣната на юсоветѣ не струва за източнитѣ говори, защото тѣ сами говорятъ противъ нея". Азъ намирамъ тъкмо обратното, а читателятъ нека самъ прѣсѫди.

11. Слаботъмниятъ палаталенъ еровъ вокалъ ȩ.

Между източнобългарскитѣ вокали най-мѫчно се схваща и още по-мѫчно се подава на фонетично описание палаталниятъ еровъ вокалъ, който азъ приехъ да отбѣлѣзвамъ съ знака ȩ и който фонетично опрѣдѣлихъ въ своя трудъ като „еровъ смѣсенъ срѣдноезиченъ вокалъ съ тъмна звукова боя приблизително каквото е *ė*¹ у Сиверса".[1]) Този вокалъ етимологично застѫпя разни палатални вокали, потъмнѣли въ слѣдствие на безакцентность и прѣгласъ или пъкъ застѫпя секундаренъ еръ, който слѣдъ палатална съгласна се е прѣгласилъ (стѣснилъ). И тъй ȩ етимологично може да означава *ь, ж, ѧ, ѣ, е* и *'а* па въ рѣдки случаи дори и *'и*. Нѣма съмнѣние, че по гласежъ тоя вокалъ е най-сроденъ на староб *ь*, и въ този смисълъ може да се каже, че и днесь още сѫществува въ българския езикъ и то само въ източнитѣ говори секундаренъ слаботъменъ палаталенъ еръ, който бихме могли да наречемъ и секундаренъ ь.

Когато секундарния палаталенъ ъ (= 'ж) не се е прѣгласилъ, тогава той гласи 'ъ и се отличава отъ ȩ, именно защото спазва въпрѣки палаталностьта на прѣдидещия консонантъ гласежъ твърдѣ близъкъ на ъ. Такъвъ 'ъ се е развилъ и по аналогия въ голѣмъ размѣръ намѣсто ȩ особно въ книжовния езикъ, така че не само въ подирния се произнася 'ъ напр. въ мо̀лъ (1. л. ед. ч. сег. вр.), хо̀дъ, дрѐм'ъ и пр. но и въ кра̀їът, ко̀нът, ца̀р'ът, пѐт'ът и пр. Този палаталенъ ъ, който бѣлѣжимъ пакъ съ ъ при мека съгласна, сир. съ 'ъ, и който сѫществува и по народнитѣ говори и особно въ книжовния ни езикъ, трѣбва да различаваме отъ по-тѣсния палаталенъ еръ, който по гласежъ прилича на едно слаботъмно *е* и който бѣлѣжимъ, както се каза вече, съ знака ȩ. И тъй може да се произнася и 'ъ и ȩ въ една и сѫща форма но въ разни говори, сир. напр. мо̀л'ъ (1 л. ед. ч.) и мо̀л'ȩ; ко̀н'ът, пѐт'ът, ца̀р'ът, кра̀їът и: ко̀н'ȩт, пѐт'ȩт, ца̀р'ȩт, кра̀їȩт. Когато ȩ застѫпя 'ж, тогава не е резултатъ, както рекохъ, на безакцентность (редукция), а само на прѣгласъ, тъй като и прѣди прѣгласа то е било еровъ вокалъ, само че по-гърленъ ('ъ). Именно затова ȩ вм. 'ж се чува и подъ ударение, напр. въ 1. л. ед. ч.: сп'ȩ̀ (спѭ), търп'ȩ̀, дар'ȩ̀ (дарѭ), върт'ȩ̀,

[1]) „ȩ bedeutet einen palatalen jer-artigen gemischten Mittelzungenvocal mit dunkler Klangfarbe wie etwa das ė¹ bei Sievers" (Das Ostb. 34).

сломе̥, вървe̥. Въ общия падежъ ед. ч.: душ́e̥, дъщӗр́e̥, земе̥ (земя), свин́e̥ и пр. се крие вин. пад. ед. ч. (доушѫ и пр.). Гдѣто въ такива форми въ срѣднобългарско врѣме ѫ е било замѣнено чрѣзъ ѧ (главно слѣдъ л, р́, н́), пакъ не се явява *е* вм. срѣднобългарското секунд. ѧ, защото това ѧ е гласѣло ́ä, и подъ влиянието на съотвѣтнитѣ форми съ оконч. ѫ, ·ѫ (напр. плетѫ 1. л., пишѫ; женѫ и пр.), съ които по силата на функционната еднаквость първитѣ се асоциували, това ́ä е потъмнѣло въ ́e̥, сир. пакъ по аналогия. Има говори, въ които сега никакъ или съвсѣмъ слабо се различава e̥ отъ чисто *е*, както е напр. въ Разложкия говоръ.

Поради близостьта на e̥ съ *е* въ нѣкои наши фолклорни и филоложки издания невѣщитѣ записвачи прѣдаватъ e̥ чрѣзъ просто *е*, досущъ както се срѣща и ḁ прѣдадено чрѣзъ *а;* въ други пъкъ издателитѣ си служатъ съ условни знакове, напр. у Безсонова я̆, у братия Цанкови *è* у Илиева сборн. è, и пр. срав. напр. царе-нъ (Чолак.), деня̆т (Безс.), konèt, zetèt (Цанк.) и др. Братия Цанкови подиръ j пишатъ не è а ù (= ъ) напр. въ slàvijùt, защото наистина подиръ j тѣ сѫ чували ъ (ъ) а не e̥, така че тѣ добрѣ сѫ схванали разликата между ъ и e̥. Нѣма да продължавамъ тукъ по тая тема, а ще повторя пакъ, че трѣбва да отличаваме добрѣ ъ отъ e̥, понеже до сега това не се прави както трѣбва. Нѣма нужда да повтарямъ и това, че вокалътъ e̥ е специално свойственъ на източнитѣ говори. Слѣди отъ тоя вокалъ се улавятъ тукъ тамѣ още и въ пограничнитѣ до източнитѣ западни говори, но това се обяснява, както и въ други подобни случаи, не само чрѣзъ близкото влияние на източнитѣ, но прѣмо и съ туй, че доста широкъ поясъ отъ сегашнитѣ погранични западни говори въ недалечно минало е принадлежалъ къмъ източната зона, тъй като нѣма съмнѣние вече, че дѣлидбената ятова граница постепенно се мѣсти отъ западъ къмъ изтокъ.

Слѣдъ тия общи обяснения по-ясна ще стане петата характеристика на източнитѣ говори, формулирана въ моето съчинение така: „Всички източнобългарски говори познаватъ особния, чрѣзъ прѣгласъ образуванъ палataленъ слаботъменъ е-звукъ, който азъ означавамъ съ e̥. Този звукъ не е свойственъ на западнобългарския вокализъмъ[1])“ (39).

Цоневъ възразява и на тая точка, и ето какъ: „Като пета характеристика на източнитѣ говори М. приима редуцирания изговоръ на неударено *е* (цитуватъ се на нѣмски моитѣ думи). Истина е, че въ западнитѣ говори нѣма това редуцирано е=ъ, или го има въ незначителна мѣра, ала не е право да го приписваме като общо свойство на всичкитѣ източни говори, защото много отъ тѣхъ го нѣматъ. Тъй напр. въ срѣдногорскитѣ (централни) говори, както и въ разложкитѣ не само сѣко *е* си е пакъ ясно *е*, ами и сѣко неударено *ѣ* получава тъй сѫщо изговоръ на ясно *е*. Но освѣнъ тѣхъ ясно неударено *е* се

[1]) „Alle ostbulgarischen Mundarten kennen den besonderen durch Umlaut entstandenen palatalen schwachdumpfen e-Laut, welchen ich mit e̥ bezeichne. Ein solcher Laut ist dem westbulgarischen Vocalismus fremd“.

срѣща и по Плѣвненско, Ловчанско (западнитѣ села), Тетевенско, Пазарджишко, Овчехълмско, Хаджи Елеско Неврокопско, Мелнишко, Демиръ Хисарско, Сѣрско, Драмско и Одринско" (15).

Цѣлото възражение на Ц. не е сериозно. Щомъ се признава, че реченията звукъ е особенъ и свойственъ само на източнитѣ говори, той си остая характеристиченъ бѣлѣгъ за източнобългарската група, взета като цѣлость, даже ако би било и доказано, че въ нѣкои погранични говори съ западнитѣ тоя звукъ вече не съществува. Ала това не само не е доказано, но и не може да се докаже само възъ основа на печатани говорни материяли, върху които по необходимость Ц. се основава, защото, както се каза, мѫчно се схваща тоя звукъ отъ неопитното ухо на любителитѣ записвачи на народния езикъ и най-често тоя звукъ се прѣдава съ обикновено *е*. За да се докаже, въ кои източни гвоори нѣма ę, трѣбва по отдѣлно и непосрѣдствено да се изучатъ говоритѣ откъмъ тая страна. Азъ сторихъ това дори отъ часть и за говори прѣзъ границата на Княжеството благодарение на множество скорешни прѣселенци у насъ, и се убѣдихъ, че речения звукъ го има въ всички изброени по-горѣ у Ц. източнобългарски говорни области. Че го има и въ Сѣрско, това е доказано въ Облаковитѣ македонски студии, а това стига да се допустне сѫщото и за сѫсѣднитѣ околии Неврокопска, Мелнишка, Драмска. Азъ самъ се убѣдихъ въ туй, и остая на Ц. и по тая точка въ бѫдсще да излѣзе не съ общи думи да критикува, ами да приведе доказателства, както това налага научниятъ методъ и въ критиката. Въ Пазарджишко азъ именно открихъ множество западнобългарски елементъ, именно села, постепенно заселени прѣди 100 до 150 години отъ „шопи" отъ Самоковско, които и сега спазватъ говора си и дори казватъ и мучи (мълчи), вук (вълкъ), вуна (вълна) и пр. На тоя елементъ безъ съмнѣние се дължи и формата „*буг*аринъ" въ самия градъ Панагюрище, въ чиято область засѣгатъ тъй сѫщо нѣкои отъ реченитѣ шопски села, образувани безъ съмнѣние отъ множество пришелци-ратаи по нѣкогашнитѣ обширни турски чифлици въ Пазарджишко. Тѣзи села се намиратъ между Родопитѣ, рѣката Тополница, Татарпазарджикъ и Ихтиманската планина, а тѣ сѫ именно: Карабунаръ, Карамусалъ, Малко Бельово, Семчиново, Саитово, Варвара, Елидере, Сгърлии, Бошуля, Вѐтренъ, Ковачево, Ешикъшли, Хаджилии, Акънджиево и Злокучене (вж. Das Ostb. 164)

Цоневъ употрѣбя много географски названия съ твърдѣ неопрѣдѣленъ топографски обсегъ; така нпр. въ дадения случай казва, че въ „Одринско„ билъ неизвѣстенъ звукътъ ę. Че нема̀ тоя терминъ „Одринско" означава единъ опрѣдѣленъ диялектъ? Азъ показахъ по-горѣ, че въ Одринско има и „загорци", чийто говоръ принадлежи къмъ Шуменския и че тия загорци, заедно съ ония въ Бургашко, Карнобатско и Айтошко, сѫ безъ съмнѣние прѣселенци отъ сѣверна България. Другитѣ жители българи въ Одринско по говоръ сѫ или рупци или пъкъ сѫ пакъ прѣселенци отъ Тракия. Като оставимъ на страна такива отдѣлни колонии, за които

тукъ не трѣбва да става въпросъ, остаятъ загорцитѣ и рупцитѣ главенъ български елементъ и въ Одринско, и въ говора на еднитѣ и другитѣ азъ съмъ установилъ присжтствие на звука ę, именно като съмъ изучвалъ тия говори непосрѣдствено. Но като че ли Ц. друго нѣщо възразява, а не това, което би трѣбвало, понеже казва, че „ясно неударено *е* се срѣща" въ изброенитѣ мѣста, като разбира, види се, че ę произлиза само отъ неударено *е*. Както и да е, азъ понататъкъ подържамъ че и въ Ловченско па дори и „въ западнитѣ села" има ę. Доказателства за туй има въ статията на Ц.: „За източнобългарския вокализъмъ" (Мсб. III. IV.), която въ сжщность трѣбваше да носи заглавие „За Ловченския вокализъмъ". Тукъ Ц. говори специялно за „източнобългарския звукъ, ′ъ (отъ є, ѧ ь)". (III. 318), а този именно звукъ, който Ц криво бѣлѣжи съ ′ъ, понеже не е можалъ да го различи отъ сжщинско ′ъ, както и мнозина други, е тъкмо звукътъ ę, за който говоримъ. И въ приложенитѣ къмъ статията си образци (IV. 513—528) Ц. послѣдовно бѣлѣжи сжщия звукъ съ ′ъ. За това Ц. и сега въ своя отзивъ казва, както се посочи по-горѣ, че „истина въ западнитѣ говори нѣма това редуцирано *е*=′ъ". Казахъ вече, какъ мнозина не различаватъ добрѣ ę отъ ′ъ, и между тѣзи, както е видѣтъ, е тъкмо и Ц. А не е мжчно, ако не се работи съ прѣдубѣждение, да се различи ę отъ ′ъ, стига по-внимателно да се вслушаме въ народния изговоръ. Плѣвенъ принадлежи къмъ западната зона, и затова Ц. не трѣбваше изобщо да борави тукъ твърдѣ съ термина „Плѣвненско", защото тъкмо съ това потвърдява, че ę е специялно източнобългарски вокалъ и че той близу при ятовата граница дори и откъмъ изтокъ вече рѣдко се вѣстява.

12. Прѣгласъ на палатално *а* и изговорътъ на *ѣ*.

Извѣстно е, че въ източнитѣ наши говори има прѣгласъ на *а* (а слѣдъ палаталъ) въ *е*, нпр. Стоянъ-Стоене, жаба-жеби, чаша-чеши, шапка-шепки. Ако да бѣше първата причина на тоя прѣгалсъ въ асимилационното влияние на палаталния консонантъ, който стои прѣдъ такъво *а*, тогава правилото за прѣгласа щѣше да бжде прокарано изобщо, безъ огледъ къмъ изговора на *ѣ*. Но тъкмо наопаки ние виждаме, че само тамъ, гдѣто *ѣ* се произнася източнобългарски, се явява и реченниятъ прѣгласъ на палатално *а*. Нека вземемъ примѣръ: въ западнобългарски се казва напр. ед. ч. в è р а, мн. ч. в è р и; ед. ч. слѐп, мн. ч. слѐпи и пр., а сжщеврѣменно се казва Стоян-Стояне, жаба-жаби, чаша-чаши и пр. Азъ не зная западенъ говоръ, въ който да не е така. Извѣстно е отъ друга страна, че въ източнитѣ говори, съ изключение на една часть отъ рупскитѣ *ѣ* се произнася като ′*а* и *е:* в′àра-вѐри. сл′àп-слѐпи. Между прѣгласа на ′*а* (Стоян-Стоене, жаба-жеби) и изговора на *ѣ* има пълно тъждество. Въпросъ е, въ каква свръзка стоятъ тѣзи двѣ фонетични явления. За мене нѣма вече никакво съмнѣние, че *ѣ* е причина, щото въ тия говори да се яви прѣгласътъ ′*а*-е. Ето какъ

обяснявамъ туй исторически. Прѣгласътъ *'а*-е не е сѫществувалъ, докато не се е развилъ двоякиятъ изговоръ на *ѣ*, което въ старобългарско врѣме въ всички източни говори, а вѣроятно и въ всички западни, е гласѣло еднакво безъ огледъ къмъ положение въ думата и къмъ ударението. Този единственъ и особенъ гласежъ на *ѣ* ние сега може да си прѣдставимъ много ясно и точно, понеже той въ не малка часть източни говори е уцѣлѣлъ и до день днешенъ, именно въ рупскитѣ говори, въ павликянския и въ часть отъ о-нарѣчие въ Шуменско, гдѣто се чува вм. *ѣ* единъ срѣденъ вокалъ между *а* и *е*, именно *ӓ*. Тоя изговоръ на *ѣ* като *ӓ* толкова е характеристиченъ, че много лесно се отличава и отъ *'а* и отъ *е*, и затова въ старобългарската писменость ние рѣдко срѣщаме *ѣ* ненаписано тамъ, гдѣто етимологията го изисква. Съгласната прѣдъ ятовото *ӓ* е била срѣдно мека. И тъй стб. **вѣра, слѣпъ** трѣбва да сж гласѣли вӓра, слӓпъ. Не може да има съмнѣние, че това ӓ е сѫщо такъвъ срѣденъ вокалъ между *е* и *а*, който сѣкашъ захваща съ *е* и изглаша въ *а*, какъвто е напр. родопскиятъ вокалъ *о^a*, който пакъ тъй захваща съ *о* и изглаша съ *а*. Азъ съмъ противъ мнѣнието, че тия вокали сж дифтонги (двогласки), защото подъ дифтонгъ разбирамъ съединение отъ два вокални елемента, отъ които единъ трѣбва да бжде сонантъ а другиятъ консонантъ. А такива два елемента и въ родоп. *о^a* азъ не намирамъ. Съ врѣме една часть източни говори по асимилация съ слѣдната сричка споредъ това, дали е тя съдържала гърленъ или палаталенъ вокалъ, ятовото *ӓ* се раздвоило по гласежъ на двѣ: прѣдъ твърда сричка, нпр. ра, пъ въ вӓра, слӓпъ, *ӓ* станало гърлено — доближило се до *а*, и наопаки прѣдъ мека сричка — ри, пи — станало палатално, доближило се до *е*, и тъй се образувало произношение в'ара, сл'ап(ъ), вери, слепи. Тоя процесъ, разбира се, дълго е траялъ, и докато се е дошло отъ *ӓ* до *а*, респект. отъ *ӓ* до *е*, имало е много прѣходни фази въ учленението на тия вокали. Докато така постепенно се измѣнявало учленението на ятовия вокалъ, измѣнявало се е по малко и учленението на консонанта прѣдъ него: срѣдната мекость на консонанта успоредно съ развитието *ӓ—а* се е усилвала и то поради хиата, който се е образувалъ между учленението на консонанта и широкото *а* що е замѣстяло ӓ, та необходимо се е усилвала палаталностьта на консонанта, като се е вмъквалъ между него и вокала африкатенъ консонантенъ і-елементъ. И така въ резултатъ се явяватъ въ *ѣ*-товитѣ срички прѣдъ слѣдна твърда сричка двѣ промѣни: консонантътъ по-силно палатализуванъ, а вокалътъ изравненъ съ *а*: в*'а̀*(ра), сл*'а̀*(пъ). Въ обратния случай, когато прѣдъ мека сричка ятовото ӓ се е стѣснило и се изравнило съ *е*, палаталностьта на консонанта не се е усилвала, а се е изравнила съ срѣдната палаталность, каквато сжщиятъ консонантъ има прѣдъ обикновено *е* (= стб. є), съ чието учленение напълно се е изедначило учленението на *ѣ*: вѐ(ри), слѐ(пи), както вѐ(черъ), лѐ(денъ) или нпр. както въ (до)вѐ(ли) и пр. Но има и друго: въпросъ е, защо макаръ и прѣдъ твърда сричка ятовото ӓ, когато не е ударено, не е минало въ *'а*,

сир. защо нпр. не се казва покрай мл̓ако и мл̓акото, ами се казва въ книжовния ни езикъ млекото. Така е наистина въ книжовния ни езикъ, гдѣто пишемъ и произнасяме въ подобни случаи *е* вм. *ѣ*, па така вече се чува по нѣкои мѣста и въ Източнобългарско, но ако човѣкъ се вслуша добрѣ въ това неударено *ѣ* прѣдъ твърда сричка, ще забѣлѣжи, че то е малко тъмно, именно че гласи ę, а при туй че и консонантътъ е малко по-палаталенъ, отколкото е прѣдъ *ѣ*, когато то прѣдъ мека сричка подъ ударение гласи *е*, сир. че се произнася: мл̓ękото, или: б̓ал-б̓ęлосвам, но: млѐчен, бѐли. Каква е причината на тая фонетична разлика? Причината е безакцентностьта, която е докарала да потъмнѣе ятовото *ä* въ неударенитѣ срички прѣди още да се разшири по речената асимилация до пълно *а*. Има неударено *ѣ* и предъ мека сричка нпр. въ белинà. И тукъ нѣкогашното *ä*, понеже не е било защитено чрѣзъ ударение, потъмнѣло въ ę̊ но подъ влиянието на слѣдната мека сричка това ę е малко по-палатално и по се доближава до чисто *е*. Понеже именно това и сега още се върши, неударено ę (= *ѣ* прѣдъ мека сричка) само едно тънко ухо може хубаво да различи отъ *е*. По аналогия и неударено ę (= *ѣ* прѣдъ твърда сричка) тъй сѫщо постепенно се доближава къмъ *е*. Може да се прѣдвиди, че въ бѫдеще и въ народнитѣ говори полека-лека неударено *ѣ* и въ двата случая ще се изравни съ *е*, както е това вече прокарано въ книжовния ни говоръ. Тоя процесъ ще се извърши толкова по-лесно въ народнитѣ говори, колкото по-скоро у тѣхъ отслабне принципътъ, поради който неударенитѣ гласни сѫ се отдѣлили отъ ударенитѣ.

Нуждно бѣше да направя тоя дългъ екскурсъ, защото инакъ не може да се докаже, че именно *ѣ* е причина, че въ източнитѣ говори, гдѣто се произнася *ʼа*-е вм. *ѣ* (в̓ара-вери и пр.), се развилъ и прѣгласъ на *а* въ *е* въ палатaлнитѣ срички, и то само подъ ударение тъкмо по закона за *ѣ*. Очевидно е, че въпросниятъ прѣгласъ не е нищо друго освѣнъ аналогия по *ѣ*. Ето ходътъ на тая аналогия. Понеже ударенитѣ меки *а*-срички като нпр. в̓а-, л̓а-, б̓а- (в̓ара, сл̓ап, б̓ал) се промѣнятъ въ ударени срѣдно меки *е*-срички ве-, ле-, бе- (вѐри, слѐпи, бѐли), повеждатъ се по това правило в с и ч к и у д а р е н и м е к и *а*-с р и ч к и, безъ да се гледа, че *а*-то тукъ етимологически не произхожда отъ *ѣ* а) това не може да се знае отъ неукия народъ, който говори и който безсъзнателно, въ дадения случай въ силата на асоциациитѣ, измѣнява фонетиката на езика). И така се явило правилото *ʼа-е* за мекитѣ *а*-срички.

Ако е такава историята на прѣгласа на палaталното *а* въ източнитѣ говори, тогава непрѣменно трѣбва да приемемъ като фактъ, че тоя прѣгласъ е развитъ въ всички източни говори, гдѣто е развитъ двойниятъ изговоръ на *ѣ* като *ʼа-е*, и че той н е м о ж е да бѫде развитъ въ западнитѣ говори, гдѣто *ѣ* се изговаря постоянно като обикновено *е*, прѣдъ което съгласната е само срѣднопалатална, па дори е станала и твърда, както е случай съ *л*, което и въ самия Плѣвенъ твърдо произнасятъ и прѣдъ *ѣ*-товото *е* (нпр. леб, разболѐла). Поради това между палатaлнитѣ

а-срички и ятовитѣ *е*-срички нѣма и не може да има никаква асоциация въ западнитѣ говори.

Подобно нѣщо имаме и въ ония родопски говори, гдѣто *ѣ* постоянно се изговаря като *ӓ* безъ огледъ къмъ положение и къмъ ударението. Тамъ *ѣ* образува срѣднопалатални *ӓ*-срички и по аналогия на тия срички и палаталнитѣ *а*-срички се прѣобърнали въ *ӓ*-срички. И тъй, както изговарятъ ӓ вм. *ѣ* нпр. въ бӓл, гулӓм, бӓли, гулӓми, вӓра, в*ӓ*ри (Ахър-Челеби), така сѫщо се произнася пакъ тамъ и ӓ вм. *'а* нпр. въ: бужӓ (работа), уфчӓр, уфчӓри, чӓша, ж'ӓба, жӓлно, ʲӓм (ямъ), ʲӓш (ядешъ), пијӓн, пијӓни и пр. (вж. Das Ostb. 222, 225).

Отъ казаното е ясно, че между прѣгласа *'а — е* и изговора на *ѣ* като *'а — е* има, колкото се отнася до генезиса на първото явление, психологично отношение. И само въ случаи, гдѣто по чисто фонетични (звукофизиологични) причини се наруши негдѣ асоциацията между нѣкои меки *а*-срички и ятовитѣ меки *'а* срички, тамъ може да изостане прѣгласътъ, именно въ слѣдствие на изолация, поради която въ такъвъ случай общиятъ законъ за прѣгласа не засѣга вече отдѣлилитѣ се отъ категорията а-срички. Това става именно, когато консонантътъ отвърдѣе, така че меката а-сричка прѣмине въ категорията на твърдитѣ. Именно нашитѣ съгласни ж', ш', ц', ѕ' иматъ още отъ срѣднобългарско врѣме насамъ това свойство, да отвърдяватъ, или по-точно казано да се лабиялизуватъ, поради което и сричкитѣ цӓ (=цѣ), се прѣобърнали въ твърди ца-срички, които въ западнитѣ говори и сега стоятъ съвсѣмъ отдѣлени отъ ятовитѣ срички (срав. ц*ӓ*на, цапна и пр.). Подобно на туй е явлението, че въ нѣкои източни говори се срѣща прѣгласъ на срички *ч'а, ја* и пр. та се казва чеши, Стоене, а го нѣма въ срички *ж'а, ш'а*, именно защото прѣди да се яви прѣгласътъ тѣ се отдѣлили отъ мекитѣ *а*-срички, като се прѣобърнали въ твърди *жа-*, *ша*-срички, та въ сѫщитѣ говори се казва: жаби, шапки, Божане. Като изключимъ такива изключения, които лесно се обясняватъ всѣко по отдѣлно, казаното правило относително прѣгласа на палаталното *а* е въ сила, и затова можахъ и него да посоча като характеристика на източнитѣ говори, която формулирахъ така:

„На всички източнобългарски говори съ изключение на рупския ахърчелебийски говоръ[1]), е познатъ настаналия по аналогия на *ѣ*-товия изговоръ прѣгласъ на *а* слѣдъ палатални консонанти, сир. разцѣплението на *'а* въ *'а — е*. Въ споменатия рупски говоръ *ѣ* общо се произнася като ӓ и то като ᵉӓ сир. не съ твърдѣ палataленъ характеръ на прѣдидещия консонантъ, поради което и палаталното *а* е останало едноставно (нераздвоено, „einig“), та и то гласи като *ӓ*. — Въ Западнобългарско напротивъ *а* остая слѣдъ палатални консонанти неизмѣнено: жаби, офчарин, Стојане и пр.“ (Das Ostb. 39).

[1]) Сега ще трѣбва да поизмѣнимъ малко тоя терминъ „Ахърчелебийски говоръ“, като прибавимъ по голѣмъ обсегъ говори къмъ него.

Цоневъ се мжчи да отхвърли и тая характеристика. Извѣстно е, че Ц. самъ изказа мнѣние, какво прѣгласъ *'а—е* въ Ловчанския говоръ слѣдъ палаталитѣ ј, ж, ч ш, џ „не е самостойно явление, а е настжпило по аналогия, прѣдизвикана отъ двойното произношение на *ѣ* въ източнобългарски като *е* и като *ia*" (вж. За източнобългарския вокализъмъ, Мин. Сб. III. 293). Не сме въ съгласие само относително генезиса на двойния гласежъ на *ѣ* като *'а — е*. Споредъ Ц. *ѣ* е гласѣло въ староб. врѣме общо и безизключително не като *ä*, както азъ приемамъ, а като iə (*'а*). Отъ тукъ произлиза, че азъ тълкувамъ днешния изговоръ на *ѣ* било като *'а* било като *е* за резултатъ на асимилация, а изговора *ä* считамъ за остатъкъ отъ първоначалния старобългарски изговоръ на *ѣ*, докато Ц. напротивъ смѣта изговорътъ *'а* за архаиченъ, а пъкъ *е* и ä прогласи за резултатъ на прѣгласъ (Umlaut). Отъ това положение на Цонева би слѣдвало и друго: понеже въ западнитѣ говори всѣко *ѣ* сир. всѣко първоначално *'а* (= ѣ) се прѣгласило въ *е*, трѣбваше и всѣко друго *'а* (= j + а, ж + а и пр.) да се прѣгласи въ *е*, а тъкмо това не е станало, а Ц и до днесъ мълчи по това противорѣчие между фактитѣ и теорията му. Въ моето тълкуване противорѣчие нѣма, защото съвпадежъ между *ѣ* и палаталнитѣ *а*-срички въ западнитѣ български говори не е имало (ѣ = ä), и затова развитието на *ѣ* (= ä), докато се е дошло до сегашното му произношение като *е*, е вървѣло съвсѣмъ изолирано отъ палаталнитѣ *а*-с р и ч к и въ сжщитѣ западни говори. Поради сжщата принципиялна разлика у мене съвсѣмъ инакъ се освѣтлява въпросътъ за сегашния изговоръ на *ѣ* и въ източнитѣ говори въ свръзка съ прѣгласа на *'а*. Но каквото и да бжде тълкуването по произхода на подирното, фактъ е, че тоя прѣгласъ сжществува именно въ източнитѣ говори. Противъ това Ц не може нищо сжществено да възрази, но при все туй той пакъ се е помжчилъ да изкара и по тая точка типичното си заключение: „Значи и туй фонетично свойство на източнитѣ говори н ѣ м а п р а в о д а б ж д е о т л и ч и т е л е н ъ б ѣ л ѣ г ъ п р ѣ д ъ з а п а д н и т ѣ г о в о р и". И съ какво се подкрѣпя това заключение? Съ туй, че въ родопскитѣ говори, а именно въ А х ъ р ч е л е б и не се прѣгласяло *'а* въ *е*, като че ли това да не е и з р и ч н о казано у мене (толкова ли повръхностно е челъ Ц., какво е казано у мене?). По обичая си Ц. прибавя, че така било още и въ о н и я говори южно отъ Родопитѣ, които именно сж отъ типа на Ахърчелебийския (азъ оперирамъ съ термини, които означаватъ говорни цѣлости, които топографски заематъ по голѣми пространства, а Ц. означава съ много имена — по имената на селата и градоветѣ — една и сжща говорна цѣлость), той именно казва, че така било и въ „Драмско, Сѣрско, Невровопско, Мелнишко" като прибавя още и „оттатъкъ Родопитѣ всичкитѣ говори по Одринско па и Разложко. Като оставимъ на страна Разложко, като погранично, а и „Одринско", което Ц. употрѣбя види се по незнание просто като географиченъ терминъ, остаятъ изброенитѣ говори все отъ типа на Ахърчелебийския, къмъ който ще присъединимъ и говора отъ Рупчосъ. Тоя типъ говори именно азъ

съмъ отдѣлилъ въ съчинението си, понеже тамъ както *ѣ* се произнася само като ä, така сѫщо и палаталното *а* гласи *ä*. Но Ц. не може да признае таково *ä*, защото отдавна се е обвързалъ съ мнѣние, че въ Родопитѣ *ѣ* се произнася като чисто *'а*, та сега е принуденъ (безъ да доказва!) да твърди, че въ реченитѣ говори, „които не познаватъ редуциранъ (?) изговоръ на гласна *ѣ*, запазватъ и етимологичния гласежъ на *'а*". И тъй въпрѣки туй, че азъ съ ушитѣ си хиляди пѫти по Рупчосъ чухъ, че *ѣ* се произнася като *ä*, Ц. и сега безъ всѣко стѣснение подържа за тамъ „непрѣгласенъ изговоръ *'а*", и за хатъръ на тая неистина подържа и втора, именно че тамъ се ужъ спазилъ „етимологичниятъ гласежъ на *'а*". По такъвъ начинъ наука не се движи напрѣдъ.

Единственъ аргументъ у Ц. противъ моята характеристика е, че въ срѣдногорскитѣ говори слѣдъ *ж, ш* нѣмало прѣгласъ (жаби, шапки, Божане), а имало само слѣдъ *j*, *ч* (Стоене, чеши). Това изключение азъ по-горѣ обяснихъ достатъчно. Но на Ц. трѣбва единъ примѣръ противъ и отъ западнитѣ говори та намѣрилъ че по Кукушко, което е до западната говорна зона, се казвало е з е (язе), е х н а (яхна), о в ч е р е, ч е ш е, к у к у ш е н е. Ако бѣха точно бѣлѣжили записвачитѣ, щѣше да личи *ä* или поне *ё*: äзе, овофчäре, чäши. Тия говори сѫ отъ родопския типъ (въ Кукушъ се казва и сега *адѝн* и пр.), и полека-лека въ тѣхъ подъ влиянието на западнитѣ ѣ-товото *ä* се стѣснява въ *е* прѣко ё. Може ли възъ основа на това да се каже туку-тъй: „подобенъ прѣгласъ на *а*, особно слѣдъ j и ч, е свойственъ и на з а п а д н и т ѣ г о в о р и", както прави Ц.? Той е забравилъ, че думата е за прѣгласа *'а — е*, сир. за двоякия изговоръ, какъвто въ западнитѣ говори н ѣ м а!

18. Палаталностьта на източнобългарския консонантизъмъ.

„Източнобългарскиятъ к о н с о н а н т и з ъ м ъ изобщо се отличава съ по-голѣма палаталность отъ западнобългарския. Всички източнобългарски говори различаватъ въ своята консонантна система два консонантни реда: покрай обикновенитѣ твърди и срѣдномеки консонанти, които се изговарятъ прѣдъ гърленитѣ и прѣдъ мекитѣ вокали, както и въ западнобългарски, тѣ иматъ още единъ редъ съотвѣтни палатални консонанти които прѣдимно се срѣщатъ въ свръзка съ послѣдуеще *'а* (=ѣ) или съ окончание на 1 л. с. вр. у глаголитѣ отъ IV спрежение. Въ много случаи консонантитѣ звучатъ по-палатално отколкото въ западнобългарски и когато се намиратъ прѣдъ вокалитѣ *е* и *и*, които въ източнобългарски изобщо се учленяватъ по-тѣсно (enger), а тукъ-тамѣ даже и твърдѣ тѣсно, почти както въ великоруското нарѣчие. Отличаватъ се инди не само *л* отъ *л́* и *н* отъ *н́*, както и въ западнобългарски, ами още: б отъ б́, п-п́, м-м́, в-в́, ф-ф́, д-д́, т-т́, з-з́, с-с́, ж-ж́, ч-ч́, ш-ш́, жд-жд́, и шт-шт́. И ѓ, ќ, х́ сѫ свойствени на източнобългарски, както и на западнобългарски" (Das Ostb. 30—40).

И тази характерна особность на източнитѣ говори не се харесва Цоневу. Прѣди да критикува, той прѣдава горѣказаното у мене само като

цитува първото изречение: „Източнобългарскиятъ консонантизъмъ се отличава изобщо съ по-голѣма палаталность отъ западнобългарския“, за да може веднага да каже, че „и тая характеристика е прѣдложена безъ достатъчно основание“. За да докаже това Ц., пакъ постѫпя както и попрѣди: признава всичко, което казвамъ, прибавя нѣщо, което е вече казано у мене, оборва нѣща, н е к а з а н и у мене, и търси изключения, за да обори правилото. Най-добрѣ ще се види това, ако приведа цѣлото възражение на Ц., което не е дълго: „Истина е, че м н о г о източни говори пазятъ още старата мекость на съгласнитѣ, а нѣкои отъ тѣхъ дори сѫ произвели нови *ќ*, *ѓ* отъ меки *ď* *ť* (зеќ, пъќ, вѝѓъх, ѓаду), ала и м н о г о з а п а д н и говори, особно с ѣ в е р о з а п а д н и г о в о р и, тъй сѫщо не сѫ изгубили това свойство, па сѫ даже развили и тѣ отъ своя страна нови палатални съгласни. Ако М. има прѣдъ видъ новитѣ ќ-ѓ отъ меки т́-д́ (зеќ, пъќ и пр.) и палаталния изговоръ на съгласни прѣдъ ́ъ отъ неударено и редуцирано *е*, доста разпространенъ въ източнитѣ области, то пъкъ н е т р ѣ б в а д а с е з а б р а в я, че и въ западна България има тъй сѫщо развити не само нови *ќ-ѓ*, ами и нови љ-њ, каквито въ източна н ѣ м а, или ги и м а въ твърдѣ ограничена мѣра; изговоръ: цвеќе, браќа, треќи, пръќе, ливаѓе, повоѓе, брање, сирење, зеље, огр̥ље, њего, њива и пр. тъй сѫщо пада въ очи на единъ източенъ българинъ, както греб́ън, пеп́ъл, дев́ър, пам́ът, реп́ъй ще е необикновено мекъ изговоръ за единъ западенъ. Значи, ако искаме възъ основа на консонантска палатализация да прокарваме разлика между източно и западнобългарски, ще трѣбва д а с р а в н я в а м е с л у ч а и т ѣ н ѐ к о л и ч е с т в е н о, а к а ч е с т в е н о, като изтъкнемъ при това особената, с л ѣ н а (!) п а л а т а л н о с т ь у сѣверозападнитѣ говори (љ, њ) прѣдъ раздѣлната у източнитѣ (л́, н́)“.

Отъ цитуванитѣ по-горѣ мои думи ясно се вижда, че азъ главно изтъквамъ, какво източнитѣ говори иматъ по-палаталенъ консонантизъмъ не само относително т́, д́ или ќ, ѓ, но че изобщо има два реда съгласни — твърди и меки. Това Ц. не опровъргава, а говори друго: че *ќ*, *ѓ* имало и въ западнитѣ говори, когато азъ това изрично казвамъ; че и *л́*, *н́* има у западнитѣ говори, което и азъ к а з в а м ъ. Незнамъ защо се даватъ за примѣръ б́, п́, в, м́ само въ думи като г р е б́ ъ н и пр., когато най-общитѣ случаи сѫ указани у мене (прѣдъ *а́* = ѣ и въ оконч. на 1 л. ед. ч.). Колкото се отнася до нови *ќ ѓ*, въ западнитѣ ги нѣма толкова, колкото въ източнитѣ, понеже не само въ говоритѣ Котленски, Еленски и Дрянoвски се развили секундарни ќ, ѓ отъ *т́ д́*, но още повече въ Чепинско, както показахъ въ статията си „Фонетични особности на помашкитѣ говори въ Чепинско“ (П. сп. 1905 кн. 3—4). На друго мѣсто ще посоча сѫщо такива примѣри отъ усилена палатализация на зѫбнитѣ въ Рупчоскитѣ говори. Въ сѫщитѣ говори, гдѣто се развили усилено меки *ќ*, *ѓ* отъ *т́*, *д́* при сѫщитѣ условия се развили и крайно меки *л́*, *н́*, именно каквито ги има и въ западнитѣ говори, така че не може да се твърди, както прави Ц., че ги н ѣ м а въ Източнобългарско. Не е научно

казано да наричаме палаталностьта „слѣта“ и „раздѣлна“, защото и еднитѣ и другитѣ сѫ едноставни палатални съгласни, резултатъ на едноактово учленение, макаръ че едни ги означаватъ съ омекчителенъ знакъ (л', н'), а други съ специялнитѣ знакови отъ сръбската кирилица (љ, њ). Може само да се говори за по-слаба и по-силна палаталность, която зависи отъ учленението на прѣдния езикъ. Изобщо тоя въпросъ съвсѣмъ е излишенъ тукъ, както може всѣки да види, който разбира. И думитѣ на Ц., че трѣбвало „не количествено“, а „качествено“ да сравняваме палаталитѣ отъ двѣтѣ страни, сѫ неумѣстни, понеже качествено въ източнобългарски има сѫщо такива палатали, както и въ западнобългарски, но свърхъ това източнобългарски далечъ наддѣлява въ тая точка и количествено и то не съ спорадични явления, а съ правилна употрѣба на палатални съгласни, които съставятъ неотемна часть — особенъ редъ — отъ консонантната източнобългарска система. Това не трѣбваше Ц. да прѣмълчава, а освѣнъ туй трѣбваше да докаже, че такъвъ е и западнобългарскиятъ консонантизъмъ, а не че въ подирния имало въ отдѣлни думи ќ, ѓ, и љ, њ, понеже затова и у мене е споменато.

14. *Шт* и *жд* въ източнитѣ говори.

Вече се говорѝ подробно по-горѣ (вж. „възможнитѣ класификации на бълг. езикъ“), какъ консонантнитѣ съединения *шт* и *жд* сѫ свойствени на всички говори, които влизатъ въ източната зона, и какъ не е тъй и въ западната зона, гдѣто само часть отъ говоритѣ сподѣлятъ това свойство на източнитѣ и то или изцѣло (пограничнитѣ съ източнитѣ) или само отъ часть, спазили *шт, жд* като архаизъмъ въ отдѣлни думи и форми покрай *к', г',* които замѣстятъ шт, жд. Видѣхме още, че въ областьта на западната зона има още говори само съ *ц, дж* и само съ *к', г'* вм. *шт, жд*. Слѣдъ всичко туй не сѫ ли *шт, жд* par excellence характеренъ бѣлѣгъ на източнитѣ говори? Ама имало го тоя бѣлѣгъ и въ нѣкои западни говори възразява Ц. — друго възражение по тоя въпросъ той нѣма — и за това не бивало „по тоя бѣлѣгъ да се отдѣлятъ западнитѣ говори отъ източнитѣ“. Но азъ не по тоя бѣлѣгъ, а по изговора на *ѣ* отдѣлямъ западни отъ източни говори; *шт, жд* смѣтамъ второстепененъ характеристиченъ бѣлѣгъ на източнитѣ, а не дѣлидбенъ критерий за цѣлия български езикъ, както Ц. криво прѣдставя. Споредъ казаното *щ, жд* остая източенъ бѣлѣгъ, а ще се казва изрично за нѣкои западни говори, че въ тая точка сѫ сродни съ източнитѣ. Цоневъ съвсѣмъ се лъже, ако мисли, че може инакъ да се постѫпва, или че не бива тъй да се постѫпва. По тая чудна логика на Ц. би трѣбвало да не признаваме *к', г'* за западнобългарски фонетиченъ бѣлѣгъ, защото напр. въ рупския говоръ, който се простира южно отъ Сакаръ планина докадѣ Димотика и западно отъ Марица до Лозенградъ (Къркклисѐ) и Бунаръ Хисаръ и който азъ нарекохъ *к'е-* говоръ (вж. Das Ostb. 211), спомагателниятъ глаголъ *„ще“* (стб. хъщетъ) гласи *к'е* („к'е ида и пр.“). Напротивъ азъ мисля, че *к'* си остая въпрѣки туй западна говорна

черта, а реченията източенъ говоръ показва само въ казаната точка западно свойство и нищо повече. Изобщо при подобни характеристики се гледа, гдѣ е правилната, редовната функция на извѣстна езикова особность, а не гдѣ сж изключенията. Инакъ би трѣбвало да признаемъ, че никаква характеристика на говорнитѣ групи не можемъ да, както прави именно Ц. Какъ гледамъ на въпроса при пълно знание на ония условия, които Ц. изтъква, за да омаловажи значението на *щ, жд* като характеристика, а именно че *щ, жд* се говорѣло и въ западнобългарски говори, най-добрѣ се вижда отъ моитѣ думи въ съчинението ми: „Ако и да сж били толкова характеристичнитѣ за старобългарската фонетика звукови групи *шт* и *жд* (= праслав. tj, dj) въ по-стари врѣмена свойствени на всички български говори, слѣдователно сж били и въ западнобългарскитѣ говори еднакво разпространени като прѣми домашни рефлекси на староб. *щ, жд,* при все туй день днешенъ специялно източнобългарската зона образува сжщинската *щ (жд)*-область (bildet doch heutzutage speciell das Ostbulgarische das eigentliche št-žd-Gebiet“), понеже тѣзи звукови групи се явявать въ всичкитѣ източни говори. Само нареченията отъ мене ќе-говоръ въ Рупско прави незначително изключение доколкото въ него старобългарскиять спомагателенъ глаголъ хъщетъ гласи ќе, вмѣсто ще, а инакъ правилно се подържать *щ* и *жд*. Че едно врѣме и въ западнобългарски *шт* и *жд* сж образували правило, доказва обстоятелсвото, че досега ни едно единствено западнобългарско, специялно македонско нарѣчие не е извѣстно, което не би показвало слѣди отъ *шт* и *жд*. Затова не можемъ инакъ освѣнъ *ќ (ѓ)* както и *ч (дж),* които покрай *шт* и *жд* се срѣщать въ Западнобългарско, да означимъ като нови елементи, които отъ нѣкой прѣходенъ диялектъ отъ сѣверна Македония, respective отъ сѣверозападна България намѣрили по-широко разпространение (вж. моитѣ „Бѣлѣжки къмъ Облаковитѣ Македонски студии“, печ. въ „Archiv für sl. Philologie, XX. 583). Облакъ ги обяви даже направо като нови „чузди натурници“ („fremde Eindringlinge“) въ противуположность на считанитѣ отъ него за стари и домашни *шт-, жд*-звукове (вж. Arch. f. sl. Phil. XVII; 455. Macedonische Studien, 63)“.

Биваше ли послѣ тѣзи ясни думи, съ които мотивирамъ своята осма характеристика на източнитѣ говори, Ц. да изтъква като нѣщо ново или забравено обстоятелството, че имало и западни говори, въ които се употрѣбяли *щ, жд,* и стига ли това, за да каже, че въпросната характеристика била „една въ сжщность непотрѣбна характеристика“.

15. Личното окончание за 1. л. ед. ч. у глаголитѣ отъ сегашно врѣме. Съкратенъ инфинитивъ.

Извѣстно е, че въ западнитѣ наши говори съ малко изклжчения, и то пакъ главно у говоритѣ, погранични на източнитѣ, личното окончание *-м* (присъединено къмъ глаголната основа) у глаголитѣ сегашно

врѣме ед. ч. е успѣло постепенно да замѣсти стб. окончание ѫ (ѭ), именно по образецъ на стб. глаголи отъ т. нар. нетематично спрежение, докато наопаки у източнитѣ се задържало старото окончание, а -*м* отчасть успѣло да го замѣсти само въ рупскитѣ говори, гдѣто тоя замѣнителенъ процесъ и сега още се върши. Именно поради казания фактъ може окончанието -*м* у глаголитѣ, освѣнъ тѣзи що окончаватъ на -*ам* (стб. -ѩѭ), да се счита за характеристиченъ бѣлѣгъ на западнитѣ говори, и наопаки рефлексътъ на старото окончание *ж (ѭ)* — за такъвъ бѣлѣгъ на източнитѣ. Именно така съмъ мотивиралъ 9-та характеристика, като съмъ пропустналъ да спомена, че трѣбва да се оставятъ на страна глаголитѣ на -*ам*, които и въ източнитѣ както и въ западнитѣ иматъ оконч. -*м*.

Цоневъ се улавя за послѣдния пропускъ, нѣщо очевидно, което дори и само по себе си се разбира. Ала Ц. иска да каже, че има и по сѫществени причини, за да може да се изкаже и по тоя бѣлѣгъ пакъ отрицателно. Той именно намира, че оконч. -*м* се срѣщало не само „частично въ нѣкои рупски говори“, както е казано у мене, но и „въ много други източни говори изцѣло и частично“, и изброява съ отдѣлни географични названия области, които именно влизатъ въ обсега на рупскитѣ говори на югъ отъ Родопитѣ, а именно Неврокопско, Драмско, Демирхисарско, Солунско, Киречъ-кьой. Ние виждаме, че той съ тия названия и на друго мѣсто все тъй си служи, за да покаже, че не само рупскитѣ говори иматъ нѣкакво свойство, но и много „други“ говори. Тукъ повторно съмъ принуденъ да обърна вниманието на читателя върху тоя начинъ на научно аргументиране отъ страна на Ц. Че имало и по западнитѣ говори много отдѣлни мѣста, гдѣто още се спазвало старото окончание безъ *м*, това и азъ зная, защото твърдѣ добрѣ познавамъ западнитѣ говори, така че за мене Ц. не разкрива никакви по-голѣми кърстосвания „отколкото съмъ си ги мислилъ“. Ако при все това азъ смѣтамъ старото окончание *ж* характеристично за източнитѣ говори, за това имамъ на своя страна приведенитѣ доводи, които Ц. не е никакъ оборилъ, указвайки на извѣстни и взети вече въ съображение изключения.

Въ източнитѣ говори доста често се употрѣбя инфинитивната форма въ свръзка съ глагогитѣ *щж*, *могж* и *не дѣй (дà*-щъ, мòга *кàза,* не дѣй *вѝка)*. Нѣма съмнѣние, че и въ западнитѣ говори така сѫ били употрѣбителни тия форми, ала фактъ е, че останкитѣ имъ сѫ много по-живи и по-чести въ синтаксиса на източнитѣ, отколкото на западнитѣ говори. Въ подирнитѣ, може напротивъ да се каже, тѣ сѫ рѣдки, и ето затова азъ споменахъ щърбата инфинитивна форма като характеристиченъ бѣлѣгъ на източнитѣ говори. Разбира се, че тоя бѣлѣгъ не е много важенъ, но все остая такъвъ, докато не се докаже, че откъмъ тая свойщина източнитѣ и западнитѣ говори сѫ еднакви. Цоневъ „още не е провѣрилъ, дали всичкитѣ източни говори познаватъ тая форма“, но знаелъ „сигуръ“, че „въ сѣверозападнитѣ краища“ (както у шт-, жд-, тъй и у ч-, џ-нарѣчие) тя била „тъкмо тъй употрѣбителна, както и на изтокъ“. Ц. признава при това, че „само въ югоизточна

България, именно у к- г-нарѣчие тя е непозната". Послѣдното мисля стига, а другото и да е вѣрно, сир. че у сѣверозападнитѣ „тъкмо тъй" се употрѣбя, не отнема значението на формата като на бѣлѣгъ прѣдимно източенъ. Колкото за източнитѣ говори, азъ съмъ провѣрилъ, а нека и Ц. провѣри, когато ще може.

16. Източнобългарското ударение.

Единъ отъ най-характернитѣ признаци на принципиялната хомогеность на източната група български говори е и еднородното ударение въ цѣлата група. Колкото единични отклонки въ ударението на отдѣлни източни говори и да се срѣщатъ въ сравнение съ нормалното и общо ударение, все се указватъ тѣ незначителни секундарни новости, състоещи главно въ често отмѣтане на ударението къмъ началото на думата, безъ да се нарушава съ това общиятъ характеренъ на всички източни говори акцентенъ ритъмъ. Източнобългарското ударение, което е найстаринско между всички други български ударения (акцентни системи), е неопрѣдѣлено и въ голѣма часть подвижно. Истина е, че източнобългарското ударение, както и други характерни свойщини на източнобългарскитѣ говори, прѣхвърля и дѣлидбената граница и особно въ сѣверозападна посока доста далечъ засѣга въ западната говорна зона, поради което има западни говори, които и поради ударението, въпрѣки западния изговоръ на ѣ у тѣхъ, се указватъ сродни съ източнитѣ говори, както и географически наистина повечето се падатъ съсѣди съ тѣхъ. Отклонкитѣ (отметъ) отъ нормалното източно ударение въ тая часть западни говори, разбира се, са по-чести, отколкото въ говори изъ областьта на източнитѣ. Покрай това пъкъ въ други западни говори владѣе по-ново ударение, което общо взето спрѣмо източното ще наречемъ западнобългарско, понеже въ него е прокаранъ новъ принципъ, именно като се свръзва ударението по извѣстна система о извѣстни срички на думата и то между първата и третата сричка отъ края; това ново ударение е опрѣдѣлено и неподвижно, понеже пада у двосричнитѣ и многосричнитѣ думи или само върху прѣдпослѣдната сричка, или само върху третата отъ края, или отъ часть и върху двѣтѣ и пр. Цоневъ изкарва въ българския езикъ дори 6 акцентни системи, отъ които въ източнитѣ говори владѣе само една — това е най-старото ударение, което наричаме източнобългарско (у Цонева и „общобългарско" ударение), а въ западнитѣ — всичкитѣ шесть. Това го признава и Ц., като изкарва, че източно-българската зона прѣдставя откъмъ ударение пълно единство, а западната — „лабиринтъ" отъ цѣли шесть различни ударения: „Нашиятъ български езикъ, разгледванъ откъмъ ударение, не прѣдставя само прости групи говори, въ които напримѣръ да е запазенъ основниятъ акцентенъ принципъ, а да се различаватъ само по нѣкои отклонения отъ него, ами прѣдставя говорни групи, въ които владѣятъ разни акцентни системи. Дори самиятъ брой на тѣзи системи въ българския

езикъ очудва човѣка, защото не сѫ двѣ, не сѫ три, а цѣли цѣленички шестъ и всички строго опрѣдѣлени една отъ друга. Въ тоя лабиринтъ отъ говори .... говоритѣ съ неопрѣдѣлено или общебългарско ударение заиматъ най-голѣмъ дѣлъ отъ българската говорна область: такова ударение иматъ не само всичкитѣ източни говори (споредъ границата за ѣ) ами и всичкитѣ сѣверозападни говори..." (вж. Мин. Сб. XIX, 5, 9).

Щомъ е така, именно щомъ въ източно-българската говорна область владѣе само едно ударение, което нарекохъ именно затова източнобългарско, и щомъ въ западно-българската говорна область освѣнъ че отъ часть владѣе сѫщото ударение владѣятъ още цѣли 5 други ударения, не е ли оправдано да считаме първото за характеристична свойщина на източнитѣ говори, както постѫпихъ азъ въ своя трудъ? Да, но ако би се призналъ макаръ и само този бѣлѣгъ за характеренъ, би пропаднало споменатото по-старо мнѣние на Ц., че нѣмало никакъвъ другъ отличителенъ бѣлѣгъ между западнитѣ и източнитѣ говори освѣнъ ѣ. Затова е трѣбвало, макаръ и съвсѣмъ безъ доводи, да се отхвърли и послѣдниятъ тоя 11-ти характеренъ бѣлѣгъ на източнитѣ говори като негоденъ. Главниятъ аргументъ на Ц. и тукъ е, че имало и въ западната зона говори съ такъво „неопрѣдѣлено", старинско ударение, та дори се казва, че ужъ съмъ билъ „забравилъ, че на западъ отъ границата на ѣ има цѣли групи говори, дѣто ударението е сѫщо тъй старинско, както източното". Съвсѣмъ неумѣстно е това припомняне, защото у мене изрично е казано това: „И откъмъ ударението най-много се доближаватъ до източнобългарскитѣ говори западнобългарскитѣ, които директно граничатъ съ първитѣ."[1]) Не зная, на каква логика се основава упрѣкътъ на Ц., че понеже и въ западната область на внушителенъ просторъ се простирало източното ударение, този билъ „занемаренъ" при характеристиката „на българскитѣ говори". Въ своето съчинение азъ имамъ за прѣдметъ източнитѣ говори и за тѣхъ давамъ характеристика; когато ще пиша за западнитѣ говори (das Westbulgarische), тогава прѣмо ще посоча говоритѣ заедно съ границитѣ имъ, които иматъ „източно ударение", а така сѫщо ще сторя и съ говоритѣ, у които владѣятъ ония други петъ вида ударение. Но макаръ да е това понятно, Ц. трѣбвало да спаси своето положение, да искара и тоя бѣлѣгъ несъстоятеленъ та да може да заключи съ тѣзи думи:

„И тъй всичкитѣ единайсетъ отличителни признаци, що ги навежда Милетичъ, за да характеризира източнитѣ говори прѣдъ западнитѣ, иматъ своитѣ важни недостатъци, т. е. всичкитѣ се кърстосватъ, затова не могатъ да служатъ за цѣльта си. Тѣ сѫ подбрани имайки прѣдъ очи, тъй да речемъ, само ядката на източното нарѣчие, и на първъ погледъ биха примамили човѣка, ако не вникне по-дълбоко въ цѣлокупното разположение на българскитѣ говори и тѣхното отношение единъ къмъ други. И съвсѣмъ естествено е (!) да нѣма

[1]) „Auch bezüglich der Betonung nähern sich am meisten dem Ostbulgarischen die an das letztere direct angrenzenden westbulgarischen Mundarten" (Das Ostb. 42).

друга разлика между двѣтѣ половини български говори освѣнъ ѣ. Защото прѣгласениятъ изговоръ на ѣ е чуждо влияние за български (sic) езикъ; той иде отъ западъ като една вълна, която въ дължината си залива нѣйдѣ разни говори, нѣйдѣ пъкъ прѣсича на двѣ едни и сѫщи говори, които по нищо друго не можешъ различи" (18).

Не зная защо да е „естествено" „да нѣма друга разлика", да кажемъ, между Прилѣпския говоръ (западенъ) и Търновския (източенъ) освѣнъ въ изговора на ѣ. И нема наистина нашата езикословна наука е толкова невадърна, щото да не е въ състояние да извади и други бѣлѣжити разлики между говора на единъ прилѣпчанецъ или ако щете на единъ дебърлия и говора на единъ търновецъ, които едвамъ ли могатъ се разбра добрѣ, освѣнъ разликата, че единиятъ произнася ѣ винаги като *е*, а вториятъ не само като *е* (по-често) но и като *'а* (по-рѣдко). А въ сѫщность тази разлика е най-малката, която сѫществува между тия два говора въ сравнение съ голѣмата разлика, що владѣе нпр. въ ударението, което дава съвсѣмъ различна боя на фонетиката на двата говора. За щастие нашата наука може да посочи и други разлики и не е осѫдена да се задоволи само съ признака *ѣ*, който е взетъ за главенъ дѣлидбенъ бѣлѣгъ, само защото най-послѣдовно е прокаранъ, а не че е най-важенъ или че най-силно бие въ очи. Напротивъ има и други, второстепенни бѣлѣзи, които азъ се помѫчихъ да изтъкна и които по-лесно се забѣлѣзватъ и сѫ по-важни. Съвсѣмъ не е истински ужъ историческиятъ доводъ у Ц., какво ужъ „прѣгласениятъ изговоръ на ѣ билъ чуждо влияние за българския езикъ". Подъ прѣгласенъ изговоръ Цоневъ, който смѣта изговорътъ на ѣ като *'а* за първоначаленъ, разбира западното *е* вмѣсто ѣ. Ако да бѣше това *е* резултатъ на чуздо влияние, което като „вълна" идѣло отъ западъ къмъ истокъ, какъ ще се обясни тогава *е* вм. ѣ и въ източнитѣ говори? Нищо не значи, че тукъ *е* частично замѣстя ѣ (ѣ = е — 'а), защото въпросътъ е за генезиса на това *е*. Ако е могло *е* вм. ѣ въ източната область да се развие самостойно по чисто фонетиченъ пѫть, тогава защо да не е възможно съ врѣме това *е* да се прѣобърне отъ частично и въ общо? Но такъво *е* можеше да се яви и по другъ начинъ, и вѣроятно по тоя другъ начинъ се е явило то въ западнитѣ говори: Именно ако единствениятъ старински изговоръ на ѣ като ӓ се подържа, безъ да се двои по асимилация, какте е станало въ родопскитѣ говори, къмъ които ще причислимъ и павликянския (специялно банатския) говоръ, постепенно това *ӓ* може да се стѣснява и да доближава до обикновено *е* и найсетнѣ съвсѣмъ да се изравни съ него. Така е именно станало въ западнитѣ говори, а по сѫщия пѫть вървятъ и рупскитѣ, въ които се държи нераздвоено ӓ вм. ѣ. Ето вече въ Разлога, па и въ Чепинско сега едвамъ се различава ѣ отъ *е* и то само въ ударени срички, гдѣто се чува едно *ė* (между *ӓ* и *е*!), Сѫщото забѣлѣжихъ и у павликянитѣ по Пловдивско и Никополско—Свищовско, докато у по старитѣ имъ братя, емигрантитѣ въ Банатъ, говорътъ откъмъ тая страна се е указалъ по-консервативенъ та още хубаво спазва *ӓ*. Но и да не е така, и да е оная „вълна"

чузда, и тогава пакъ съвсѣмъ не може да се разбере, защото да е „естествено“ да не се различаватъ два твърдѣ различни говора по нищо друго освѣнъ само по изговора на ѣ!

Понеже по казанитѣ съображения ударението е една отъ най-характеристичнитѣ свойщини на източнитѣ говори, за това му отдѣлихъ по-вечко мѣсто въ своя трудъ (с. 41—65). Разбира се, че не можехъ да излагамъ ударението тукъ въ всичкитѣ му подробности, а само колкото въ главни черти да освѣтля значението му като фонетиченъ факторъ въ източнитѣ говори, като посоча по възможность систематически и въ кои случаи то е неподвижно и въ кои подвижно. Понеже откъмъ ударение източнитѣ говори сѫществено не се различаватъ и понеже нормалното имъ — общо ударение, като се оставятъ на страна изключенията, напълно се посрѣща и съ ударението на книжовния ни езикъ, който тъй сѫщо е източенъ говоръ, азъ взехъ подирното за норма, а диялектичнитѣ отклонки изложихъ отдѣлно (вж. „Mundartliche Abweichungen von der allgemeinen ostbulgarischen Betonung“ 61—65). За да се избѣгнатъ ненуӂднитѣ фонетични знаци, въ първия отдѣлъ си послужихъ съ книжовни форми, а въ втория вече водѣхъ смѣтка и за фонетиката на говора. Думитѣ съ неподвижно ударение изложихъ систематически споредъ основнитѣ имъ суфикси. Цѣльта ми бѣше да посоча ударението на по-типичнитѣ именни основи, въ които то може да пада на послѣдната, на прѣдпослѣдната, на третата и на четвъртата сричка отъ края. Разбира се, че въ такъво сбито изложение не съмъ ни мислилъ да изчерпвамъ цѣлата материя и да изброявамъ всички думи отъ дадена основна категория. Стигаше ми отъ всѣка категория да посоча по нѣколко примѣра. За да не отивамъ въ голѣми подробности, съединихъ и нѣколко сходни по окончание суфикси наедно (нпр. -а и -ја, -ан и -јан, -ло, -ило) и изобщо суфикситѣ прѣдставихъ въ оная форма, въ каквато тѣ се схващатъ като формални елементи въ живия езикъ. Въ едно специялно съчинение за суфикситѣ бихъ ги наредилъ, разбира се, малко по-инакъ, защото тукъ тѣ ми послужиха просто като сгодна схема, за да прѣдставя съ тѣхна помощь ударението по-нагледно и по-систематично. Изрично споменахъ, че по-голѣма часть отъ диалектичнитѣ отклонки въ ударението, които не съмъ особно отбѣлѣжилъ въ втората часть, лесно ще се видятъ въ слѣдното описание на отдѣлнитѣ източни говори, гдѣто у всѣки примѣръ отъ народния езикъ е означено и ударението. Главнитѣ акцентни особности, що съмъ забѣлѣжилъ въ сѣверното о-нарѣчие, въ балканскитѣ говори и въ рупскитѣ, азъ споменувамъ отдѣлно, но въпрѣки това твърдя, че ударението на всички източни говори прави впечатлѣние, че тѣ откъмъ тая страна сѫ отъ единъ типъ съ незначителни варианти. Тъкмо поради това ударението най-сѫществено спомага, щото източнобългарскитѣ говори да се схващатъ като едно цѣло, съ една, да речемъ, опрѣдѣлена физиономия.[1])

[1]) Ето моитѣ думи относително тоя въпросъ „Die Betonung im Ostbulgarischen hat sich mit unbedeutenden Ausnahmen in allen Mundarten desselben fast gleichmässig bewahrt,

Съ това си мнѣние, мисля, никакъ не се лъжа, защото въ всичкитѣ мои диялектоложки материяли, които самичъкъ съмъ записалъ, изслѣдвайки говоритѣ по сѣверна и южна България, е отбѣлѣзано и ударението, и когато изучвахъ тия материяли пишейки съчинението си, извлѣкохъ сѫщото впечатлѣние относително казаното единство на източнитѣ говори по ударение, каквото получихъ и отъ непосрѣдственото общение съ живия говоръ на народа по цѣло Източнобългарско, разбира се, безъ да игнорирамъ и особноститѣ по нѣкои говори.

Цоневъ не е съгласенъ съ това, но не се е потрудилъ и да докаже противното, защото ония нѣколко примѣра у него, че се казвало и млада̀, стара̀ покрай мла̀да, ста̀ра; до̀неси, о̀твори, покрай донесѝ, отворѝ и пр., у мене сѫ взети доста по-обстоятелно въ внимание и въ описанието на отдѣлнитѣ говори и отдѣлно (61—65). Може извѣстни подробности да сѫ пропустнати, за които по-долѣ ще спомена, но отъ всичко туй не слѣдва, че и по ударението сме можели да раздѣлимъ източнитѣ говори на сѫщо такива групи, на каквито ги дѣлимъ и по членната форма. Нека опита Ц. да стори това и веднага ще се намѣри въ невъзможность да укаже топографскитѣ граници на тия прѣдполагаеми групи. И въ сѫщность, въ какво се състоять разликитѣ? Азъ вече казахъ по-горѣ, че има много случаи на акцентенъ отметъ къмъ началото на думата. Тоя отметъ е новость, а очевидно е, понеже той не е прокаранъ нигдѣ безизключително, че старинското ударение е общо на всички източни говори. Най-много се е развилъ акцентниятъ отметъ въ рупскитѣ говори, сетнѣ въ о-нарѣчие и най-подирѣ въ балканскитѣ, въ които имаме по-малко случаи отъ това явление, и то толкова по-малко, колкото единъ го̀воръ е по-далечъ отъ западната граница. Та не е ли акцентниятъ отметъ у насъ секундарно явление, докрай развило се въ една часть отъ западнитѣ говори? — Наистина акцентниятъ отметъ въ префикснитѣ имена и глаголи е прокаранъ повече въ балканскитѣ говори отколкото въ о-нарѣчие, но при все туй и тоя отметъ не е така послѣдовно прокаранъ въ балканскитѣ говори въ сравнение съ рупскитѣ, щото да може по него, като бѣлѣгъ, да се прокара такъво разграничение между о-нарѣчие и ът-нарѣчие (балканскитѣ и рупскитѣ говори), каквото може да става по членната форма. Като второстепененъ бѣлѣгъ отметътъ може, ако се изучи въ най-голѣми подробности, и то въ всѣки говоръ отдѣлно, да послужи сетнѣ за бѣлѣгъ на подкласификации. — Ако ще се увличаме съ такава страсть къмъ разни дѣлби съ огледъ къмъ незначителни отлики, както прѣпорѫчва Цоневъ, ние не ще имаме никога реална групировка на българскитѣ говори, която е възможна само възъ основа на по-сѫщественитѣ и по-общи признаци. Едно врѣме Ц. бѣше привърженикъ на друга крайность, когато бѣ нарекалъ вокализма

---

so dass diesbezüglich das Ostbulgarische thatsächlich ein sprachliches Ganze darstellt. Die Betonung erscheint also neben den oben erwähnten charakteristischen Merkmalen des Ostbulgarischen als eines der wichtigsten allgemeinen Merkmale, welches am wesentlichsten dazu beiträgt, dass das Ostbulgarische als ein Ganzes, mit einer so zu sagen ganz bestimmten Physiognomie als Dialect empfunden wird" (44).

на Ловчанското нарѣчие „източнобългарски вокализъмъ" (вж. ст. „За източнобългарския вокализъмъ" въ Сбор. III—IV). Сега знаемъ, че има доста разлики между отдѣлни източни говори, така че надали и самъ Ц. ще подържа това. Но при все туй можемъ каза, че има у всички източни говори твърдѣ много общи черти. Азъ се опитахъ да изтъкна най-главнитѣ отъ тѣхъ, между които безъ съмнѣние е и ударението, и тъкмо Ц. се явява противникъ на всѣка обща характеристика на източнитѣ говори, макаръ че между ударението на Ловчанския говоръ и ударението на който щете другъ източенъ говоръ нѣма ни десета часть толкова разлики, колкото има между вокализма и консонантизма на Ловчанския говоръ и напр. на близкитѣ му съсѣди: Пирдопския, Тетевенския и Дрѣновския. Види се, Ц. е противъ всѣка характеристика съ огледъ къмъ нормалнитѣ общи езикови признаци въ дадена група говори. Но затова пъкъ обича да туря напр. Пирдопския говоръ въ една група съ Прилѣпския, именно въ нѣкаква група „централни говори" и то по нѣкакъвъ признакъ, че и въ двата тия говори не се произнасяли тъмни гласни!! (вж. и на хартата у Ц. Мсб. XIX).

Като разглежда по отдѣлно, каквото е казано у мене по източнобългарското ударение, Ц. прави неодобрителни бѣлѣжки, съ повечето отъ които не мога да се съглася, особно съ бѣлѣжкитѣ му относително суфикситѣ, гдѣто Ц. въ своята ревность да намира недостатъци не е съгледалъ и работи, които ги има въ моя трудъ, като казва, че съмъ ги пропусналъ. Сѫщо така не мога да се съглася съ Ц., че трѣбвало да изброявамъ всички примѣри при всѣки суфиксъ отдѣлно. Така напр. при суфиксъ *-àх* у мене е даденъ примѣръ „сиромах", а Ц. казва: „тъй сѫщо подъ суфиксъ *àх* би могло да се наведатъ освѣнъ с и р о м à х още и: с т о м à х, п е р д à х, и щ à х" (25). Азъ казахъ, че не пиша специялно съчинение за българскитѣ основни и флексивни с у ф и к с и, та да има нужда „за пълнота", да цитувамъ и тия три чужди думи, които споменува Ц. Така Ц. иска при суф.*-àр* (у мене е даденъ примѣръ „комàр") още да се споменѣли думитѣ: „шипàр, пахàр, пазàр, ластàр, кантàр, талàр, типàр, товàр, самàр, цафàр, дувàр, куфàр" (все чузди!). При суф. *ерà* или *рà* (у мене: пещерà) Ц. иска още: „матарà, тамбурà, маскарà, канарà, посварà, женкарà". При суф. *'ак* (у мене „прòсак") Ц. иска още: бòжак, вàл'ак, пѝл'л'ак, бӳл'л'ак, врѐтл'ак, трѐтл'ак, шӳр'ак, òрл'ак, пӳяк, пѝяк, слѝв'ак, кур'як, босѝл'ак, бобòл'ак, стамбòл'ак и пр. и пр."

Мисля, че стигатъ тия примѣри, за да разбере всѣки, какво иска отъ мене Ц. Право да кажа, азъ отначало мислѣхъ да изброя въ съчинението си суфикситѣ безъ примѣри, като кажа само, напр., че думи съ суф. *àн* и *ян* иматъ ударение на послѣдната сричка; съ суф.: *'ак* — на прѣдпослѣдната и пр., и само съ огледъ къмъ ударението да групирамъ суфикситѣ. Но за да бѫда по-ясенъ, рекохъ да прибавя и по нѣкой примѣръ къмъ всѣки суфиксъ, а ето че и това било малко. Но това лесно ще може всѣки да допълни, стига суфиксната схема да е вѣрна и практична за цѣльта, за която съмъ я употрѣбилъ!

Доневъ се бои, че поради малкото примѣри у мене „единъ чужденецъ ще се види въ недоумѣние, дали нѣма повече примѣри, или г. М. не счелъ за нуждно да ги навежда“ и продължава: „тъй или инакъ, но менѣ ми се струва, че такова пестене съ примѣри, тъкмо когато е въпросъ да се даде пълна картина на източнобългарското ударение, ми се вижда неумѣстно. Друго нѣщо, ако авторътъ бѣше забѣлѣзвалъ поне, че думитѣ подъ едикой си суфиксъ иматъ все такова или все онакова ударение; тогава нѣмаше наистина да има нужда отъ много примѣри. Ала щомъ не дава никакви правила, а само групира, трѣбваше непрѣменно да вземе подъ внимание колкото се може повече примѣри“ (25). Незнамъ, какъ разбира Ц. тия работи, но азъ не мисля, че има смисълъ да се изреждатъ суфикси съ цѣль да се покаже, какво е ударението, освѣнъ ако съ суфикситѣ не е свързано извѣстно постоянно ударение. У менъ суфикситѣ сѫ посочени въ главата. „Думи съ неподвижно ударение“, и се разбира, че щомъ съмъ турналъ напр. на суф. *а̀ч* ударение и съмъ цитувалъ за примѣръ думитѣ: „копа̀ч, клепа̀ч, кърпа̀ч, ора̀ч, бера̀ч, кова̀ч, вика̀ч“ (вж. с. 54), това съмъ направилъ, за да покажа, че всички думи съ тоя суфиксъ иматъ все такова ударение надъ послѣдната сричка. Въ рѣдки случаи, гдѣто единъ и сѫщъ суфиксъ има въ разни думи различно ударение, той е повторенъ, напр. срав. суф *да̀* *(ѣда):* вражда̀ и суф. *да* (ѣда): пра̀вда. Въ сѫщность само въ такива случаи като подирния би трѣбвало да се изброяватъ всичкитѣ примѣри, ала моята цѣль е да покажа, какво е ударението, а не да дамъ пълно изложение на ударението, каквото до подробности по него да може човѣкъ дори и да изучи източнобългарското ударение. Това нѣщо не е нито въ плана ми нито е постигнато и въ описанието на отдѣлнитѣ говори, на които сѫ посочени по-главнитѣ характерни бѣлѣзи; въ противенъ случай моето съчинение щѣше да съдържа не 300 старници, а хиляди страници и щѣше да състои отъ толкова граматики на отдѣлни говори, колкото говори има у мене описани.

Вѣрвамъ, че и Ц. такъво нѣщо не изисква.

Отъ факта, че при нѣкои суфикси по казанитѣ съображения съмъ посочилъ малко примѣри или даже само по единъ, Ц. криво заключилъ, че такива суфикси били мъртви, а пъкъ трѣбвало да си служа съ живи, продуктивни суфикси. Именно не били живи суфикситѣ *ца, ела, мо, мик, то, ха, ли, тор*. Сѫщо така не трѣбвало да привеждамъ суфикси: ѐшт (вонѐшт, горѐшт), га̀ (слуга̀, снега̀), ла̀ (игла̀, мъгла̀, метла̀, тесла̀), ра̀ (кора̀, сестра̀ гора̀) и др. под. Азъ не мога и до сега да разбера, защо да сѫ тѣзи суфикси мрътви, а пъкъ билъ живъ суфиксътъ *ара* (коша̀ра, кама̀ра, цафа̀ра, мъшка̀ра), или *чо:* голчо, глухчо и пр. Но и да бѣше тъй, пакъ не би било важно за ударението, което е главенъ прѣдметъ на моята суфиксна редица, да се знае, кой суфиксъ е продуктивенъ и кой не. По-важно е въ случая, което Ц. приговаря,

именно че съмъ изпусналъ нѣкои, и то отъ живитѣ суфикси. Наистина, нѣкои пропуски има, но и тѣ не сж толкова, колкото ги смѣта Ц., защото той внимателно *не* е челъ моитѣ примѣри. Инакъ той не щѣше да казва, че „липсува суф. *ало*, толкозъ често употрѣбителенъ и съ доста опрѣдѣлено значение срав. духало, дърпàло, клепало, орàло, плюскàло, църкàло, чесàло и пр.“, тъй като у мене щѣше да намѣри тоя суфиксъ подъ *ло*, гдѣто у мене личатъ и примѣритѣ клепàло, оглеàло (вж. у мене на стр. 58).

Сжщо така Ц. невѣрно твърди, че „липсуватъ“ още „продуктивнитѣ суфикси“: *ко*, за който дава примѣри: „лъжко, плàчко лишко, Мишко, Радко“, когато този суфискъ съвсѣмъ отдѣлно си личи у мене на стр. 58 „*-ко:* тàтко, тèйко, лъжко, плачко“; суф. *че* (кòнче, вòлче, клонче и пр.), който у мене е смѣсенъ съ е (= ат), гдѣто цитувамъ куче, момиче, пеленаче, сираче, дѣвойче покрай агне, яре, ждребе, а по-добрѣ щѣше негли да бжде, да бѣхъ отдѣлилъ първитѣ примѣри подъ особенъ суф. *че*, както това съмъ сторилъ съ суф. *чè* (царчè, свинчè, врабчè); суф. ѝдба който е подведенъ у мене подъ суф. *ба*, гдѣто Ц. можеше да прочете сжщитѣ примѣри косидба, женидба, вършидба, които отъ своя страна посочва.

И суф. -ойка трѣбва да се отнесе къмъ суф. *ка* у мене, а така сжщо и суф. àлка, ỳлка, ѝлка, ỳрка, ỳнка; суфиксътъ ỳга — къмъ моя суф. га; суф. тва (клèтва и пр.) къмъ суф. ва у мене.

Като извадимъ така несъгледанитѣ отъ Ц. примѣри и суфикси у мене, остаятъ като пропустнати само суфикситѣ *л́о* (дрипл́о. крадл́о), *чо* (голчо, глухчо), *ла* (дрѝпла, крадла, вършла), ѝш (мекиш, лапнѝш, сладкѝш), ỳр (самỳр, божỳр), *ỳк* (унỳк), *àй* (кравàй), ỳла (вързỳла, гунгула), *òч* (бълвòч), *òр* (топòр), òн (бастон), *ор* (матор, грàхор), *ъ̀л* (бъкъл), ствò (кумствò). Между тѣзи само за 3—4 може да се каже, че иматъ извѣстна важность: *л́о, ла, àй,* ствò.

По-важно е, че съмъ пропусналъ да спомена освѣнъ формитѣ моѝ, моè, моѝ и пр. още и твърдѣ употрѣбителнитѣ мóя, мòе, мòи и пр. — сир. съ ударение на прѣдпослѣдната сричка. Сжщо така съмъ пропустналъ да отбѣлѣжа и аористни форми съ отметнато ударение на прѣдпослѣдна сричка, сир. освѣнъ форми като почнàх, викнàх, още и пòчнах, вѝкнах.

Най-сериозна по отношение къмъ отдѣла за ударението е бѣлѣжката на Ц. (с. 20) относително акцентната схема грòб, грòбът, гробовè. Азъ съмъ поставилъ тая схема, като съмъ се повелъ по ударение на крайната сричка въ мн. ч. като гробовè, хлебовè, бойовè, праговѐ, което съмъ забѣлѣжилъ у отдѣлни лица низъ народа. Ала право има Ц., че нормалното ударение и въ тоя родъ примѣри пада и въ мн. ч. върху коренната сричка, сир. че ударението е неподвижно, поради което схемата не принадлежи къмъ тоя отдѣлъ (хлèбове, грòбове, прàгове). Съгласенъ съмъ съ Ц. че въ нѣкои отдѣлни думи наистина ударението, взето като нормално, за източнитѣ говори ще трѣбва да се оправи, сир. да стане напр. корàв (вм. кòрав), или веслò (вм. вèсло).

17. Класификация на източнитѣ говори: о-нарѣчие и ът-нарѣчие.

Най-добра класификация на източнитѣ говори, която има и чисто научна стойность, е характеристиката на отдѣлнитѣ говорни цѣлости, които влизатъ въ обсѣга на източната зона, съ указание и на топографскитѣ имъ граници, както е това сторено и въ моя трудъ. Ала въ интереса на по̀-добра системность и прѣгледность на изложението се прѣпоръчва и една по-обща дѣлба на источнитѣ говори съ огледъ къмъ нѣкой признакъ, съ който биха могли всичкитѣ да се разпрѣдѣлятъ въ нѣколко по-голѣми диялектни групи. Разбира се, че такава по-обща дѣлба главно има практично значение. Много мислихъ по тоя въпросъ и можахъ да се спра само върху единъ признакъ отъ фонетично-мофологиченъ характеръ, а именно върху гласежа на окончанието на членната форма м. р. ед. ч., защото само тоя признакъ намѣрихъ така послѣдовно прокаранъ между сѣвероизточнитѣ говори, които се простиратъ отъ Дунава до Балкана, и останалитѣ отъ Балкана на югъ до Бѣло море, че по него наистина може да се раздѣлятъ източнитѣ говори на двѣ, ако и нееднакви по голѣмина териториялни части. Именно установихъ, че всички стороврѣмски българи въ Дунавската равнина до политѣ на Балкана произнасятъ членната форма м. р. ед. ч. съ окончание *о̀*, ако пада ударение на него, или въ противенъ случай съ окончание на *у* (и *ŏ*), по общото правило за гласежа на неудареното *о* въ тоя говоръ. Установихъ още, че населението, въ чийто говоръ членната форма гласи, както се каза, минава и подъ особно име х ъ р ц о̀ и и че си има особна староврѣмска носия, която е твърдѣ характерна, особно женската. По-нататъкъ установихъ, че въ говора на всички българи, които населяватъ Балкана и на югъ отъ него цѣла Тракия прѣзъ Родопитѣ къмъ морето, речената членна форма правилно окончава на *ът* или на *ъ*, (като се изпуска *-т*), а само въ случаи, когато *-ъ* е подъ ударение, се явява вмѣсто него другъ, секундаренъ вокалъ *(о, ó, ä, а)*.

Тѣзи факти ме накараха да употрѣбя членната форма за дѣлидбенъ бѣлѣгъ и по тоя бѣлѣгъ нарекохъ първата говорна група съ членъ *о̀* — о - н а р ѣ ч и е, а втората — ъ т - н а р ѣ ч и е. Ако и да има тая дѣлидба прѣдимно практично значение, пакъ това се разбира само за чистата н а у к а, гдѣто може да се прави разлика между историчнитѣ диялектни наслоения и смѣсици, безъ които и тая дѣлидба срѣща много несгоди. Тия несгоди азъ напълно съзнавахъ и съ подробни доводи прѣсрещнахъ, като очаквахъ евентуални приговори, които отъ една страна ще игнориратъ историчния моментъ, а отъ друга страна ще погледнатъ чисто практически на тая дѣлидба и ще ѝ оспорватъ всѣка стойность. Първъ между тия прѣдполагаеми критици на дѣлидбата се яви Ц., защото той прѣди това се бѣ изказвалъ въ полза на друга дѣлидба, и то пакъ по гласежа на *ѣ*. Въ своя отзивъ Ц. именно се старае да омаловажи моята дѣлидба, за да подкрѣпи своята. Азъ не съмъ голѣмъ

охотникъ на дѣлби и поддѣлби въ езикознанието нито на симетрични схеми, и затова и въ този случай охотно бихъ отстжпилъ на Ц., стига да има достатъчно доводи въ негова полза. Защото най-сетнѣ въ интереса на нашата диялектология е, щото ние, по-главнитѣ за сега работници на това поле, часъ по-скоро да се съгласимъ по въпроса за класификацията на говоритѣ, за да не внасяме ненужна бъркотия въ диялектологичната ни терминология. Именно съ това намѣрение азъ ще изтъкна тукъ главнитѣ доводи въ полза на едното и на другото мнѣние, за да може най-сетнѣ да се дойде до единъ приемливъ резултатъ. Моето окончателно мнѣние е, че по *ѣ* не може да се прокара никаква дѣлба на източнитѣ говори.

По горѣ споменахъ за несгодитѣ, които се изпрѣчватъ прѣдъ дѣлбата споредъ членната форма. Тѣ произлизатъ първомъ отъ обстоятелството, че о-нарѣчие не прѣдставя плътна еднообразна цѣлость, а вскжду е изпрѣмѣсено съ елементи отъ ът-нарѣчие, именно въ слѣдствие на множество прѣселенци отъ Балкана и Тракия, заседнали въ прѣдѣлитѣ на о-нарѣчие сир. на хърцоитѣ, които го говорятъ. Турското население и другитѣ чузди народности, разбира се, тукъ не взимамъ въ смѣтка. За да може да се различи тоя секундаренъ елементъ въ областьта на о-нарѣчие, азъ направихъ голѣмъ трудъ да издиря подробно спазенитѣ още хърцойски селища, гдѣто още се говори *о*-нарѣчие. Слѣдвайки по диритѣ на хърцоитѣ, бѣхъ принуденъ да разпитвамъ за потеклото на българскитѣ жители въ всѣко село и градъ по сѣвероизточна България, така че узнахъ подробно и селищата на прѣселенцитѣ балканджии и „отвждешни“ („отейовчани“), сир. пришелцитѣ отвждъ Балкана — отъ Тракия. Така можахъ и въ своя диялектоложки трудъ да укажа за всѣка околия поименно, въ кои мѣста се говори о-нарѣчие и докждѣ се простира то (вж. гл. III. Die jetzige Verbreitung des o-Dialectes 21—34). Резултатъ на тия изслѣдвания е и съчинението ми „Старото българско население въ сѣвероизточна България“. — Втора несгода срѣща моята дѣлба донѣгдѣ и въ факта, че прѣзъ Балкана къмъ Айтосъ и Карнобадъ, сетнѣ къмъ Бургашко и на долу къмъ Одринъ една часть отъ българското население, което минава подъ име „загорци“, говори сжщо о-нарѣчие, каквото говорятъ хърцоитѣ въ Шуменско и Провадийско, именно съ членната форма на *о(у)*. Нѣкои второстепенни и дребни разлики въ говора на загорцитѣ се джлжатъ на влияние отъ страна на съсѣдитѣ имъ, особно на рупцитѣ. Мое убѣждение е, придобито слѣдъ подробно изслѣдване говора, носията и традициитѣ у тия „загорци“, че тѣ сж прѣселенци отъ Шуменско и Провадийско, така че тѣхното положение въ южна България между рупцитѣ е сжщо такъво, каквото и на реченитѣ прѣселенци балканджии и тракийци между хърцоитѣ въ сѣв. България. Поради тая емиграция отъ часть се е прѣнесло о-нарѣчие и на югъ отъ Балкана.

Трета несгода е, че въ областьта на рупскитѣ говори, именно въ Солунско, има единъ говоръ, говорътъ на с. Сухо, гдѣто членната форма

м. р. окончава както у хърцоитѣ на *д(у)*. Отъ друга страна въ родопскитѣ говори *ъ* въ окончанието *ът* въ членната форма подъ ударение е замѣнено чрѣзъ секундарно *ɔ́*. Наистина тукъ вокалътъ *ɔ́* е по-сетнѣшенъ, що се вижда, когато членътъ не носи ударение, понеже гласи пакъ *ъ*(т) или малко по ясно — ат (забо́т, во́лът, волат), но при все туй на гледъ има прилика съ члена -*д* въ говора на хърцоитѣ. Найсетнѣ въ Чепинско азъ открихъ Костандовския говоръ, въ който пакъ секундарни гласни *о* (подъ удаение) и *у* (безъ ударение) замѣняватъ *ъ* въ окончанието на члена. И тукъ между *о(у)* въ члена на *о*-нарѣчие и между *о(у)* въ члена на Костандовския говоръ има, исторически погледнато, разлика, ала инакъ на очи има пълно тъждество между тѣхъ.

Това сѫ слабитѣ страни на дѣлбата. Споредъ мене тѣ не сѫ такива, щото да не може тя въ науката да се задържи поне като второстепененъ дѣлидбенъ критерий между о-нарѣчие и балканскитѣ говори. Слѣдъ като бѣхъ написалъ съчинението си по източнитѣ говори, пѫтувахъ по Чепинско и Рупчосъ съ цѣль да се запозная по-обстойно съ рупскитѣ говори въ тия области. Отъ тогава у мене все повече и повече назрѣва убѣждение, че съмъ постѫпилъ добрѣ въ своето съчинение, като съмъ отдѣлилъ рупскитѣ говори отъ балканскитѣ въ отдѣлна подкатегория на ът-нарѣчие. Балканскитѣ говори, въпрѣки сродството, що съществува между тѣхъ и рупскитѣ говори по членната форма, пакъ сѫ по близки до о-нарѣчие и правятъ прѣходъ, както се изразихъ и тогава още, отъ това нарѣчие къмъ рупскитѣ говори. Подирнитѣ иматъ други характерни свойщини, които твърдѣ изтъкватъ тая говорна група като особна цѣлостъ, спрѣмо другитѣ двѣ говорни групи: балканскитѣ говори и о-нарѣчие. Подирното азъ нарекохъ и споредъ географичното му положение „Сѣвероизгочно нарѣчие" (Nordostdialect), а рупскитѣ говори заедно съ балканскитѣ — „югоизточно нарѣчие" (Südostdialect). Съ тия двѣ названия си служи и Ц. съ тая само разлика, че границата между сѣвероизточната и югоизточната група у него минава по на югъ — прѣзъ Тракийското поле, отъ Бургазъ подъ Ямболъ и Стара-Загора на Татарпазарджикъ (вж. картата на Ц. въ Мсб. XIX.). Тая граница Ц. тегли споредъ изговора на *ѣ*, така че балканскитѣ говори остаятъ заедно съ *о*-нарѣчие въ една група. Такова дѣление, както казахъ, би могло да се приеме, ала съ огледъ къмъ нѣколко признака на рупскитѣ говори, а не само по изговора на *ѣ*, защото тоя изговоръ не е най-сѫщественъ бѣлѣгъ на тия говори, въ които, напротивъ личатъ други по характерни свойщини, що ги отдѣлятъ отъ сѣверната говорна група. Наистина и ѣ тукъ се произнася като *ä*, но това произношение го има и въ сѣвероизточна България, въ Шуменско. За това по добрѣ е, ако се взема не само *ѣ* за дѣлидбенъ признакъ, но и съвпадежа на ѧ съ ѫ въ ударенитѣ срички и появата на тройния респективно двойния членъ въ повечето рупски говори. Характеристиката на рупскитѣ говори би могла да се направи по-пълна и по-точна, стига да се съгласимъ първомъ по принципъ по тоя дѣлидбенъ въпросъ. Като ще изтъкнемъ

така отдѣлно рупскитѣ говори, които можемъ да наричаме и югоизточни спрѣмо балканскитѣ и спрѣмо *о*-нарѣчие, които пъкъ ще могатъ се нарѐ и сѣвероизточни, понататъкъ можемъ ги дѣли по на двѣ половини всѣка отдѣлно. И тъй рупскитѣ говори, които у мене съставятъ особна група като часть отъ ѫт-нарѣчие, ще се отдѣлятъ въ самостоятелна група, а балканскитѣ ще се присъединатъ къмъ о-нарѣчие, отъ което ще се дѣлятъ като подгрупа именно споредъ членната форма, така че пакъ ще имаме *о*-нарѣчие въ крайдунавската равнина, и *ѫт*-нарѣчие въ Балкана и Срѣдна гора. По сѫщия принципъ ще може да се задържи и моето дѣление на рупскитѣ говори на източни (въ тракийското поле), които нѣматъ троенъ респект. двоенъ членъ, и на западни (въ Родопитѣ и на югъ отъ тѣхъ) гдѣто владѣе дори троенъ членъ.

Азъ мисля, че съ тая малка поправка на прѣдложената отъ мене класификация на източнитѣ говори този важенъ дѣлидбенъ въпросъ ще се рѣши удовлетворително за всички, защото и класификацията на Ц. не е много далечъ отъ туй. Сѫществената разлика между насъ състои въ това, че Ц. не взима никакъ въ внимание членната форма като дѣлидбенъ признакъ и борави пакъ само съ изговора на *ѣ* за сѫщата цѣль: „Но азъ не съмъ изобщо за дѣлидбата върху членната форма, защото виждамъ на всѣка стѫпка нейната несгода . . . Излишно е, споредъ мене и да се търси друга дѣлидбена основа за източнитѣ говори, докато можемъ да останемъ при сѫщата, съ която си служимъ да ги различаваме отъ западнитѣ говори: двоякиятъ изговоръ на *ѣ* по източнитѣ говори е твърдѣ характерна отлика на тия говори и по между имъ, именно дали *ѣ* се прѣглася или не имаме въ източната говорна область двѣ главни групи говори: сѣвероизточни (ѣ = 'а—а) и югоизточни (ѣ = *'а*, *ᵉа*). Споредъ тая дѣлба тъй нареченитѣ балкански говори спадатъ къмъ сѣверо-източнитѣ“ (7). Ако бѣше наистина такава голѣма разликата между изговора на *ѣ* въ едната и другата група, надали бихъ се колѣбалъ азъ и тогава още, когато пишехъ съчинението си, да взема него за признакъ на въпросната дѣлба, защото това мнѣние на Ц. за *ѣ*, че ужъ то се произнасяло въ рупскитѣ говори като *я* (*'а*), бѣше изказано и тогава. Но азъ именно защото се убѣдихъ, че разликата не е толкова голѣма, понеже *ѣ* се произнася и то само въ западнитѣ рупски говори не като *я* ('а), а като *ӓ*, докато въ източнитѣ — по тракийското поле накждѣ Черно море — то е двояко, досущъ както и въ източната часть на о-нарѣчие (по Шуменско и Провадийско), а именно като се изговаря *'а* прѣдъ твърди срички (подъ ударение) и *ӓ* прѣдъ меки срички, — не го намѣрихъ за сгоденъ дѣлидбенъ бѣлѣгъ. Цоневъ е подведенъ отъ печатанитѣ говорни материяли и за това взима изговора *ӓ* за пълно палатално *а*, та все говори за нѣкакво *'а*. Азъ и слѣдъ като пропѫтувахъ Рупчосъ и Чепинско твърдя, че тъй нареченото отъ Ц „непрѣгласено“ *ѣ* е едно широко *е*, сир. ӓ, а не *'а*. Понататъкъ на Ц. не е извѣстно, че между западнитѣ рупски говори и източнитѣ по тоя споренъ пунктъ има разлика. Докато въ западнитѣ

ѣ не е диференцирано по асимилация споредъ слѣдната сричка та гласи все ӓ или и по-тѣсно (по-приближено къмъ е), като *é* (въ Чепинско, Разлогъ, Широка Лѫка, у Павликянитѣ), напротивъ въ източнитѣ рупски говори: по Хасковско, Одринско, по Странджа и Малко Търновско а така и по полето покрай сѣвернитѣ поли на Родопитѣ вече ѣ прѣдъ твърди срички е по широко, сир. то е *'a*, а прѣдъ мека сричка, и когато е безъ ударение, е *ӓ;* въ послѣдния случай то е и малко неопрѣдѣлено (потъмнѣло). Всичко туй азъ мога да зная, защото лично пѫтувахъ по Хасковско и по Странджа въ Бургаско.

Свърхъ всичко туй Цоневу никакъ не се щѣше да вѣрва, че въ сѣверна България именно въ Шуменско и Провадийско се произнася ѣ и като *ӓ* (прѣдъ меки срички подъ ударение). Още когато отъ прѣдварителното ми извѣстие (Anzeiger II. 1899) Ц. узна за тоя изговоръ на ѣ по Шуменско, той побърза (вж. Мин. Сб. 372) да изкаже сънмѣнието си въ това и при туй да го изтълкува, въ случай, че истина сѫществува такъвъ гласежъ на ѣ, като несвойственъ на сѣвероизточнитѣ говори та така на посоки изказа мнѣние, че населението по Шуменско а главно по „Съртскитѣ“ села трѣбало непрѣмѣнно да е прѣселено отъ Тракия и то отъ Родопитѣ. Ето думитѣ на Ц.: „Споредъ Милетича (Псп. LXI. 650 и по-напрѣдъ въ Anzeiger d. W. Akad. 1899, № II) подобенъ изговоръ имало и въ Шуменско, гдѣто ударено ѣ се изговаряло ужъ прѣдъ твърди срички като *'a* а прѣдъ меки като *'ӓ*. За подобенъ шуменски изговоръ загатва по-прѣди и В. Д. Стояновъ (Псп. XL 168). Тукъ би трѣбвало да се обясни, за кои шуменски говори е дума и дали този изговоръ е свойственъ на стари или нови поселения въ Шуменско. До колкото познавамъ шуменския градски говоръ, подобенъ изговоръ на ѣ нѣма: шуменци еднакво както и другитѣ сѣвероизточни българи прѣгласятъ ударено ѣ прѣдъ меки срички на чисто и ясно *е*, може би само по-малко отъ другитѣ източни българи. Непрѣгласенъ изговоръ на ѣ (ала непослѣдователно) срѣщаме въ Герлово, именно въ с. Върбица, и до нѣйдѣ (!) въ тъй нареченитѣ Съртове (Провадийско), но азъ се съмнявамъ въ коренностьта на тия поселения и мисля, че слѣдъ грижливо изслѣдване ще се установи, че и тѣ сѫ прѣселенци — макаръ отдавнашни — отъ югоизточна България, т. е. отъ мѣста съ непрѣгласенъ изговоръ на ѣ . . . Тъй че по всѣка вѣроятность селата съ непрѣгласенъ изговоръ по Шуменско ще сѫ пакъ отпослѣшни прѣселенци отъ южнитѣ (Родопски) страни“. (М. Сб. XVIII. 372).

Не взехъ никакъ сериозно това мнѣние на Ц., основано на прости прѣдположения, защото бѣхъ се убѣдилъ въ истиностьта на оспорвания фактъ, като бѣхъ пѫтувалъ на два пѫти по Шуменско и бѣхъ посѣтилъ всѣко Съртско село и прѣзъ 1897 и прѣзъ 1898 години, само за да провѣря добрѣ фонетиката на говора и да събера повече говоренъ материялъ. Догадката на Ц. съвсѣмъ не взима въ внимание много важното обстоятелство, че съ своитѣ изслѣдвания съмъ уста-

новилъ, не че Шуменскиятъ говоръ, особно по Сьртоветѣ, прѣдставлява нѣкакъвъ изолиранъ говоренъ оазисъ, но че напротивъ тоя говоръ въ главнитѣ си черти се простира по цѣлата източна крайдунавска България, като се говори не отъ цѣлото българско население въ тая область, която е прѣпълнена и съ нови прѣселенци отъ Балкана и Тракия, но само отъ старото тамкашно население, тъй нареч. хърцои. Именно сжщитѣ тия хърцои, които населяватъ Сьртоветѣ и подържатъ въ говора си въпросния гласежъ на ѣ, се разпростиратъ по цѣла крайдунавска България та едвамъ кждѣ западната говорна граница имъ се губятъ диритѣ и то пакъ не съвсѣмъ. Етнографското, тъй да речемъ, единство на всички тия хърцои се старахъ да докажа съ помощьта на говора, на носията и на названието имъ. Богатитѣ материяли, които събрахъ по тоя въпросъ и изложихъ въ съч. „Das Ostbulgarische“ и съч. „Старото бълг. население въ сѣвероизточна България“ бѣха най-добриятъ отговоръ и Цоневу, та слѣдъ това не биваше вече да се изказва съмнѣние и да се градятъ хипотези по сжщия въпросъ пакъ въвъ основа на догадки. Но ето че и слѣдъ реченитѣ съчинения Ц. въ своя отзивъ се държи яката о старото си мнѣние. Разбира се, че сега вече не може да се съмнява, има ли нѣма ли такъвъ „непрѣгласенъ“ изговоръ на *ѣ* въ Шуменско, но това пакъ не му прѣчи да подържа, че тия, що говорятъ така въ Шуменско, били прѣселенци отъ Рупско. На тая своеобразна тема Ц. е посветилъ въ своя отзивъ тъкмо 18 печатни страници! Интересно е да се съпоствятъ по-главнитѣ доводи на Ц. по тоя въпросъ.

Азъ не намѣрихъ въ областьта на о-нарѣчие диялектични различия, каквито ги има въ областьта на *ът*-нарѣчие въ Балкана, и затова не раздѣлихъ *о*-нарѣчие на говори. Като вземамъ така *о*-нарѣчие като цѣлость, указвамъ само въ Шуменския говоръ, който описвамъ като прѣдставитель на цѣлото нарѣчие, нѣкои фонетични и морфологични особности, които сж били нѣкога безъ съмнѣние общи, свойствени на цѣлото нарѣчие, но успѣли да се спазятъ само въ Шуменско и то въ говора на Сьртскитѣ села. Именно заради тия архаизми избрахъ Шуменския говоръ, за да прѣдставя чрѣзъ него цѣлото о-нарѣчие. Ако би трѣбвало поради реченитѣ архаизми да отдѣлимъ Шуменския говоръ като особенъ говоръ отъ о-нарѣчие, тогава подирното би състояло отъ два главни говора, отъ които единъ би билъ Шуменскиятъ съ реченитѣ особности, а втори говоръ би прѣдставяла останалата часть отъ о-нарѣчие въ указанитѣ отъ мене граници; този втори говоръ би ималъ всички свойства на Шуменския освѣнъ архаизмитѣ, за които се спомена. Щомъ отличителниятъ бѣлѣгъ въ тоя случай състои само въ отсжтствие на извѣстни фонетични свойства, които подробно сж указани при описанието на Шуменския говоръ, като прѣдставитель и на казаната останала часть на о-нарѣчие, съвсѣмъ не е нуждно да се прави особно описание на тая часть о-нарѣчие, когато въ него ще се повтарятъ всички признаци на Шуменския говоръ освѣнъ архаизмитѣ (ä = ѣ, останки отъ ы, мѣстоим. вин. под. и = го и др.). Именно за това азъ описахъ само Шуменския говоръ, но казахъ, какъ диритѣ

и на архаичнитѣ му особности се слѣдятъ накъмъ западъ и какъ постепенно се заличаватъ. Ала главниятъ признакъ, членната форма на-*о*, се държи въ цѣлия обсегъ на нарѣчието съ малко изключение въ крайната му западна область.

Ето и моитѣ думи въ съчинението ми, съ които мотивирамъ постѫпката си: „Колкото се отнася до чистотата на нарѣчието, рѣшително трѣбва да се тури на чело Шуменскиятъ говоръ, именно въ околиитѣ: Прѣславска, Османпазарска, Провадийска и Новопазарска. Поради указанитѣ прѣдимства („Vorzüge“) на Шуменския говоръ върху него обърнахъ въ своитѣ изслѣдвания най-голѣмо внимание, като посѣтихъ лично два пѫти най-важнитѣ мѣста, именно тъй нареченитѣ Съртски села около Новипазаръ и Провадия, за да изуча говора, който тукъ се е спазилъ най-чистъ, на самото мѣсто. Въ слѣдствие на туй азъ взехъ Шуменския говоръ за основа (Grundlage) на това свое описание на о-нарѣчие. Понеже о-нарѣчие въ прѣдѣлитѣ вънъ отъ границитѣ на Шуменския говоръ главно се отличава отъ послѣдния чрѣзъ отсѫтствие на споменатитѣ особности, намѣрихъ за излишно да излагамъ тукъ отдѣлно други говори отъ сѫщото нарѣчие („fand ich überflüssig andere Mundarten des o-Dialectes besonders zu behandeln“). Затова само посочвамъ мѣстото, отъ гдѣто е взетъ примѣрътъ“. (вж. 66—67). Това сѫ моитѣ думи. Отъ послѣдния пасажъ се разбира, че азъ взимамъ примѣри и отъ други мѣста напр. отъ Разградско, Търновско, Рушчушко и пр., като указвамъ и мѣстата.

Всичко това Ц. е могълъ добрѣ да схване, но той, като че да не е нищо обяснено, само се чуди: „Много ме очудва М., забикаляйки тъй другитѣ говори на о-нарѣчие, само защото нѣмало у тѣхъ свойствата на шуменския говоръ! Наистина чудно; да говоришъ постоянно за нѣкакво си цѣлокупно о-нарѣчие, да му опрѣдѣляшъ границитѣ, да му описвашъ населението, костюмитѣ и пр., а пъкъ когато да изслѣдвашъ това нарѣчие, да се задоволишъ само съ изслѣдването на единъ-едничъкъ говоръ отъ него, и то на говоръ, който прѣдставя изключение отъ цѣлото нарѣчие“. Като споменува слѣдъ това по три посочени отъ мене свойщини на о-нарѣчие, спазени само въ Шуменския говоръ, именно въ Съртскитѣ села, Ц. продължава: „Не знамъ защо тия седемь осемь села въ Новопазарско и Провадийско да бѫдатъ прѣдставители на цѣло едно сѣвероизточно о-нарѣчие, когато у тѣхъ освѣнъ, може би, членъ *о* нищо друго сѣвероизточно нѣма, или, ако го има, то е отпослѣ придобито. Защото по мое крайно убѣждение тия Съртски села сѫ заселени отъ югоизточни, тракийси българи, а не сѫ ‚старо население‘, за каквито ги счита Милетичъ, та ги зема и за основа на диялектнитѣ си студии въ сѣвероизточна България. Азъ бихъ казалъ дори, че както другитѣ си говорни свойщини, тъй сѫщо и членната форма *о* тия хора сѫ си донесли отъ югъ; защото Милетичъ нѣма да откаже, че и въ Тракийско има о-говори тъкмо тъй, както и горѣ има *ът*-говори“ (30). Като четохъ тия

редове, мой редъ бѣше да се чудя, какъ може тъй нелогично и бездоводно да се разсѫждава по тѣзи въпроси. Ако о-нарѣчие се простира отъ Черно Море на западъ дори прѣзъ Янтра па до Ловчанско и Свищовско, ако независимо отъ оная нѣколко архаизми, Шуменското нарѣчие трѣбва да считаме часть отъ о-нарѣчие, защото други бѣлѣзи, а главно членната форма *о*, сѫ общи на цѣлото нарѣчие, какъ може да вѣрва човѣкъ сериозно, че въ Шуменско населението е прѣселено отъ Тракия, отъ гдѣто уж̌ъ донесло и членната форма *о*, каквато балканскитѣ говори нѣматъ, когато тая сѫща членна форма на *о* я има и по Разградско, Поповско и Русчушко, въ Бѣла, по Търновско и нататъкъ прѣзъ Янтра. Или е тая членна форма тракийска черта, и тогава трѣбваше да я има само въ Шуменско, или пъкъ тя е сѣвероизточна свойщина, и тогава наопаки не трѣбваше да я има въ Шуменско, но едното и другото сѫщеврѣменно не може да бѫде. А тъкмо върху това Ц. не е още добрѣ размислилъ, та въ цитувания пасажъ първомъ казва, че говорътъ на Съртскитѣ села освѣнъ члена *о* нѣмалъ нищо с ѣ в е р о и з т о ч н о въ себе си, а пъкъ малко по-сетнѣ твърди, че членътъ *о* мнимитѣ прѣселенци го донесли отъ Тракия Това е само единъ примѣръ, който се отнася до задружна свойщина на цѣлото *о*-нарѣчие. Въ сѫщото положение Ц. се намира и спрѣмо всѣки другъ въпросъ отъ подобенъ родъ. За да даде обяснение и за друга нѣкоя обща свойщина, Ц. е прибѣгналъ до една догадка, като си служи и той съ „прѣселения", върху които азъ именно обръщамъ въ своя трудъ най-голѣмо внимание, ала за жалость не умѣстно, както става винаги, когато повръхностно се подражава. Интересно е и обръщането му къмъ мене, че не съмъ щѣлъ да откажа, какво въ Тракия имало *о*-членъ. Не само не отказвамъ, но напротивъ азъ твърдя въ съчинението си, че има о-нарѣчие тъкмо на югъ отъ Шуменско прѣзъ Балкана: въ Айтоско, Карнобатско, Бургазко и на югъ отъ Карнобатско въ посока къмъ гр. Одринъ, както вече обяснихъ по-горѣ. Това Ц. не трѣбва да игнорира, защото азъ специялно говоря за „загорцитѣ" въ тия мѣста, които говорятъ чл. *о* и които се отличаватъ отъ мѣстното тракийско население — рупцитѣ, между които се втурнали като клинъ, и възъ основа на нарѣчието, названието и географичното имъ положение заключавамъ, че тѣ сѫ п р ѣ с е л е н ц и о т ъ с ѣ в е р ъ. Сега като игнорира всичко туй Ц., безъ да оборва всички тия важни доводи, тъкмо наопаки твърди, че напротивъ Шуменското българско население въ казанитѣ околии, именно хърцойското население, което се знае за най-старо въ тия мѣста и което е отъ единъ и сѫщи типъ съ хърцоитѣ по Разградско Рушчушко, Търновско и пр., било прѣселено отъ югъ, безъ да мисли, че въ такъвъ случай трѣбва да обясни общитѣ му връзки съ другата часть отъ хърцойското население въ сѣвероизточна България. А това е необходимо, колкото и да иска Ц. да го избѣгне. Именно заради тия свои неметодични похвати въ своята критика Ц. съ всѣка нова фраза, съ която се сили да подържа своето становище, все повече се вплита въ голѣми противорѣчия. Ето напр. слѣдъ цитуванитѣ

думи, какво казва той: „Милетичъ пжтувалъ на два пжти по Съртскитѣ села, изучвалъ съ най-голѣмо внимание говорътъ и носията имъ, но, види се, прѣдубѣждението му, че *'ä* за *ѣ* е непрѣмѣнно старо свойство въ сѣвероизточна България, не му позволило да погледне съ друго око на тоя говоръ и носия, за да открие въ тѣхъ цѣла рупаланщина... Съжалявамъ, че до сега не съмъ ималъ възможность (!) да посѣтя лично тия мѣста, за да разполагамъ съ материалъ, събранъ нарочно за цѣльта, но и отъ това, що намирамъ у самъ Милетича по езика, облѣклото и донѣкждѣ по историята на тия мѣста, вадя заключение, че Шуменскиятъ говоръ не е чисть сѣвероизточенъ говоръ и че жителитѣ по Съртскитѣ села не сж изконни жители въ сѣвероизточна България. Въ слѣднитѣ редове ще се постарая, да подкрѣпя това си заключение съ нуждпитѣ доказателства (30—31).

18. Доказателствата на Цонева за „рупаланщини“ въ Шуменския говоръ.

Ако и да не е посѣтилъ лично, както самъ признава, нито Рупскитѣ области въ Тракия, нито Шуменската область, Ц. пакъ се наема да доказва „рупаланщини“ въ Шуменския говоръ. Методично би било, а това отъ него и се очаква, първомъ да докаже, въ какво състоятъ найхарактернитѣ особности на „рупаланщината“, както той обича да нарича рупската говорна група или „югоизточнитѣ говори“, — особности, които да нѣматъ другитѣ български говори, особно сѣвероизточнитѣ, въ чиято область той именно иска да доказва донесени чрѣзъ прѣселби рупски говорни свойщини. Но това Ц. съвсѣмъ избѣгва и си служи съ слѣдния „наученъ“ методъ: този звукъ или тази форма *азъ* смѣтамъ за свойство само на рупскитѣ говори, затова тѣ доказватъ рупаланщина въ Шуменския говоръ! Така постжпва Ц. и, разбира се, нищо не доказва освѣнъ едно единствено, че той игнорира най-елементарнитѣ способи на научната критика.

Въпросътъ за членната форма вече не се подига. А тъкмо би било интересно да се чуятъ доказателствата по този въпросъ, по който Ц. само казва, както се видѣ, че и въ Тракия имало *о*-членъ. На едно мѣсто (стр. 7), като говори, какви членни форми по българскитѣ говори има, съвсѣмъ невѣрно твърди Ц., че имало членъ *о* въ говоритѣ по „източна Тракия, а именно въ Късълъ-Агачъ, Лозенградско, Одринско, Малко-Търновско“. Дирихъ доказателства въ съчинението му, дано негдѣ съ нѣщо подкрѣпи тия туку тъй нахвърлени думи, но нигдѣ нищо. А и мжчно би ги намѣрилъ Ц, защото освѣнъ отдѣлнитѣ гнѣзда „загорци“ по Одринско, въ казанитѣ мѣстности старото население е рупско, което напротивъ не говори членъ *о*, а говори членъ ѣт—ạт (подъ ударение ѣ, безъ ударение ạ). Като прѣмълчава тоя въпросъ, Ц. захваща съ *ѣ* и твърди слѣдното: „Изговоръ *'ä* за *ѣ* прѣдъ меки срички не е сѣвероизточенъ изговоръ, за това и не може да служи за характеристика на сѣвероизточни говори“.

Не всѣки ще разбере, какво иска да каже Ц. съ тия думи. Той попрѣди, както вече знаемъ, излѣзе съ теория, че първоначално *ѣ* въ цѣлия български езикъ се произнасяло „непрѣгласено" именно като *я* (*'а*). Тоя първоначаленъ изговоръ *'а* споредъ него е спазенъ само въ родопскитѣ говори, понеже полъганъ по печатанитѣ материали, Ц. така криво разбралъ изговора на *ѣ* въ тия области. А понеже Ц. е знаелъ само изговоръ *'а—е*, сир. тъй наречения отъ него прѣгласенъ изговоръ на ѣ въ „сѣвероизточнитѣ говори", къмъ които числи и балканскитѣ, Цоневъ, любитель на симетрични „разпрѣдѣлби" въ областьта на диялектологията, веднага намѣрилъ хубава „граница" да дѣли споредъ *ѣ* сѣвероизточнитѣ говори отъ югоизточнитѣ съ гладкото правило: *ѣ* се произнася непрѣгласено (сир. винаги като *'а* и *е*) въ сѣвероизточна България. Понеже азъ твърдѣхъ наопаки, че общиятъ старобългарски изговоръ на *ѣ* е *ä*, Ц. се помѫчи да докаже своята хипотеза въ Мсб. XVIII. 285—398. Всички доказателства на Ц, че *ѣ* гласѣло *'а*, никого не можаха да убѣдятъ и той сега стои съ своето мнѣние съвсѣмъ изолиранъ. Само сѫществуването на изговоръ *ä* а не *'а* въ родопскитѣ говори е достатъчно, за да падне теорията на Ц. Когато излѣзе на явѣ туй *ä* у мене, той почна да оспорва сѫществуването му чрѣзъ насмѣшки, че азъ много съмъ обичалъ знака *ä*, че съмъ го употрѣбилъ за разни звукове и пр. (вж. Мсб. XVIII. 392). Отъ тогава, за да не бѫде принуденъ самъ да борави съ това странно за него *ä*, а понеже вече и не може да отказва сѫществуването му, Ц. дипломатично се изразява, като го нарича „непрѣгласено ѣ".

Горното разяснение бѣше нуждно, за да се разбере, какъ Ц. въ своя отзивъ, като пристѫпя къмъ реченитѣ доказателства, се мѫчи да съгласи своето становище съ новитѣ факти:

„Милетичъ излиза отъ едно, споредъ мене, криво прѣдположение, че ужъ шуменското о-нарѣчие било запазило най-стария изговоръ за *ѣ*, понеже е на мнѣние, че едно врѣме въ цѣлия български езикъ тая гласна гласѣла ä — тъкмо тъй, както се чувала и сега въ Шуменско, а особно по Съртскитѣ села. Нѣма да оспорвамъ тука мнѣнието на М. за първоначалния и сегашенъ гласежъ на *ѣ*; доста е да се съгласимъ и двама, че изговоръ *ä* за *ѣ* (напр. п'äсни) накъмъ изговоръ *е* (въ пѐсни) е непрѣгласенъ, а дали е първоначаленъ или вториченъ, — други въпросъ. А понеже сега по Шуменско има и двата изговора, то се пита, непрѣгласениятъ изговоръ (п'äсни) по Шуменско и Провадийско, постаръ ли е отъ прѣгласения (пѐсни) или не. Азъ съмъ се изказалъ други пѫть (Мсб. XVI—XVII. 371) па и сега подържамъ сѫщото, че непрѣгласениятъ изговоръ на *ѣ* е свойственъ *само* на югоизточни говори, а дѣто се срѣща и въ сѣвероизточна България, той се дължи на прѣселби отъ югъ, или на отпослѣшни аналогии. Не отказвамъ, че е имало врѣме, когато и въ сѣвероизточна България речената гласна се е изговаряла безъ прѣгласъ, ала туй врѣме е отдавна минало и слѣдъ него настѫпя днешниятъ периодъ, прѣзъ който *ѣ* остава съ непрѣгласения си гласежъ само въ югоизточнитѣ

краища, а въ сѣвероизточнитѣ се прѣглася прѣдъ меки срички на чисто *е*".

И тъй Ц. все говори за непрѣгласенъ гласежъ, сир. за *ѣ* допуска въ сѣвероизточна България прѣдъ меки срички само чисто *е*. На туй бърка Шуменското нарѣчие, а той оборва тоя фактъ съ своето мнѣние, че такъвъ гласежъ е възможенъ само въ Тракия. Доказателства за всичко туй не дава. Той само казва, че гдѣто има „непрѣгласено" *ѣ* въ сѣверна България, то се дължи на колонисти отъ Тракия и изрежда: 1) понеже наистина има такова нѣщо въ Шуменско, това е непрѣмѣнно донесено отъ югъ; 2) сѫщо такъвъ ‚непрѣгласенъ' изговоръ има и въ с. Драгижево (въ Търновско)[1]), но и това нищо не значи, защото Ц., който не ми повѣрвалъ отначало, сега, като ходилъ лично тамъ и се увѣрилъ, че е истина, сѫщеврѣменно — казва Ц. — почерпилъ и ‚доказателства', че и тия села били прѣселени отъ южна България. Какви сѫ тия „доказателства" остая тайна за насъ; 3) „непрѣгласенъ" изговоръ на ѣ има у банатскитѣ павликяни, които и азъ самъ искарвамъ отъ Пловдивско; 4) непрѣгласно *ѣ* имало въ с. Орѣшане, Беленци и Дерманци въ Луковитска околия, но Ц. мисли, че и тия села трѣба да произхождатъ отъ павликянитѣ; 5) непрѣглас. *ѣ* имало и въ нѣколко Ловчански села, но и тия села, казва Ц., трѣбва да сѫ заселени отъ южни българи, макаръ и да не се знае кога; 6) непрѣгласно *ѣ* се срѣща въ Добруджа, но за тамъ се знае, че сѫ все прѣселенци, и 7) непрѣглас. *ѣ* има и по Срѣдня гора, но това било „по аналогия".

И тъй Ц. „доказва" съ прѣдположения и сетнѣ прѣдположенията повторно ги взема за доказателства. Това именно прави той съ прѣдположението си, че въ Шуменско хърцоитѣ сѫ прѣселенци и току заключава: „Сега имайки прѣдъ видъ, че всички случаи съ непрѣгласено *ѣ* по сѣвероизточна България се дължатъ или на прѣселби отъ югъ или на отпослѣшни аналогии, ще трѣбва да заключимъ, че сѫщиятъ изговоръ по Шуменско тъй сѫщо не е сѣвероизточенъ, сирѣчъ старъ изговоръ, а отпослѣ появенъ тамъ, именно прѣнесенъ отъ югъ, и то заедно съ много други особности" (34). Ц. слѣдъ това посочва и кои сѫ тия „много други" южни особности, като ги дѣли на фонетични, морфологични и лексикални... Захваща пакъ съ *ѣ* и безъ всѣкакво доказателство намира, че Шуменскиятъ говоръ билъ смѣсенъ отъ двѣ нарѣчия: „югоизточно и сѣвероизточно" (!!), и то само защото на едни мѣста се казвало добр'à, зл'à, а на други добрè, злè, сир. че се явява *ä* и *е*. Второ южно фонетично свойство било, че често се явява въ Шуменско звукъ *ẹ̊* (редуцирано *е*), а и това било свойствено само на южнитѣ говори. Доказателства за туй — нѣма, и си остая мнѣние на Ц., което не трѣба да се взима сериозно. Напротивъ азъ тоя звукъ съмъ чувалъ не само въ Шуменско, но и по другитѣ области на *о*-нарѣчие, за което Ц. прѣмъл-

[1]) Въ Драгижово много хубаво се произнася широкото *ä* вм. *ѣ*. Ц. избѣгва да каже, какъвъ е тоя изговоръ, понеже споредъ него трѣбваше да гласи *'а*, и затова пакъ казва „непрѣгласенъ".

чава, а има го и по балканскитѣ говори. По-нататъкъ Ц., като е забравилъ, какво е казалъ за членната форма на *-о* и като му се присторило, че у мене били указани два вида членни форми отъ Шуменско: кракȯ и кракѣ (азъ нигдѣ не съмъ посочилъ форма „кракѣ“, а и Ц. не указва, на коя страница у мене е челъ туй!), заключава: „първата форма — кракȯ — би могло да се счита за сѣвероизточно свойство, а втората (сир. кракѣ) — за югоизточно“. Малко пъкъ по-горѣ твърди, че откъмъ *ѣ* „нѣма въ Шуменския говоръ много такива особности, които би го отдалечавали отъ другитѣ *о*-говори, а би го доближавали къмъ югоизточнитѣ“ (36).

Ето отъ каква стойность сѫ доказателствата на Ц., че имало освѣнъ „непрѣгласения изговоръ на ѣ“ и други рупщини въ Шуменския говоръ. Ц. посочва и отдѣлни думи, които иматъ прилика и въ рупскитѣ говори, като че ли между такива два говора не ще има еднакви форми и думи. Тепърва ще трѣбва да се докаже, иматъ ли тѣ това значение, за което Ц. само мисли, че го иматъ, напр. числителнитѣ единайсте, дванайсте и пр., като че ли не могатъ тукъ тия форми да произхождатъ направо отъ староб. форми „единъ на десѧте“ и пр. Сѫщо така и кутрѝ (староб. кѫторы), глагол. ф. дохадам, испрата (вм. дохаждамъ, испраща), които наистина сѫ обикновени въ рупскитѣ говори, но не сѫ невъзможни и въ Шуменско независимо отъ рупскитѣ. И примѣритѣ съ акцентенъ отметъ (39) не означаватъ нищо, защото и въ балканскитѣ говори има подобни случаи съ отметнато ударение. Изобщо Ц., увлѣченъ да изнамира „тракийщини“ или „рупщини“ въ Шуменския говоръ, забравилъ съвсѣмъ, че безъ какви да е доказателства въ науката не може да се крѣпятъ хипотези. А именно Ц. нищо не доказва а само прѣдполага, поради което всичко, що е той изказалъ въ гл. VIII. (с. 34—46), е до нѣмай кѫдѣ некритично. Ще дамъ още нѣколко примѣра. Рупско „влияние“ били: отсѫтствие на зв. ѕ(дз) и џ (дж) въ Шуменския говоръ: палаталностьта на съгласнитѣ; окон. *а* (водȁ) въ нѣкои говори; мѣстоим. форма мн. ч. тя̈ (= тѣ), окончанието *и* на причастията нпр. моглѝ, дошлѝ; мѣстоимението вин. п. *и* за срѣд. родъ вм. *го*, понеже го има и у павликянитѣ, а съвсѣмъ го нѣма у рупцитѣ (а има го въ старобългарски!) и пр. Но особно е наивно изреждането на тъй нареченитѣ у Ц. лексикални „рупщини“: летѝ (вали), (ще) пȯда (= ще дойдѫ!), мазно (вмѣсто блажно), живѣ (срав. стб. живѫ!), кȯпиле (= момче), тѝтʼу (чичо), напрѐш (като прѣдлогъ), чѐтула (рабошъ), хȁтли (дрехи), батинȁя (кума), гʼоа, гʼове (ужъ), жѝвинко, (н)йнʼӓнка (сега), фу̀та (прѣстилка), чузд· (= чужд), на, ва (= ни, ви), флʼӓли, излʼӓли (влѣзли, излѣзли), да гʼу̀да; нȯзʼӓ; мȯ, нпр. въ „елȁ мо!“ и др.

Добрѣ е сторилъ Ц., като се е сѣтилъ въ края на своитѣ прѣдположения да каже, че може би Шуменското нарѣчие и да е имало „нѣкои“ отъ тия думи открай врѣме: „Може би нѣкои отъ тия думи да си ги е имало още отъ старото *о*-нарѣчие по Шуменско, обаче при сравнението сега ни падатъ въ очи, понеже ги нѣма въ другитѣ сѣвероизточни говори, а ги има въ югоизточни“ (42). Сѫщо така умно е постѫпилъ Ц., като допуска, че и безъ тия прѣдполагани рупщини Шуменското нарѣчие съ

свои характерни свойщини си е съществувало: „Но азъ допущамъ, че основното шуменско нарѣчие още прѣди да се смѣси съ южни говори, е имало свои характерни думи и форми, каквито се срѣщатъ дори и до днесъ (sic) и за които не можемъ каза, че сж донесени отъ югъ, макаръ да ги нѣма въ другитѣ (!) сѣвероизточни говори“ Ц. не казва, разбира ли подъ тия „сѣвероизточни говори“ и останалата часть отъ о-нарѣчие освѣнъ Шуменския говоръ или не. А ето нпр. кои думи били отъ тоя родъ: нйне, дрȁво, дрȁно масло (дървено масло); съседъ, съседка, братучедъ, причаст. ходештицъ, седештицъ и пр. Азъ напълно вѣрвамъ на Ц., когато той слѣдъ тия примѣри казва, че „изброенитѣ говорни паралели между Шуменско и Тракийско биха се увеличили съ още много точки, ако човѣкъ си поставѣше за специялна задача да прѣдстави пълна успоредица между говоритѣ на тия мѣстности“. И наистина такива паралели може човѣкъ да наведе още много, безъ да докаже нѣщо съ тѣхъ.

Върха на своя своеобразенъ критиченъ методъ Ц. е постигналъ на 43—45, гдѣто засѣга въпроса за носията и старината на населението по Шуменско. Както е извѣстно, азъ не намирамъ съществени разлики и откъмъ тая страна между хърцойското население по Шуменско и по другитѣ области на о-нарѣчие, но Цоневу много се иска да прокара и тукъ нѣкаква „паралела“ между „шуменската и рупската носия“, па да докаже нѣкакъ още, че и българското население въ Шуменско, което азъ изкарвамъ за старо, не било старо: „Слѣдъ толкова очевидни (!) прилики на шуменския говоръ съ рупското нарѣчие, едва ли е нужно да се навеждатъ и други доказателства (!) за близско сродство между тия двѣ области (!), но понеже Милетичъ дава голѣмо значение на костюмитѣ, а най-вече на женската носия, нека видимъ, иматъ ли право шуменскитѣ „хърцои“ по Съртоветѣ да се считатъ и откъмъ тая страна за старинско население по ония мѣста. Но трѣба веднага да призная, че откъмъ облѣкло не мога прокара такъво широко сравнение между Шуменско и Тракийско, защото ми липсуватъ нужнитѣ свѣдѣния: за родопската носия зная твърдѣ малко, а пъкъ даннитѣ у Милетича за „хърцойското облѣкло по Шуменско не стигатъ“! При все туй, че не стигатъ моитѣ данни, а за рупската носия твърдѣ малко знае, Ц. се осмѣлява поне да се усъмни, че сегашната носия въ Шуменско е стара, и то възъ основа на туй, че у мене тукъ тамѣ било казано, че отъ по-старо врѣме до сега имало и нѣкои малки промѣни въ носията! Понеже Ц. съвсѣмъ нищо не знае по въпроса за „старината на самитѣ села по Съртоветѣ“, принуденъ е да се усъмни пакъ възъ основа на даннитѣ, що ги намира у мене. И какъ наопаки иска Ц. да разбере тия данни! Ето какъ: „Ще си послужа пакъ съ даннитѣ на самия Милетича въ книжката му за старото население въ изт. България, отъ които излиза, че всичкитѣ Съртски села сж разнебитвани и пакъ заселвани, ала нѐ, разбира се, съ сжщото си старо население, а и съ пришелци отъ други, нехърцойски села“

(44). Слѣдъ това Ц. изрежда нѣколко примѣра: „Село Енево (Новопазарско) се разселило прѣзъ 1828 г., та сега останали въ него само десетина ,ерлийски' сѣмейства . . . ; Каспичанъ се изселвало на 1812 г.; Могила се разсипало на 1828 г. и се изселило почти цѣло въ Русия и пр. и пр. Отъ тия примѣри, (дори ако биха били точно прѣдадени у Ц.), най-много би могло да се заключи само това, което съмъ искалъ да докажа и азъ, а именно, че старото население въ тия области, като е страдало и се изселвало, количествено е намалѣло. По въпроситѣ, които Ц. подига, това обстоятелство нѣма значение, защото и малкото останало население, спазило всичкитѣ въпросни характерни свойщини, стига, за да се доказва за и противъ въ дадения случай, безъ да се гледа на количеството. А ето какъ ,разсѫждава' Ц. най-накрай: „Ето туй сѫ то хърцойскитѣ села по Новопазарско и Провадийско, които Милетичъ смѣта за прѣдставители на старото сѣвероизточно население, ала историческитѣ му свѣдѣния за тѣхъ ни каратъ, да се съмняваме силно въ тѣхната първобитна чистота. Отъ тия свѣдѣния може ли друго да се заключи, освѣнъ че населението въ тия села, толкова пѫти разнебитвано и прокуждано, не ще е могло да запази старото си еднообразие, да допуснемъ дори, че слѣдъ разнитѣ прокуди, се е връщало пакъ по селата си. Не е ли за вѣрване, че и прѣди тая дата е имало сѫщо такива разселвания и прѣселвания по тия мѣста, прѣзъ което врѣме е настанено помежду старото и ново „балканско“ или по-право тракийско население, което и дало днешния видъ на шуменския говоръ? Азъ именно туй прѣдполагамъ и мисля, че имамъ доволно основания, па и вѣрвамъ, че туй ми мнѣние ще се подкрѣпи и отъ други паралели, каквито биха могли още да се прокаратъ между Шуменско и Тракийско, имайки прѣдъ видъ цѣлия народенъ битъ: облѣкло, обичаи, пѣсни и пр. казвамъ, Тракийско, защото ми е неясно още, отъ кой именно тракийски край ще е онова население, що говори непрѣгласено *ѣ* по Шуменско; може да е отъ източнитѣ родопски и поленски краища, т. е. отъ Рупско; може да е отъ Срѣднитѣ Родопи, а може да е дори и отъ тъй нареченитѣ мърваци по Демиръ Хисарско и Драмско. Отъ всичко казано по шуменския говоръ слѣдва, че Милетичъ грѣши,земайки именно тоя говоръ за прѣдставитель на цѣлото сѣвероизточно о-нарѣчие; шуменскиятъ говоръ не може да служи за тая цѣль, защото е смѣсь отъ сѣвероизточното и югоизточно нарѣчие“.

И тъй Шуменскиятъ говоръ билъ „смѣсенъ“; това свое мнѣние Ц. за сега подкрѣпя само съ прѣдположения, безъ да обѣщава, че единъ день ще го подържи още и съ необходимитѣ факти. При все туй това задължение на Ц. отъ само себе си слѣдва, и вѣрвамъ, че Ц. не ще ни остави само съ надежди, а че ще го изпълни. За тая цѣль той ще трѣбва да отиде по моя примѣръ лично да обиколи не само Шуменско, Провадийско и Новопазарско, но цѣлата область на о-нарѣчие, защото той ще трѣбва да изучи цѣлото „хърцойско население“ и да

докаже, какво особно, да речемъ „нехърцойско“ има въ Шуменско. Сѫщото ще трѣбва да направи и въ Тракия: да пообиколи всичкитѣ рупски области поне въ границитѣ на Княжеството. Азъ отъ своя страна направихъ нуждното: открихъ и описахъ цѣлото о-нарѣчие въ неговитѣ истински граници, като посочихъ и особноститѣ на Шуменския говоръ. Да ли сѫ тия особности внесени отъ нѣкой придошелъ елементъ или не, това не измѣнява споредъ Ц. факта, че Шуменското нарѣчие по всички свои други характерни свойщини влиза въ състава на о-нарѣчие. И да бѣхъ взелъ за прѣдставитель на о-нарѣчие другата му часть, нпр. говорътъ по Разградско и Ручушко (въ хърцойскитѣ села!), пакъ щѣше да се укажатъ и особноститѣ на Шуменския говоръ и то пакъ споредъ моето схващане като архаизми, въ по-старо врѣме свойствени на цѣлото нарѣчие. Азъ тъкмо това и направихъ, само въ обратенъ редъ. Има ли това нѣкакво значение по класификацията на источнитѣ говори, по поводъ на която Ц. подига въпроса за „чистотата“ на шуменския говоръ? Азъ не допускамъ смѣсь съ „тракийци“, но да кажемъ че утрѣ това Ц. докаже, не ще ли остане пакъ Шуменското нарѣчие въ областьта на *о*-нарѣчие, което ще трѣбва пакъ да се дѣли отъ балканскитѣ говори поне по членната форма. А какво ще стане съ ония „загорци“ на югъ отъ Балкана, които говорятъ пакъ о-нарѣчие и които споредъ мене сѫ слѣзли на югъ отъ сѣверъ, именно отъ Шуменско? Споредъ хипотезата на Ц. тия „загорци“, като се вземе прѣдъ видъ и географското имъ положение, трѣбва да сѫ ония негови „рупци“, които сѫ достигнали тъкмо наопаки отъ югъ на сѣверъ дори въ Шуменско. Не биваше ли да обясни странния фактъ, че тия загорци, макаръ че по Странджа сѫ съсѣди и дори по нѣкои села размѣсени съ тамкашнитѣ „рупци“, не само че не минаватъ за „рупци“, сир. не се признаватъ за такива отъ подирнитѣ, но и сами тѣ се смѣтатъ за нѣщо отдѣлно отъ рупцитѣ, като се отличаватъ отъ тѣзи подирнитѣ и по говоръ и по носия. Тукъ поне тия загорци, които говорятъ о-нарѣчие, не трѣбваше да се различаватъ отъ рупския елементъ. Наистина Ц. има единъ много основателенъ мотивъ да мълчи по тоя въпросъ, макаръ че той е първиятъ, който трѣбваше да освѣтли, доказвайки оня мнимъ ‚походъ‘ на рупци прѣзъ Балкана въ Шуменско: тоя мотивъ е, че Ц. ни въ Тракия не е ходилъ да изслѣдва говоритѣ, а пъкъ въ печатнитѣ материяли, отъ които той черпи свѣдѣния, нищо не се споменува за казаната разлика между „загорци“ и „рупци“ по Странджа. Прѣпорѫчвамъ му, да не пропустне да поизучи и тоя въпросъ на самото мѣсто и тогава да излѣзе съ данни на рѫка да критикува. Ако можеше по печатнитѣ езикови и фолклорни материяли да се разрѣшаватъ тѣзи въпроси, и азъ щѣхъ безъ друго да се възползувамъ отъ тѣхъ, защото това можеше по-лесно да стане. Че за о-нарѣчие нѣма важни печатни материяли, това и Ц. въ началото на своя отзивъ признава, като казва: „Подиръ това въ увода си М. констатира отдавна извѣстния фактъ, че източнитѣ наши говори не сѫ още изслѣдвани както трѣба, нито пъкъ имаме по тѣхъ толкова обнародванъ суровъ ма-

териалъ, както по западнитѣ“ (4). Особно това важи относно о-нарѣчие, поради което именно и нѣмахме понятие за неговото разпространение както и за всичкитѣ му характерни черти, прѣди лично да направя изслѣдвания. При все туй Ц. не се е стѣснилъ съ огледъ къмъ множество неупжтени въ тая страна на въпроса читатели, да каже една голѣма неистина, а именно, че азъ не съмъ „далъ прѣгледъ“ на печатанитѣ материяли по всичкитѣ източни говори а само по Шуменския. Ето думитѣ му: „До колко е билъ Милетичъ убѣденъ, че шуменскиятъ говоръ репрезентира най-старото *о*-нарѣчие, се вижда и оттамъ, че подъ заглавие ‚сѣвероизточно о-нарѣчие‘ говори (на цѣли 80 страници!) само за него, а другитѣ говори (!) отъ това нарѣчие или просто игнорира или ще фърли и за тѣхъ само пжтемъ нѣкоя незначителна бѣлѣжка. Може би за това и не дава прѣгледъ на печатанитѣ материали отъ всичкитѣ източни о-говори, а пакъ само по шуменския говоръ. Впрочемъ указанията му и по шуменския говоръ не сж пълни“ (46). Обръщамъ пакъ вниманието на читателя по поводъ на цитуванитѣ думи, какъ Ц. все споменува за нѣкакви „о говори“, които азъ ужъ съмъ игнориралъ, но ни веднъждъ не се полъгва да каже името поне на единъ отъ тѣхъ. А това е, защото Ц. е изключително зависимъ отъ даннитѣ, които намира у мене, азъ пъкъ твърдя, както вече се изразихъ единъ пжть по-горѣ, че не съмъ намѣрилъ сжществени разлики по отдѣлни говори въ областьта на о-нарѣчие, та да ги описвамъ отдѣлно; единственитѣ отлики въ Шуменския говоръ азъ изтъквамъ, и съ това постигамъ, че сжщеврѣменно описвамъ цѣлото о-нарѣчие и особноститѣ на Шуменския говоръ. Че именно азъ тъй постжпвамъ, доказватъ и примѣритѣ взети изъ Разградско, Русчушко и Търновско, които личатъ наравно съ примѣри изъ Шуменско. Вече на 2-та страница, гдѣто описвамъ вокализма на о-нарѣчие, като говоря за звука ę (вж. Das Ostb. 70), давамъ примѣри изъ Шуменъ (Š.); Прѣславъ (Pr.), Вардунъ (V.), Паламарца въ Разградско, Поповска околия (Pal.) и Лясковецъ до Търново (L'as.). Цоневъ забравя тия факти, та дори се увлича да прѣдполага, че и звукътъ ę въ „Шуменско“ билъ донесенъ отъ „рупци“? А все тъй у мене вървятъ размѣсомъ примѣри и отъ Шуменско и отъ други области на *о*-нарѣчие, макаръ че отъ послѣднитѣ примѣритѣ сж по-малко, защото азъ, когато тѣ сж тъждествени съ цитуванитѣ отъ Шуменско, което вземамъ за основа, ги привеждамъ, само колкото да се види, че нѣма разлики, а въ повечето случаи и това не правя, именно защото нѣма разлики и защото въ противенъ случай трѣбваше тия разлики да укажа. Нека не се забравя, че между примѣритѣ отъ *о*-нарѣчие, покрай тия отъ Шуменско, се срѣщатъ и примѣри отъ областьта на „загорцитѣ“ въ Бургаско, Айтоско и Карнобатско, чийто говоръ азъ причислявамъ къмъ *о*-нарѣчие, и за които Ц. тъй опорито мълчи. Читателятъ може веднага на слѣдната страница у мене (71) да види пакъ примѣри отъ Вардунъ, отъ Паламарца и отъ Алагюнъ (Бургаско), слѣдъ туй на сжщата страница редомъ съ примѣри отъ Шуменъ, Прѣславъ, Съртскитѣ села, Пала-

марца, Салманово (Прѣславско), Жеравна още и отъ Подвисъ („Pod.“ Карнобатско); на страница 72: примѣри отъ Сѫртоветѣ (Марковча, Кривна, Равна), отъ Вардунъ, отъ Бяла (Русчушко). На 78 стр. (при ѣ) се даватъ примѣри отъ Съртоветѣ, отъ Вардунъ, отъ Салманово и отъ с. Дишбудакъ („Dišb.“) въ Варненска околия, гдѣто, както видѣхме, живѣятъ прѣселенци „загорци“ отъ Одринско (отъ с. Вайсалъ и Коджатарла). Слѣдъ туй идатъ на сѫщата страница примѣри отъ Разградско (Паламарца), сетнѣ отъ Врѣсово (Айтоско), отъ Повдисъ (Карнобатско), отъ Карабунаръ и Мехмечкьой (Бургаско), подиръ туй давамъ примѣри за ȩ вм. неударѣно ѣ (споредъ Ц. ȩ е звукъ „тракийски“!) изъ Съртоветѣ, Шуменъ, Лясковецъ (Търновско), Бяла (Русчушко) и пр. и пр.

19. Печатнитѣ материяли по *о*-нарѣчие.

Много характерно въ цитуванитѣ по горѣ думи на Ц. е, че и слѣдъ като твърди неистината, че ужъ съмъ говорилъ на 80 страници само за Шуменския говоръ, пуска още една, че ужъ не съмъ споменалъ нѣкаква си литература за другитѣ говори отъ *о*-нарѣчие, а съмъ указалъ само тая, която се отнася до Шуменския говоръ, и то „непълно“. Слѣдъ това Ц. вмѣсто да посочи, кои сѫ тия пропуснати ‚материяли‘, безъ оговорка минава да каже, че имало нѣколко отъ Шуменския говоръ пѣсни, печатани въ Илиевия Сборникъ и въ „Искра“, и нѣколко бѣлѣжки въ „Трудъ“ за ‚шиковцитѣ‘ въ Силистренско. Ала чувствувалъ е добрѣ, че е длъженъ да докаже първото си твърдение за „материялитѣ“ отъ други говори отъ *о*-нарѣчие, и ето какъ неумѣло измѣстя въпроса: „Но щомъ е дума изобщо за *о*-нарѣчие, материялитѣ по него не сѫ тъй малко и тъй незначителни, както се оплаква Милетичъ на стр. 67. На първо мѣсто бихъ турналъ Бончевия Сборникъ отъ Разградски пѣсни, дѣто има доста материялъ по *о*-нарѣчие, бихъ се ползувалъ и отъ Шуменската повѣсть за падането на Цариградъ („Искра“ год. IV. 241, Една рѫкописна българска книга), за която самъ Милетичъ твърди, че е писана въ Шуменско (М.сб. XII. 403), а пъкъ подребни материяли отъ сѣвероизточно о-нарѣчие има още доста, — кое въ Минист. Сборникъ кое въ Списание Трудъ и Искра“ (46). И тъй Ц. вече не говори опрѣдѣлено само за материяли вънъ отъ Шуменския говоръ, а за материяли „изобщо за *о*-нарѣчие“ и най-накрай за „материяли отъ сѣвероизточно о-нарѣчие“ за да може повторно да спомене съ общи думи (безъ да указва мѣсто!) нѣкакви си „дребни“ материяли въ Искра и Трудъ, именно пакъ тия отъ Шуменско, за които по горѣ ги споменува като Шуменски, да може да каже че и въ Мин. Сборникъ имало такива Каня Цонева да покаже изрично и точно тия материяли, годни да се употрѣбятъ за моята цѣль! За речената повѣсть за падането на Цариградъ азъ подробно говоря въ своето издание на тая повѣсть по единъ другъ рѫкописъ, който азъ нарекохъ Щипски. (вж. Сб. XII. „Повѣсть за падането на Цариградъ въ 1453 год.“ 399—

462). Печатаниятъ въ „Искра“ текстъ на повѣстьта твърдѣ е сходенъ и по езикъ съ моя текстъ, та е явно, че и двата сж прѣписи отъ единъ първообразъ. Езикътъ на печатаната повѣсть въ Искра, за която издательтъ и г. Ивановъ прѣдполага, че прѣписвачътъ е билъ отъ школата на Софрония и че е прѣписана въ Котленско или Шуменско, не може да служи за източникъ на материялъ за моята работа, когато азъ имахъ данни отъ първа ржка, отъ говора на народния езикъ. Само човѣкъ, който не познава истинския Шуменски говоръ (и по селàта!), а би се рѣшилъ да пише за тоя говоръ по скъднитѣ печатани материяли у васъ, може би „би се ползувалъ“ и отъ езика на тая повѣсть, както щѣлъ билъ да направи и Ц., но такава постжпка би била наивна и въ резултатъ би се указала некритична работа. Азъ съзнателно не съмъ посягалъ къмъ такива източници, които сж ми били извѣстни отколѣ и съ които съмъ си служилъ въ свои трудове, но за други цѣли. Именно така съмъ си служилъ и съ Бончевия сборникъ отъ „разградски“ народни пѣсни, който Ц. тъй пламенно споменува, за да изкара нѣкакви докази поне за прѣдъ непосветенитѣ въ нашия въпросъ читатели. Още въ II. т. на Мин. Сборн., именно въ статията ми „Старото склонение въ днешнитѣ български нарѣчия“ (вж. стр. 233) фигурира сборникътъ на Бончева между източницитѣ, съ които съмъ си послужилъ, така че тоя сборникъ щѣхъ непрѣмѣнно да използувамъ и въ случая, изслѣдвайки о-нарѣчие, ако би наистина той да съдържаше какъвъ годѣ цѣненъ материялъ по с-нарѣчие въ Разградско. Но за жалость такъво нѣщо нѣма въ тоя сборникъ, и Цоневъ просто не знае, какво говори, когато казва, че на „първо мѣсто“ би турилъ тоя сборникъ отъ „разградски пѣсни“. Отъ моето сьчинение „Старото българско население въ сѣвероизточна България“ Ц. можеше вече да знае, че и въ самия Разградъ българското население е повече набрано отъ разни пришелци отъ околията и отъ по-далечни мѣста, и че само въ една „стара махала“, наречена Добрòшка, жителитѣ сж староврѣмски хърцòи, които спазватъ говора и носията си (ц. д. 136). Бончевъ казва въ прѣдговора на сборника си, че половината отъ пѣснитѣ си събралъ въ гр. Разградъ, а останалитѣ въ с. Хърсово. Не трѣбва много да се взира човѣкъ въ сборника му, въ който изобщо говорътъ на пѣснитѣ не е прѣдаденъ точно (употрѣбя се книжовниятъ правописъ съ ѣ, ж и пр.), че пѣснитѣ му не сж записани отъ хора на Добрòшката махала, а отъ разни други жители на града, и то по потекло балканджии. Най-важниктъ признакъ на о-нарѣчие и въ Разградско, членътъ м. р. съ окончание *о*(у), нѣма да намѣрите въ тоя сборникъ, защото Бончевъ прѣдава членнитѣ форми м. р. ед. ч. съ окончание *а* (я): двора, байрактаря, ръжена, огъня и пр. Може да се каже свободно, че Бончевиятъ сборникъ е най-негодниятъ отъ всички наши фолклорни издания като източникъ за езикословни студии, така че той не може съ полза да служи дори и за изучване на балканскитѣ говори отъ типа на Габровския и др., които прозиратъ въ езика на пѣснитѣ на тоя сборникъ.

Втората половина отъ пѣснитѣ на сборника, както се каза, Бончевъ записалъ въ Хърсово. Пакъ въ споменатото мое съчинение (с. 137) Ц. можеше да види, че въ Хърсово сега има наистина още останки отъ старото хърцойско население на това село въ тъй наречената ‚ерлийска махала‘ съ 50-тина кѫщи, но че поголѣмата часть жители на селото (180 кѫщи!) сѫ „балкàнци“, пришелци отъ Габровско, Троянско, Дрѣновско и Еленско. Балканджиитѣ живѣятъ отдѣлени отъ ерлийската махала въ особна махала, която се нарича балканджийска. Говорътъ на балканджиитѣ, понеже тѣзи произхождатъ отъ разни мѣста, не прѣдставя сега еднообразно нарѣчие, както говорътъ на жителитѣ на ерлийската махала. Че Бончевъ не е записвалъ пѣснитѣ си отъ хора на тази махала се вижда веднага, понеже и въ втората половина на пѣснитѣ му личи сѫщиятъ езикъ, какъвто е въ езика на пѣснитѣ му отъ Разградъ. Очевидно е още и туй, че Б. изобщо не е държалъ смѣтка за нарѣчието на пѣснитѣ, понеже поне въ нѣкои отъ пѣснитѣ му отъ Хърсово щѣше да се отразятъ разликитѣ, що сѫществуватъ въ говора на жителитѣ отъ балканджийската махала, ако ги е записвалъ отъ разни лица.

Такава е стойностьта на Бончевия сборникъ, а читательтъ сега нека сѫди, каква стойность иматъ думитѣ на Ц. относително тоя сборникъ, като източникъ за „о-нарѣчие“. Видѣхме, че Ц. само на този сборникъ посочва, за да подкрѣпи думитѣ си, че не съмъ далъ прѣгледъ на печатани материяли отъ всичкитѣ източни о-говори, и още думитѣ си, че материялитѣ по *о*-нарѣчие „не сѫ тъй малко и тъй незначителни“, както съмъ се оплаквалъ азъ. За доказателство, че указанитѣ материяли отъ Шуменско не били пълни, Ц. посочва 5 лазарски пѣсни отъ Съртскитѣ села и 4 разни пѣсни отъ Новипазаръ въ Илиевия сборникъ (249—251, 378—381), и още двѣ пѣсни въ „Искра“ II. год., 4 пѣсни въ „Искра“ IV г., 2 пѣсни въ П.сп. II. (164—168), и бѣлѣжки за „шиковцитѣ“ въ сп. Трудъ г. III. Това съмъ билъ пропустналъ. Ала отъ моитѣ думи въ съчинението ми по тоя въпросъ е ясно, че азъ съзнателно не съмъ цитувалъ тѣзи „важни“ за Ц. материяли. Тамъ азъ казвамъ: „о-нарѣчие до сега отъ всички български нарѣчия най-малко е извѣстно и най-малко изучено. Нѣколко по-прѣди а така сѫщо и нѣколко не отколѣ обнародвани народни пѣсни изъ областьта на о-нарѣчие сѫ повечето твърдѣ малки по обемъ и при туй и злѣ записани, така че по тѣхъ никакво сѫщинско понятие не може си състави човѣкъ за това нарѣчие, и затова, трѣбваше въ това свое изложение изключително да се облегна на своитѣ собствени записки“. Слѣдъ тия думи азъ подъ линия за примѣръ посочвамъ материялитѣ отъ Минист. Сборникъ (VI, 68, X· 112, XI. 34, 42, XV.7), а сетнѣ казвамъ, че по-голѣма научна цѣна иматъ пѣснитѣ отъ Шуменъ, печатани въ Браилското Периодич. Списание VII—VIII. 107—113 и Соф. Пер. Сп. I 169—173, гдѣто има и бѣлѣжки за Шуменския говоръ. Отъ туй се вижда, че азъ не съмъ споменалъ посоченитѣ по-горѣ отъ Ц. дребни материяли, защото ги считамъ негодни и съвсѣмъ незначителни. Въ Илиевия сборникъ е обнародвана на първо

мѣсто (249 стр.) едно пѣсень отъ Съртското село Марковча, състоеща отъ 12 стиха, подъ която издательтъ е поставилъ бѣлѣжка: „Всичкитѣ тънкости по фонетиката на този говоръ не сѫ изучени.“ Илиевъ не изучвалъ самъ говора, а е получилъ пѣсеньта записана отъ нѣкого другиго. И наистина не само „тънкоститѣ“ не сѫ спазени, но изобщо нищо не е спазено въ тая пѣсень, що характеризува говора въ Марковча, а наопаки фонетиката му е съвсѣмъ изопачена, срав.: „припа̀дналай *тим*на̀ *маглѫ̀*,“ „ва*кал* увѐн“, „бляіе“, „бо̀*лин лижѝ*“ и др. Такива, и още по лоши сѫ и другитѣ 4 пѣсенчици все отъ Марковча, а пъкъ записани съ езикъ, който може свободно да се нарече и Ловчански говоръ. Ето по тая причина азъ не съмъ счѐлъ за нуждно да посочвамъ тия пѣсни. Такива сѫ и пѣснитѣ отъ Новипазаръ въ сѫщия сборникъ. (377—380), срав. напр. „рич*я̀*ти“ (повел. 2. л. мн.ч.): „ричя̀ти му дѫ до̀ди“, и др. Втората отъ тия пѣсни „Царь Радославъ и Крали Марко“ азъ отколѣ съмъ изучвалъ и цитувалъ, ала тя е годна само като фолклоренъ материялъ, вж. именно въ моята критика върху сѫщия сборникъ на Илиева (въ Мин. Сб. кн. II. критич. отд. 208). Колкото се отнася до нѣколкото пѣсенчици въ „Искра“, извѣстно е, че и тѣ не могатъ послужи за езикословни цѣли, понеже въ Искра никакъ не се печатаха народнитѣ умотворения съ точно спазване на нарѣчието. Бѣлѣжкитѣ въ Трудъ за ‚шиковцитѣ‘ въ Силистренско нѣматъ значение за Шуменския говоръ, понеже тѣ се отнасятъ главно до колоноститѣ отъ Съртскитѣ села, сега въ с. Калипетрово до Силистра, гдѣто азъ самъ лично бѣхъ.

Мисля, че не може да се каже слѣдъ всичко туй, че „материялитѣ“ не били тъй малко, както съмъ си ги билъ „мислилъ“ азъ, и че има нѣкакви други материяли съ каквагодѣ научна стойность, освѣнъ тѣзи, що сѫ посочени у мене.

Съ това се свръшватъ бѣлѣжкитѣ ми съ огледъ къмъ критиката на Ц. относително главнитѣ въпроси по класификацията на източнитѣ говори и източницитѣ за изучването имъ.

Сега ще слѣдя редомъ останалитѣ по-дребни въпроси, които Ц. критично засѣга, като прѣдава на кратко съдържанието на съчинението ми (вж. у Ц. гл. IX—XII. стр. 47—89).

20. Старобългарскиятъ изговоръ на ѣ.

Цоневъ има, както видѣхме, особно мнѣние по първоначалния гласежъ на *ѣ* и затова обича да се повръща къмъ тоя въпросъ, дано убѣди нѣкого въ своето мнѣние. Именно на стр. 47 на своя отзивъ Ц. пакъ твърди, че „откакъ се знае за български езикъ, гласежътъ на ѣ е все *'а* (или все едно *ᵉа*), и азъ не знамъ — казва Ц. — кога е могло **бѣлъ** да гласи б*'а*л, за да се получи отъ него послѣ б*'а*л вслѣдствие на асимилационни процеси. Освѣнъ това какви асимилационни процеси сѫ могли да изяснятъ *ѣ* въ краесложни срички д в'а̀, з л'а̀, д у б р'а̀, и з г у р'а̀,

къд'а и пр.? Азъ си мисля наопаки, че бѣлъ и бѣли сѫ си гласѣли едно врѣме еднакво б'ал и б'али, а отпослѣ става асимилация, ала не у б'ал, а у б'али, отъ дѣто се получава най-напрѣдъ прѣчупенъ изговоръ б'äли, а отсетнѣ — бели. Тъй че споредъ мене изговоръ б'äли, какъвто е свойственъ на Шуменския говоръ, независимо да ли си е тамшенъ или донесенъ, не е старъ, а прѣходенъ изговоръ помежду б'али и бели. Тъй щѣше Милетичъ да си обясни хубаво, защото този изговоръ въ *о*-нарѣчие пропада и отстѫпя мѣсто на чисто *е* подъ сѫщи условия". Отъ цитуваното мѣсто е видѣтъ, че Ц. по тоя въпросъ е непоправимъ.

Никой не е доказалъ, че *ѣ* открай врѣме е гласѣло тъй, както Ц. мисли, а всички данни говорятъ напротивъ, че въ родопското *ä*, което се чува не само прѣдъ меки но и прѣдъ твърди срички, е спазенъ най-стариятъ гласежъ на *ѣ*. Прѣдъ това ä консонантитѣ не сѫ тъй омекчени (палатални), както сѫ прѣдъ 'а (= ѣ) въ книжовния ни езикъ или въ сѣвероизточнитѣ говори, по които се води Ц., нпр. въ вара, *хл'аб*. За това не е добрѣ разбралъ Ц., като мисли, че първоначално се произнасяло *б'äли*; палаталностьта на консонанта се е усилила, когато *ä* се прѣобърнало въ *'а*. Самото това ä, прѣдъ което съгласната е била срѣдномека, както прѣдъ вокала *е*, изглаша като широко ä. Казахъ вече на друго мѣсто по-горѣ, че този ѣ-товъ вокалъ не е билъ дифтонгъ, подъ която дума разбирамъ сѫщински дифтонгъ, съдържащъ два вокала, отъ който единиятъ трѣба да е консонантенъ компонетъ на дифтонга, а е особенъ вокалъ, който съ своя началенъ гласежъ покрива *е* а съ свършака си покрива *ä*. Такива вокали по своя акустиченъ ефектъ само приличатъ на дифтонги Именно родопското *ä* не е дифтонгъ, а прѣдъ него консонантътъ не е толкова палаталенъ. Този именно гласежъ е най-стариятъ гласежъ на *ѣ*. Паралела на тоя вокалъ намираме въ родопския вокалъ *о*ª и нему подобни, който тъй сѫщо само прави ефектъ на дифтонгъ и е пакъ такъвъ особенъ вокалъ, който покрива съ началото си вокала *о̍* а съ своя свършъкъ — вокала *а*. И както тоя вокалъ бѣха взели за сѫщински дифтонгъ и го бѣлѣжеха въ нашитѣ фолклорни издания съ о͡а, оа и пр., сѫщо така и родопското ä (*'ä*) земаха за дифтонгъ *е͡а*, *еа* и др. Въ Шуменския говоръ прѣдъ твърди срички вече се развило 'а вм. *ѣ*, затова и прѣдъ меки срички прѣдъ *ä* консонантътъ е по-мекъ, отколкото е въ родопскитѣ говори (гдѣто нѣма 'а), та затова въ Шуменско се произнася 'а (б'äли — споредъ б'ал). Колкото за потеклото на 'ä въ края на думитѣ (зл'ä, изгор'ä и пр.), обяснението е много просто: асимилационнитѣ влияния не дѣйствуватъ само въ границитѣ на една дума, взета отдѣлно (както ние я пишемъ отдѣлно), а въ границитѣ и на нѣколко думи, когато тѣ въ изречението се изговарятъ бърже, безъ пауза между тѣхъ, едно слѣдъ друго. Именно по асимилационни процеси, които се извръшватъ вѫтрѣ въ синтактично свързани думи, може едно -ä въ края на една дума, ако е подъ ударение и ако често се пада въ изречението прѣдъ друга дума, която начева съ твърда сричка, да се измѣни въ 'а, и наопаки прѣдъ дума, която начева съ мека

сричка, да се измѣни въ *е*. Затова трѣбва да прѣдположимъ, че е било врѣме, когато въ сѣвероизточнитѣ говори думата злѣ се е преизнасяла зл*'à* и зл*è* споредъ както тя се е падала въ изречението прѣдъ думата, начеващи съ твърда или мека сричка. Това колѣбливо произношение, подържано по речения особенъ краесловенъ фонетиченъ законъ (Auslautgesetz), не е можело да се одържи, а постепенно се установило постоянно произношение, като се обобщило (генерализувало) едно отъ двѣтѣ. Затова въ едни източни говори се затвърдило постоянно произношение съ *'à* (злѝ, добрѝ, видѝ, изгорѝ и пр.), а въ други съ *è* (злѐ, добрѐ и пр.). Откъмъ тая страна се различаватъ дори и близосъсѣдни говори. Въ рупскитѣ говори, гдѣто се спазва само *ä* (*ᵉä*) вмѣсто *ѣ*, разбира се, нѣма я тая разлика, а тамъ се произная само злä, добрä. Въ Шуменския говоръ е правилно или само *'à* или само *'ä* (по отдѣлни села), а се чува и *è*, и то въ говори, гдѣто *ä* вм. *ѣ* е отстѫпило на *е* или вече захванало да отстѫпя; у мене сѫ цитувани (с. 79) два примѣра отъ Жеравна (примрѐ, злѐ) и единъ отъ Равна (умрѐ). Всичко туй не е разбралъ Ц. та ето какъ разсѫждава по поводъ на подирнитѣ примѣри: „Излизайки отъ изговоръ *'ä* вм. *ѣ* М. малко се обзира, какви още изговори има и дали въ другитѣ *о*-говори не владѣе по-инакво правило за тая гласна, правило, което би придало на шуменското нарѣчие много по-голѣма старинность, отколкото еднообразниятъ изговоръ *'ä*. Той напр. минува безъ никаква бѣлѣжка примѣри като: примрѐ, умрѐ, злѐ (79), види се, защото ги счита за пó-нови въ шуменския говоръ отъ примр'à, умр'à, зл'à и пр. Азъ пъкъ наопаки, имайки прѣдъ видъ, че въ много сѣвероизточни говори крайно *ѣ* се изговаря на *е*, съобразявайки се съ подобенъ изговоръ и въ дакийско-български, заключавамъ, че именно този изговоръ е пó-старъ по Шуменско, а пъкъ другиятъ е донесенъ отъ долу“ (48).

Но и друго нѣщо приговаря Ц. Въ Мсб. VII. 143—144 Ц. намѣрилъ въ материяли отъ Добричъ па и въ споменатия сборникъ отъ нар. пѣсни „отъ Разградско“, издаденъ отъ Бончева, примѣри съ *и* вм. неударено *ѣ*, и затова смѣта, понеже реченитѣ мѣстности се падатъ въ областьта на о-нарѣчие, че азъ не съмъ казалъ всичко за *ѣ* въ „шуменския говоръ“. Ето буквално думитѣ на Ц., за да сѫди по-добрѣ всѣки за критиката на Ц.: „Макаръ и да говори доста за *ѣ*, Милетичъ не е изчерпилъ цѣлия въпросъ по отношение къмъ шуменския говоръ, защото не ни обажда нищо за изговоръ на *ѣ* като *и*, срав. с*и*чѐ, ц*и*дѝ, исц*и*рѝ, звиздà, тр*и*вà, тистени ръцѐ (Мсб. VII. 143—144) отъ Добричъ; кулинѐти, св*и*штѝца, д*и*чѝци, сидѐти и пр. въ Бончевия сборникъ отъ Разградско. А щомъ има за неударено *ѣ* изговоръ *'ä* и *и*, желателно е да се знае, въ какви случаи и въ кои краища се явява едното и другото“.

По-горѣ, гдѣто обяснихъ, какъвъ източникъ за *о*-нарѣчие е сборникътъ на Бончева, можеше да се разбере, по поводъ на неодобрението на Ц., че не съмъ си послужилъ съ тоя сборникъ, до колко Ц. е осталъ все въ оная мъгла, въ която се намирахъ и азъ, прѣди да прѣд-

приема своето изслѣдване въ областьта на сѣвероизточна България и което ми отвори очитѣ, за да не вземамъ вече за мѣстно нарѣчие говора на всѣко село или градъ, името на което личи подъ нѣкой обнародванъ говоренъ материялъ. Азъ показахъ, че въ Разградско има още старо хърцойско население, което говори *о*-нарѣчие, ала тамъ има сега още повече прѣселенци отъ Балкана и др. Тъкмо сборникътъ на Бончева откъмъ езикъ нѣма нищо общо съ *о*-нарѣчие въ Разградско. Сѫщо това трѣба да се каже и за Добричъ и цѣлата му околия: тукъ българитѣ сѫ прѣселенци отъ разни области, а най-вече отъ южна България. Приказкитѣ, обнародвани въ Мсб. VII. 141—145, отъ гдѣто Ц. цитува горнитѣ примѣри съ *и* вм. ѣ, сѫ записани въ селото Е з и - б е й (Добричка околия) което азъ лично съмъ посѣтилъ и за което можеше Ц. да прочете въ съч. „Старото бълг. население въ сѣвероизт. България“ стр. 155—156 слѣдното: „Селото Е з и - б е й“ (по прѣди Азисъ-бей, 60 кѫщи бълг. и 30 кѫщи турски) е заселено съ българи изъ с. Козосмѫдье, Старозагорска о к о л и я (Тракия) на 1832 год, когато били на пѫть да се прѣселятъ въ Русия и се спрѣли тукъ, тъй като не имъ било вече възможно да се върнатъ назадъ и пр. и пр.“.

Слѣдователно не е истина, че въ „Шуменския говоръ“ има и изговоръ *и* вм. неударено *ѣ*. Въ съч. „das Ostbulg.“ именно затова съмъ указалъ отдѣлно за всѣка околия, гдѣ има още старо население, което говори *о*-нарѣчие, за да не се смѣсватъ съ него говоритѣ на разнитѣ колонисти, придошли отъ други мѣста. И Цоневъ можеше, вмѣсто да иска отъ мене обяснение, да го намѣри освѣнъ въ казаното ми съчинение върху старото бълг. население въ изт. България още и въ самото съчинение Das Ostbulgarische, гдѣто въ главата „Сегашното разпространение на *о*-нарѣчие“ на стр. 27, подъ заглавие „Добричка околия“ (Bezirk von Dobrič) можеше да прочете слѣдното: „Въ тази околия не можахъ да намѣря никакви слѣди на *о*-нарѣчие, а това се обяснява чрѣзъ горѣ изтъкнатия фактъ, че населението тукъ състои само отъ прѣселенци изъ Тракия и Балкана. Старитѣ български жители на тази околия отчасть сѫ потурчени, отчасть унищожени и отчасть прѣселени въ Ромъния и Бесарабия (вж. и моя прѣдварителенъ отчетъ въ Anzeiger 1897 г. № XXIII)“.

21. Родителенъ падежъ ед. ч. м. р. съ значение на опрѣдѣленъ членъ.

Редовната членна форма м. р. ед. ч. въ *о*-нарѣчие окончава на *о* или *у*, ала покрай нея въ рѣдки случаи се употрѣбя пакъ само въ мѫж. р. ед. ч. съ сѫщо такъво членно значение и друга една форма, която окончава на *ạ* или по́-нѣкога и съ ударено *а̀*. При мекитѣ *о*-основи и прѣминали къмъ тѣхъ останки отъ *и*-основи м. р. сѫщата форма окончава на *'ạ* и *ȩ* respective *'а̀*. Тази форма по произходъ и по синтактична функция не прѣдставя нищо друго освѣнъ остатъци отъ родителенъ пад. ед. ч., който се схваща съ значение опрѣдѣлено та по функция се изравнява съ

членната форма, отъ която въ туй нарѣчие формално ясно се отличава, понеже подирнята тукъ окончава, както се каза, на *-д(у)*. И формално може да съвпаднатъ тия двѣ форми, когато не пада ударение на окончанието имъ, въ говоритѣ отъ ът-нарѣчие, гдѣто членътъ се говори безъ -т на края, а ъ безъ ударение гласи а̥, понеже и въ остатъцитѣ отъ родителенъ падежъ окончанието *а,* когато е безъ ударение, гласи а̥. Въ такива говори мжчно е да се опрѣдѣли положително, когато не пада ударение на една членна форма м. р. ед. ч., нпр. во̀ла̥ (или волъ), дали тя етимологически произхожда отъ членувания общъ пад. волът(ъ) или отъ р. пад. вола. Въ *о*-нарѣчие такъво сомнѣние не може да има, така че въ това нарѣчие можемъ съ голѣма леснина да слѣдимъ и двѣтѣ различни форми. които само по функция се доближаватъ. Сжщо така не може формално да се смѣсятъ двѣтѣ форми и въ ония говори, гдѣто членътъ за м. р. ед. ч. винаги задържа крайното -т. Ето примѣри: 1) *членни форми на -д(у):* прес плето̀; ф трапо̀ у бресто̀; измени̇̀ се свето̀; мо̀мъкӧ, кумѐцӧ, на̥ пру̇̀стӧ, кава̀лӧ и пр. и 2) *родителенъ падежъ* на ′а̥, ′е̨: свекра̀ ми убиха; д′а̀да̥ Мари̇̀на̥ кой го уби̇̀? н′а̀ма̥м син, да̥ са̥ на̥да̀ва̥м на̥ сина̀ си; ше дӧвдът бу̇̀лкътъ въз зетӧ̀ (чл. ф.); да̀ва̥т ги на зѐт′е̨ тӧ̀ги̇с (род. п.); Хаджи Сла̀вча̥ ка̥ гӧ улуви̇̀я; изѐде два три ша̥ма̀р′а̥ ӧт то̀го Миха̀л′а; пр′е̨ди̇̀ то̀го бозгу̇̀на̥; ӧт то̀го глӧ̀га̥; на то̀го ма̥на̥сти̇̀р′а̥ пра̀ве̨т збор.; на то̀го дѐна̥ и пр. (вж. das Ostb. 102—103, 112—113).

Това именно е обяснено съ други думи въ съчинението ми относително функционното сближение между членната ф. м. р. ед. ч. Върху тоя въпросъ съмъ писалъ по-подробно и въ Псп. XXI—XXII. 222—223; Мсб. II. 243, IX. 301, X. крит. отд. 38, XII. 427, XIII. 109, и XVI—XVII. 422. Но Ц. и тоя толкова ясенъ сега въпросъ като, че ли не е искалъ да разбере та по поводъ на туй е наговорилъ множество неистини, които не би струвало да се анализуватъ тукъ, ако не бихме имали прѣдъ видъ интереситѣ на науката, поради които не бива да се оставятъ макаръ и малка часть читатели въ недоумѣние, забъркани отъ това, що е казано у Ц. с. 51—55 по сжщия въпросъ, смѣсенъ и съ други въпроси.

Първомъ Ц. съвсѣмъ неточно е схваналъ моето мнѣние относително произхода на нѣкои членни форми, които окончаватъ на -а̥ и за които азъ допускамъ двоенъ произходъ, както обяснихъ по-горѣ, и то само въ говори, гдѣто сжщинскиятъ членъ *-ът* се употрѣбя безъ *-т* на края. Ц. прѣдава тая моя мисъль изопачено тъй: „разглеждването на формитѣ Милетичъ начева съ общия падежъ у сжществителнитѣ и подържа все оная своя често повтаряна мисъль, че ужъ члена *а* за м. р. ед. ч. произлиза отъ нѣкогашната генитивна форма на *а*". У мене се говори за форма на а̥ и а̀, а не за „членъ *а*". По нататъкъ Ц. казва: „тукъ, говорейки за *о*-нарѣчие, не бѣше ни толкова нужно да се говори и за членъ *-а,* защото и за нѣкое смѣсване на генитивното окончание *а* съ членнната форма *о* не може и дума да става. Но понеже въ обсега на

о-нарѣчие членъ *а* е твърдѣ употрѣбителенъ, той се е видѣлъ принуденъ да обясни тая форма, безъ да прибѣгне къмъ влияние отъ вънъ, както би било най-естествено“ (52). Отъ тия думи на Ц. трѣба да заключимъ, че той счита нпр. ф. чиля̀ка̥ въ Шуменското нарѣчие за истинска членна форма не само по функция но и по произходъ, сир. за развила се отъ ф. челя̀къ(т). И понеже въ сжщото Шуменско нарѣчие членната форма редовно окончава на *д*(у), не може първата тукъ да произлиза отъ послѣдната нито формално да се смѣси съ нея, а тъй като при все туй сжществува наредъ съ ф. чиля̀ко, затова тя споредъ Ц. непрѣмѣнно трѣба да е внесена отъ вънъ, сир. отъ ония мними ‚тракийци‘, които ужъ се заселили въ Шуменско. Но какъ е възможно сериозно така да се тълкуватъ множеството приведени форми у мене на -а̥ и отъ часть съ ударение на -а̀ (вж. 122—113), които сж очевидни останки отъ род. пад. (тѣ най-често сж придружени съ родителна мѣстоименна форма него, того!), чрѣзъ нѣкакво смѣсване на пришелци тракийци въ Шуменско?! Ц. не е обърналъ никакво внимание върху туй, че примѣритѣ сж взети не само отъ Шуменско, но и отъ Лясковецъ (Търновско), Търново, Жеравна, Подвисъ и др. И двѣтѣ форми често стоятъ едно-до-друго, срав.: „тӯрчинŏ ударя̥ чил'а̀кŏ, гŏля̀мѐцŏ; . . . сѐтня̥ iъ да̀ли на нѐгŏ чил'а̀ка̥“; срав. още: „чий iе то̀с дуг'ѐн? — на̥ то̀гŏ тӯрчина̥; на та̥ко̀зи сир'ма̀ха̥, дрѝпав ци̇ганин; ник'а̀фо то̀гŏ вѐчера̥ ще се да̀ва; свекра̀ ми убйха; ŏт свекра̀ съм чӯвала̥ и пр. и пр. — Да спорѣше Ц., че тѣзи форми на а̥ (а̀) нѣматъ значение на опрѣдѣленъ членъ, както и да е, но да отрича, че сж родителни падежи и да ги изкарва членни форми, внесени въ Шумен. нарѣчие отъ друго нарѣчие, то значи прѣмного да боравишъ съ прѣдположения. Че именно така мисли Ц., се вижда и отъ 55 стр., гдѣто казва, че „членъ *а* е слѣдствие отъ срѣща и взаимна отстжпка между говори съ о-членъ и говори съ *ът*-членъ“. За родителенъ пад. Ц. не допуска и да се говори: „Азъ стоя на сжщо становище по тоя въпросъ, както и прѣди: членната форма за м. р. *а,* която нѣкои прѣпоржчватъ за косвенъ членъ, защото я привеждатъ въ синтактична връзка съ родително-винителенъ падежъ на *а,* нѣма нищо общо съ тоя падежъ“ (52). Но въпрѣки туй на сжщата страница пакъ допуска, че частично въ нѣкои говори можело да съвпаднатъ по форма членътъ и родит. падежъ на *а,* когато не пада на окончанието имъ ударение. Ето думитѣ на Ц.: „Прѣди всичко трѣбва да кажа, че ако има нѣкое (!) фонетично сливане между родително-винителното окончание *а* и скратената членна форма, която пишемъ сега тъй сжщо съ *а,* то това сливане е привидно и не струва нито за всички случаи нито за всички говори“ (това и никой не е твърдилъ); „сливатъ се само ония членни форми съ родит. падежъ, които не акцентуватъ членната гласна, а пъкъ сливане може да стане само въ ония говори, които употрѣбяватъ скратенъ членъ, който въ нѣкои говори може да бжде изясненъ въ *а*“ (52—53). Нека сега това читательтъ сравни съ казаното у мене въ Das Ostbulg.

(100—101): „При сѫществителни мжж. р. отчасть се е спазила и формата за родител. пад. ед. ч. на *-а,* и то съ функция на косвенъ падежъ, който обаче сега се схваща тъждественъ съ опрѣдѣлената (членна) форма, та и синтактически така се употрѣбя. Казаниятъ родителенъ падежъ най-често се срѣща у лични и у роднински имена и лесно се разпознава въ о-нарѣчие отъ функционно равната нему членна форма, понеже подирнята окончава на *д(ŏ),* така че едно тѣхно смѣсване тукъ е невъзможно, каквото напротивъ е възможно въ ът-нарѣчие, гдѣто често по говоритѣ членната форма окончава само на *-ъ* безъ *т,* та лесно може да съвпадне съ родителната форма, която безъ ударение изглаша на ạ“. Слѣдъ това у мене е казано, какво причината, че родителната форма е поела и значение на опрѣдѣленъ (членуванъ) косвенъ падежъ, е чисто синтактична: „Личнитѣ и роднинскитѣ имена, при които родително-винителната форма на *-а* традиционно най-много се е спазила означаватъ повече или по-малко извѣстни личности на тогози, който говори, слѣдователно сами по себе сж опрѣдѣлени прѣдмети, подобни на тѣзи, които сж означени съ членъ, така че отъждествяването и на двѣтѣ форми леко се е прокарало. На това безъ съмнѣние е съдѣйствувало и морфологичното подобие помежду имъ, ала само въ областьта на ъ(т)-нарѣчие. Въ нашето нарѣчие, както се кава, нѣма такъво подобие (вж. по-подробно за туй у мене Мин. Сбор. XIII. 132 нат.)“.

На моитѣ примѣри отъ лични и роднински имена въ родит.-винит. падежъ, като типове за членна форма на *-а,* за които се говори въ приведения цитатъ и които сж изложени у мене на стр. 112—113 отъ съч. (бра̀та, дѐверạ, и пр.), Ц. не иска да оцѣни стойностьта, и само съ нѣколко противорѣчиви доводи се мжчи да обори очевидното функционно сродство на тия падежни форми съ истинскитѣ членни форми. Ц. признава, че може падежната форма бра̀та нпр. въ изреч. „бра̀та ми убиха“ да се схване и като членна „въ ония говори, дѣто се употрѣбява членъ а (ъ)“ но отъ друга страна напомня, че въ случаи, когато членната форма има ударение на края (кумъ̀, синъ̀), тя и въ тѣзи говори нѣмало да се смѣси съ падежната форма, която нѣма такова ударение (ку̀ма, си̇̀на), та споредъ Ц. „тая разлика въ ударението показва, че никакво сливане не е станало между реченитѣ двѣ форми, защото щѣхме да имаме еднакво ударение у еднитѣ и другитѣ.“ Ц. забравя, че тукъ прѣди всичко въпросътъ се касае за функционно сближение, а колкото за формалното „сливане“, каза се вече, че то напълно е могло да стане само въ формитѣ безъ ударение на края. Но при все това има и падежни форми съ ударение на окончанието, отбѣлѣзани у мене въ Шуменското нарѣчие („свекра̀ ми убиха“, „пред. свекра̀ си“; ул'ви сина̀ си), та и тия форми трѣбва да се вематъ въ внимание, когато се възразява възъ основа на ударението. Ц. не е могълъ съвсѣмъ да ги отмине, но не ги ни обяснява, а казва само, че било любопитно „че въ говори, дѣто членната форма се отличава хубаво отъ винителната, може послѣдната да носи крайно ударение; за това може би се срѣщатъ въ шумен-

ското *о*-нарѣчие свекрà си, синà си, мъжà си; за това и въ крайнитѣ сѣверозападни ч-џ-говори (вълкà, кон'à); и въ косвения членъ: попàтога, вълкàтога, кон'àтога, до като прѣкия членъ гласи пòпът, кòн'ът и пр. (пиротско, Мсб. I. 114).“ Съвсѣмъ не е ясно значението на туй „затова“ у Ц., защото трѣбваше да бжде съ нѣщо мотивирано. Излиза, че може да е спазено старинско ударение и върху падежното окончание, а важно е особно туй, че се срѣща въ такъво крайно ударение въ останкитѣ отъ членуванъ род.-винит. падежъ въ Шуменско, срав. у мене „попàтого покрай ударение на прѣдпослѣдната сричка: (в)òлатого, цàр'ͤтого, чилàкатого, свàтатого (вж. Ostb. 122). Въ сжщото нарѣчие още по-често се срѣщатъ примѣри отъ падежна форма и мѣстоимението того, поставено прѣдъ името. Такива примѣри по-горѣ вече приведохъ: тòго чилàка̥, тòго сиромàха̥ и пр. Може ли да има съмнѣние, че тия форми на -а̥ като чилàка̥, сиромàха̥, свàта̥ и пр. не само сж падежни по етимология, но че сж същеврѣменно и опрѣдѣлени, членни по функция, когато тази подирната толкова често е означена и съ мѣстоимението того? Но ще се каже, може би, че именно за това се прибавя того, защото безъ него формата на *-а* не се схваща като опрѣдѣлена. Това възражение се разбива о факта, че сжщото това „того“ се срѣща наравно и даже по-често и прѣдъ сжщинската членна форма на *-о*. Примѣри отъ двата рода азъ съмъ посочилъ на стр. 122. срав.: „ка̥т умрè н'àкоі, за̥рàвͤт тòгŏ чил'àка (Косовча); зер чил'àк, ка̥т са̥ брѣсне, пр'àдàва̥ са̥ на̥ тòк чил'àкŏ, на̥ бѐрбѐринŏ де (Могила).“ Отъ тѣзи примѣри е ясно, че въ Шуменския говоръ еднакво се третиратъ като членни и двѣтѣ форми: „чилàка̥“ и „чилàко“. Сжщото е, разбира се, и когато тия форми се употрѣбятъ непридружени отъ „тòго“, и напразно Ц. указва, че формата брàта била толкова опрѣдѣлена, колкото и ф. брат. Той именно казва: „Ако останемъ при самото значение на синтактичната ставка ‚убиха ми брата‘, ще трѣбва пакъ да признаемъ, че то не крие въ себе си по-голѣма опрѣдѣленость отъ другата безпадежна ставка: ‚убиха ми брат‘; едното и другото е неопрѣдѣлено, защото прѣката форма брат ми е винаги безчленна (братътъ ми се не казва никждѣ!), и ако има нѣкоя разлика помежду имъ, тя е само историческа и морфологична а не и синтактична: първото изказване е пòстаро (!), а второто пò-ново, ала и двѣтѣ сж по смисълъ еднакви и то повече (!) неопрѣдѣлени отколкото опрѣдѣлени“ (53). Не ще и дума, че съ такива разсжждения не се рѣшаватъ подобни въпроси, особно пъкъ съ вѣчнитѣ тия догадки за „по-старо“ и „ново“ и пр

Ц. злѣ е разбралъ и смисъла на една отколѣшна полемика между мене и А. Теодоровъ по въпроса за етимологията на членнитѣ форми м. р. ед. ч. съ окончание *-от* и *-ат*, и за това по този поводъ съвсѣмъ неточно прѣдава нейния поводъ и нейнитѣ послѣдици. А. Т. твърдѣше че *о* въ стб. оконч. *-от* (човѣк*от*) е първично *о*, азъ пъкъ доказвахъ, че това *о* е вторично (секундарно), развило се отъ ъ. Това нѣщо никой сега въ науката не отрича. Т. още твърдѣше, че *а* въ оконч. *-ат* (човѣк*ат*)

и въ оконч. *-а*, развило се отъ *-ат*, като се изпусне *-т*, е падежното окончание *-а* на родителната форма м. р. ед. ч., така че диялектичната членна форма човѣкат Т. тълкуваше само отъ родително-винит. падежна форма човѣка (стб. чловѣка), къмъ която ужъ се присъединилъ членъ *-тъ*. И така споредъ него тритѣ форми човѣкотъ, човѣкътъ и човѣкатъ се развили независимо: първата съдържа основа съ първично окончание *-о* и присъединенъ къмъ нея членъ*-тъ*; втората прѣдставя именит.-винит. падежна форма човѣкъ + тъ, а третята — родител.-винит. пад. ф. човѣка + тъ. Азъ доказвахъ, че и тритѣ форми могатъ да произлизатъ отъ членуваната именит.-винит.-падежна форма човѣкът, която поради секундарно изяснение на *ъ* въ *о* и *а* по разнитѣ говори е дала и форми човѣкот и човѣкат и че като се изпуска *-т* въ тия форми се получаватъ още три други „отъркани" форми: човѣкъ, човѣко, човѣка. Това е ядката на нашата полемика, и това е становището, на което стоя и днесъ. Именно Т. съзираше въ ф. *-ат* и *а* (човѣкат, човѣка) само падежъ, азъ доказвахъ, че и тая форма може да произхожда отъ членната, но признахъ допълнително (Мсб. 243) че може отъ частъ формата на *-ат* да бѫде и остатъкъ отъ членувания родителенъ падежъ (-а-того). Това именно допуснахъ и за родопскитѣ говори, но по-скоро би трѣбвало да се допусне туй за говори като Шуменския, гдѣто сѫщинската членна форма гласи на *-о*. И наистина въ тоя говоръ, както показахъ по-горѣ, една такава форма на *-а* покрай членната на *-о* не може да бѫде друго освѣнъ падежна, и то или остатъкъ отъ нечленувана падежна форма човѣка или отъ членувана: човѣка + того. Тия мои положения и до сега никой не е оборилъ.

22. Нѣколко по-дребни морфологични въпроса.

Цоневъ и за обяснение на дребни езикови явления, които съвсѣмъ лесно могатъ се изтълкува като резултатъ отъ самостойно развитие въ границитѣ на даденъ говоръ, прибѣгва на помощь къмъ своето мнимо „южнобългарско влияние" въ Шуменския говоръ. Именно на такъво влияние се дължало окончанието *-к'и* вм. *ци* въ мн. ч. на думи като прàзник'и, рàк'и, мустàк'и (с. 56). Сѫщо така и формитѣ за мн. ч. като конòп'а, дувàр'а, кòн'а, сарàя, били южнобългарски (57). Ц. вижда смѣсь отъ сѣверно и южно влияние въ двойното окончание *'à* и *è*, напр. въ добр'à и добрè, за което по-горѣ дадохъ потрѣбното обяснение (60). И въ двоякото произношение на мѣстоим. са като са̥ и се̥ въ зависимость отъ слѣдната дума Ц съзира два елемента: се̥ било донесено отъ югъ! (58). Разбира се, че подобни празни прѣдположения слѣдъ всичко, що се каза по тия въпроси, нѣматъ нѣкаква стойность.

Докато азъ тълкувамъ оконч. *-ки*, *-ги*, *-хи* въ множ. форми малки, благи, плахи и пр. като влияние на сложното склонение, специялно на основата въ пад. ф. благыихъ (вж. у мене 111), Ц. счита това „неприемливо" и говори за аналогия отъ страна на нѣкакви *80* падежни форми въ слож. склонение! (75).

Въ „турска гробишта“ прилагателното не било множествена форма, а обикновена единствена форма, схваната като ж. р. (57). Да, така е схваната, но по произходъ е множ. число.

Не е прочелъ добрѣ Ц., като мисли, че у мене (с. 112) формата кракà („кракà мѝіе“) била означена като родит. пад. ед. ч.: фразата е по-дълга, а родит. форма е напечатана тамъ съ разредени букви. Ц. не различава говора на колониститѣ отъ говора на староврѣмското население, като посочва изъ печатнитѣ материяли отъ Добричко (Мсб. X. 5) дателни форми заіум, мишим, жабим (58) съ забѣлѣжка, че „говорътъ му се струвалъ, сѫдейки по изговора на ѣ, юженъ. Именно той е такъвъ, и Ц. можеше отъ казаното по-горѣ за населението въ Добричка околия да знае и въ тоя случай, че тамъ нѣма старо хърцойско население, което да говори *о*-нарѣчие. Въ прѣдговора на печатания фолклоренъ материялъ, отъ гдѣто Ц. е вземалъ приведенитѣ примѣри за дат. падежъ, е казано, че тѣ произхождатъ отъ с. Ботево (Добрич. ок.), а за това село, което лично съмъ споходилъ, е казано изрично у мене (стар. насел. і56 с.), че на 1832 г. то е заселено съ пришелци отъ Еркечъ, Гулица, Копаранъ и др.

Относително формитѣ „за пити“, „за спати“ и пр. (вж. у мене 141) азъ допускамъ, че може да сѫ инфинитиви съ прѣдлогъ *за*, но и сега не бихъ настоявалъ на това си мнѣние, защото е възможно и да сѫ глаголни сѫществителни (=за питье, за спатье и пр.). Ще трѣба повече материялъ да се събере по тоя въпросъ (вж. у Ц 61).

23. Моитѣ източници и приложенитѣ образци отъ о-нарѣчие.

Напразно Ц. иска да омаловажи значението на труда ми, като подмѣта, че приложенитѣ къмъ книгата ми „седемъ парчета приказки и разкази по шуменския говоръ“, ми били, както ужъ се увѣрилъ, главенъ изворъ за тоя говоръ, защото други извори „колкото малко и да ги има“ не съмъ цитиралъ, защото не съмъ ги считалъ достовѣрни. „Това леко отнасяне къмъ другитѣ извори — прибавя Ц. — както и къмъ другитѣ говори отъ *о*-нарѣчие дало едностранчивъ характеръ на студията му; защото заглавието ѝ е *о*-нарѣчие — Nordostdialect — говори се въ нея само за шуменския говоръ, та и той се не разглежда цѣлъ, а само часть отъ него, именно говортъ въ Съртскитѣ села, който не може да репрезентира цѣлото *о*-нарѣчие, не само защото е малка часть отъ него, ами защото е силно повлияно отъ югъ, както видѣхме“ (62). Съжалявамъ, че Ц. се е увлѣкълъ въ казаната си тенденция до тамъ, че може да твърди и неистински нѣща. Ако да интересуваше Ц. истината, тогава той отъ самото ми съчинение щѣше лесно да се увѣри тъкмо въ противното, именно че приложенитѣ образци прѣдставятъ една малка часть отъ огромния говоренъ материялъ, който ми е служилъ за източникъ на множеството примѣри, съ които се отличава съчинението ми. Съ своитѣ думи Ц. показва, какво той допуска, че така би могло да се постѫпи.

И това не е чудно, защото той при тоя случай не се стѣснява да твърди, какво ужъ имало и другъ нѣкакъвъ материялъ отъ други говори, неизползуванъ отъ мене. Азъ пакъ твърдя това, което по-прѣди доста основателно доказахъ, а именно че никакъвъ сериозенъ печатенъ езиковъ материялъ по *о*-нарѣчие, освѣнъ тоя, що е споменатъ у мене, не сѫществува, и че Ц. по тоя въпросъ говори прѣмо една голѣма неистина. Сѫщото нѣщо трѣбва да повторя по неговъ адресъ и относително думитѣ му, че съмъ описалъ само Шуменския говоръ и то не цѣлия. Който погледне въ съчинението ми, ще види, че навредъ има примѣри и отъ Русчушко, отъ Търновско, Разградско, Османпазарско (Вардунъ) и отъ говора на загорцитѣ на югъ отъ Балкана. На говора по Съртскитѣ села съмъ обърналъ повече внимание, защото той заслужва това и защото въ сѫщность той прѣдставя сѫщинския Шуменски говоръ, а този пъкъ, както се обясни вече, е взетъ за основа на моето описание на *о*-нарѣчие: това, което е общо на Шуменския говоръ съ говора на хърцоитѣ по цѣлата останала область на *о*-нарѣчие, не се повтаря. Азъ посѣтихъ всѣко Съртско село по два пѫти въ течение на двѣ послѣдуещи години, но сѫщо така и материялитѣ ми отъ всички други мѣста, които цитувамъ, все сѫ отъ първа рѫка — все азъ самичъкъ на самото мѣсто съмъ ги събиралъ, изучвайки говора на народа. Именно като съмъ постѫпилъ така, моятъ трудъ не е „едностранчива" работа, както се изразява Ц., а е плодъ на всестранно изучване на *о*-нарѣчие. Това личи явно отъ цѣлия материялъ, съ който съмъ си послужилъ и който Ц. не е проучилъ и не е оцѣнилъ основателно. Инакъ можеше ли човѣкъ да твърди, че приложенитѣ образци били само по Шуменския говоръ и то само по говора на Съртоветѣ, когато слѣдъ първитѣ три образеца отъ говора на Съртскитѣ села, слѣдва образецъ № 4. по говора на с. Вардунъ (Османпазарско), сетнѣ № 5 — по говора на с. Паламарца (Разградско, Поповска околия), и най-подирѣ № 6 и 7 — по говора на самия градъ Шуменъ! А това сѫ само образци отъ свързани прозаични кѫсове, докато вѫтрѣ въ съчинението е разсѣянъ грамаденъ материялъ отъ всичкѣ области на *о*-нарѣчие, така че е голѣма смѣлость да се твърди, какво заглавието „сѣверо-източно нарѣчие" (Nordostdialect) не било оправдано. Желателно е, това нѣщо Ц. съ доказателства да опровъргае, като покаже, какви особности и въ кои други говори отъ *о*-нарѣчие не сѫ взети въ внимание въ тоя трудъ. Това трѣбваше да стори Ц. веднага въ своя отзивъ, но и сега не е късно, като му се дава врѣме да отиде да се запознае съ тоя говоръ на самото мѣсто, понеже печатни материяли — нѣма. Именно за това и Ц. е билъ принуденъ да се задоволи въ цѣлия си отзивъ по всички посоки, които критикува, само съ прѣдположения.

Ц. си прѣдставя живата народна фонетика така еднообразна и подведена подъ точни норми, както той едно врѣме ни прѣдстави Ловчанския говоръ въ образци, приложени къмъ статията му „За източнобългарския вокализъмъ" (Мсб. IV, 513—528). Въ тия образци наистина владѣе примѣрно еднообразие на фонетичнитѣ „знакове", съ които се

прѣдаватъ отдѣлни звукове. Така напр. тамъ нѣма да срещнете другъ знакъ освѣнъ ъ за еровъ вокалъ и ʹъ за палаталенъ ерь, докогато у мене се срѣщатъ и ъ, ḁ, ʹå, ʹȩ. Това разнообразие Цоневу се зловоди, но азъ не можехъ инакъ да постѫпя, защото моитѣ примѣри сѫ забѣлѣзвани всѣки пѫть тъй, както извѣстно лице ги е изказало, и азъ нищо не съмъ промѣнялъ въ тѣхъ. Често пѫти отъ лица, които говорятъ единъ и сѫщъ говоръ, съмъ чувалъ доста колѣбания особно въ произношението на неопрѣдѣленитѣ, еровитѣ гласни: ту единъ произнася ȩ, ту малко по-ясно, по-близко до слаботъмно *a* — сир. å, а по нѣкога това подирното се чува особно въ края на думитѣ почти като ä, сир. съ незамѣтна редукция. Сѫщо така по нѣкога чувахъ *e* вм. *ä* (= ѣ). Понеже много внимателно съмъ бѣлѣжилъ изговора, случаитѣ въ моитѣ бѣлѣжки, гдѣто има извѣстно отклонение отъ общия usus въ говора на нѣкое лице, и то само въ извѣстни думи и форми, не искахъ да поправямъ, сир. да ги подкарвамъ подъ общата норма, защото по този начинъ не бихъ прѣдалъ вѣрно сѫщинския живъ говоръ. Ц. е постѫпилъ инакъ, като е придалъ малко изкуствена еднообразность на говора въ своитѣ образци, но съ туй пъкъ никакъ не е подигналъ научната цѣна на подирнитѣ. Това е моятъ отговоръ на бѣлѣжкитѣ у Ц. (с. 62—63), който забѣлѣжилъ тукъ тамъ непослѣдовности въ употрѣбата на нѣкои знакове у мене та счита това за грѣшки. Не е грѣшка, че у мене обикновено неудареното *e* е прѣдадено чрѣзъ ĕ, а не чрѣзъ *и*, както би постѫпилъ Ц., именно защото изговорътъ се колѣбае между *e* и *и*, та не би било точно, ако бихъ написалъ *и*. Значението на *ĕ* Ц. може да намѣри у мене на с. 35, гдѣто е казано, че „ĕ означава затворено *e*, което се учлѣнява при по-високо издигане прѣдния езикъ и звучи твърдѣ близко до *и*“. Ц. съвсѣмъ несъгласно съ истината казва за употрѣбата на знака ĕ у мене слѣдното: „Милетичъ измислилъ единъ к о м о д е н ъ знакъ ĕ за означение на безакцентно *e*, който знакъ му е и ʹъ и *и*, както самъ казва (80—81), но който именно за това не означава точно сѫщинския изговоръ на *e* та затова откъмъ тая страна владѣе голѣма неуправия въ записанитѣ отъ Милетича материяли“ (63). Чудно би било наистина, ако да бѣше вѣрно туй, че азъ самичъкъ съмъ казвалъ, какво знакътъ *ĕ* у мене означавалъ толкова различни вокали, каквито сѫ *и* и ʹъ! Но ето че Ц. посочва стр. 80—81 у мене, та дори и азъ самъ при тая положителность у Ц. съ любопитство потърсихъ да видя на стр. 80—81, какъ съмъ могълъ такъво невъзможно нѣщо дори самичъкъ да обаждамъ. Но пакъ се указа, че Ц. говори цѣла неистина, понеже и тукъ буквално е казано у мене това: „Трѣбва да се изтъкне, че палатализацията на неудареното *e* въ нашия говоръ обикновено не е подпълна, сир. не се чува чисто *и* вм. *e*, ами единъ срѣденъ звукъ, който звучи между *e* и *и*. Това особно се забѣлѣзва въ края на думитѣ. Затова за неударено *e* азъ прѣимуществено употрѣбямъ знака *ĕ*“ (das Ostb. 80 —81).

Нека читательтъ сега сѫди, дали при такъво изопачаване ясно изказни у мене мисли, може да се нарече критиката на Ц. безпри-

страсна. Читательтъ ще може на сѫщата 81 стр. у мене да види подъ точка б, която слѣдва, че тамъ отдѣлно се говори за особни случаи, гдѣто вмѣсто неударено *е* се произнася *ẹ* или *'ạ*, и че въ такива случаи азъ употрѣбямъ знаковетѣ ẹ и 'ạ, а не *ė*, както Ц. казва. За това, че Ц. се оплаква на стр. 64, какво той не е могълъ да схване нѣкое ясно правило въ пъстрото означение на вокала *е* у мене, не съмъ кривъ, защото живиятъ езикъ е такъвъ, а прѣди всичко той трѣбва да се изучи такъвъ, какъвто е. За мене нѣма никаква неясность, па вѣрвамъ че тя не сѫществува изобщо. Нека читательтъ самъ провѣри.

24. Балканскитѣ говори.

Цоневу се вижда чудно, че числото на отдѣлнитѣ говори отъ *ът*-нарѣчие, що влизатъ въ състава на балканскитѣ и рупскитѣ, въ сравнение съ малкото говори отъ *о*-нарѣчие, е голѣмо, и казва че „това пъстро разпрѣдѣление на говоритѣ отъ *ът*-нарѣчие пада въ очи и може да възбуди двойна мисъль: или че въ *о*-нарѣчие нѣма такива говори, за които би заслужвало да се говори наособно, или пъкъ че Милетичъ не е обърналъ на тѣхъ такъво внимание, както на южнитѣ говори. Второто е по-вѣрно, защото едва ли би отказалъ и самъ Милетичъ, че между говора въ Съртскитѣ села и въ Разградско, между говора въ Шуменъ и Свищовъ има много по-голѣма разлика, отколкото между Панагюрище и Пирдопъ, между Драгижево и Върбица или между Ахърчелеби и Даръдере. Затова трѣбваше сѣверната говорна область да бѫде изпъстрена тъкмо тъй съ говорни разграничения, както и южната“. (64).

Вече по рано засегнахме обстоятелствено сѫщия въпросъ, къмъ който Ц. охотно се повръща, макаръ че съ това всѣки пѫть излага себе си въ пълно незнание на сѫщото *о*-нарѣчие. Забѣлѣжително е, че всѣкога, като подига речения въпросъ, Ц. грижливо избѣгва да каже поне съ двѣ-три думи, кои сѫ тия говори въ областьта на *о*-нарѣчие, които ужъ съмъ прѣнебрѣгналъ та съмъ далъ прѣдпочтение само на Шуменския говоръ. Това бѣше длъжденъ Ц да стори не само отъ уважение къмъ читателитѣ си, но и за да обясни самия въпросъ, който безъ това остая необясненъ. Най-сетнѣ, ако е мислилъ, че хората трѣбва да му вѣрватъ просто на дума, трѣбваше да помисли, че азъ заслужвамъ въ дадения случай повече довѣрие, понеже съмъ кръстосалъ на ширъ и длъжъ областьта на *о*-нарѣчие, а Ц. не само това не е сторилъ, но не може и сега да покаже освѣнъ пакъ моя трудъ никой другъ източникъ, отъ който да е почерпалъ знания върху цѣлото *о*-нарѣчие, та да може така самоувѣрено да говори, че „сѣверната говорна область“ трѣбвало тъкмо тъй да бѫде изпъстрена съ говорни разграничения, както и южната. Наклонностьта къмъ симетрични класификации у Ц. може би това да изисква, но ако наистина нѣма въ тая область такава пъстрина отъ говори, трѣбва ли да ги създаваме нарочно? Азъ съмъ отличилъ въ областьта на балканската група говори: Еркечки, Тетевенски, Пирдопски,

Панагюрски, Котель-Елена-Дрѣновски, Ловечъ-Троянъ-Габровски, Сливенски, и по-дребни говори: Драгижевски, Бебровски, Върбишки и Ченгенски. За рупската група ще кажемъ по-сетнѣ. Цоневъ, като изброява тия говори, тъкмо на мѣсто можеше да изброи говоритѣ отъ *о*-нарѣчие, които не сѫ споменати, а той ги знае. Вмѣсто туй Ц. се задоволява ужъ като напр. да каже, че между говора на Сěртскитѣ села и говора въ Разградско имало повечко разлика, отколкото между говора на Пирдопъ и на Панагюрище, сир. че трѣбвало да говоря за Разградски говоръ отдѣлно отъ Шуменския. Но немà у мене последниятъ не е характеризуванъ съ своитѣ особности, и немà не е казано, че о-нарѣчие въ другитѣ области се отличава само съ нѣколко отрицателни бѣлѣзи спрѣмо Шуменския? Че нели у мене има примѣри отъ Разградско пàдори и цѣлъ единъ разказъ отъ с. Паламарца въ образцитѣ? Ц. можеше лесно да види, каква разлика има, и щѣше да се увѣри, че отношението тукъ е друго, отколкото между говора въ Пирдопъ и Панагюрище. Въ областьта на балканскитѣ говори нѣмаме еднообразие и само единъ говоръ, който да се изтъква съ особности, та тѣхъ само да отбѣлѣжимъ отдѣлно, както е случаятъ въ о-нарѣчие, а тукъ имаме цѣлъ редъ говори, които се различаватъ и помежду си и спрѣмо *о*-нарѣчие. Казано е у мене, че това, което иматъ задружно балканскитѣ говори съ *о*-нарѣчие, правилно нѣма да се отбѣлѣзва, а ще се укажатъ само характернитѣ особности, за да се избѣгне излишно уголѣмяване на съчинението. Слѣдовно това, което казва Ц., съвсѣмъ не е вѣрно, и остая на него да докаже противното спротивъ фактитѣ, които сѫ на лице въ моя трудъ. Още по несполучливъ е примѣрътъ съ Свищовъ и Шуменъ. За Свищовския говоръ у мене е казано, че той по своитѣ характерни признаци сега принадлежи къмъ *ът*-нарѣчие (въ Свищовъ не се говори членъ *о*(*у*)) и че вѣроятно това се дължи на голѣмо количество пришелци балканджии въ Свищовъ отъ прѣди 150 години насамъ. Свищовскиятъ говоръ слѣдовно е измѣненъ *о*-говоръ подъ влиянието на нѣкой ът-говоръ, вѣроятно на говора отъ Ловечъ-Троянъ-Габрово, понеже само отъ тая область сѫ напрѣдвали колонии въ полето и по Свищовския окрѫгъ. Ако би трѣбвало да се опише и Свищовскиятъ говоръ отдѣлно, което най-сетнѣ не би било злѣ да се направи, съ това би се умножила и така немалката пъстрота отъ говори на балканската група и пакъ не би се умножило числото на мнимитѣ о-говори, за които Ц. загатва. Не мисля, че Ц., като споменува за множество говори въ сѣверната говорна область, които би трѣбвало да „разграничимъ“ досущъ както и балканскитѣ, има прѣдъ видъ именно разнитѣ колонисти отъ Балкана и отъ Тракия въ източна крайдунавска България, защото все ще да е разбралъ, че тия колонисти не сѫ заседнали така на купчинки, разпрѣдѣлени по говори, та да ги „разграничаваме“. Въ такъвъ случай бихме получили по два говора нпр. Еленски — единъ въ Балкана, и единъ въ крайдунавска България и пр. Но и това не можемъ стори, защото еленчани (разбираме главно колибитѣ) има заселени на много мѣста, както и трѣвненци, дрѣновци,

габровци, котленци и пр. и пр. Тѣ наистина образуватъ говорна пъстрина въ областьта на о-нарѣчие, ала тѣхнитѣ говори се описватъ тамъ, кждѣто принадлежатъ, именно между балканскитѣ, понеже произхождатъ отъ Балкана. Това е, вѣрвамъ, отколѣ ясно на читателя, па може да ме е разбралъ най-сетнѣ и Ц., който самъ по-послѣ признава, че Свищовскиятъ говоръ принадлежи къмъ групата Ловечъ-Троянъ-Габрово (вж. въ отзива на Ц. с. 72).

Като изброява Ц., кои говори сж причислени у мене къмъ рупскитѣ, споменува и говоритѣ „Загорски и Малко-Търновски". Това не е точно относително Малко Търново, а е съвсѣмъ погрѣшно относително говора на загорцитѣ. Може ли Ц. да не е разбралъ, че „Загорския" говоръ въ Тракия се отнася у мене къмъ о-нарѣчие, а не къмъ рупскитѣ говори? Загорскиятъ говоръ и на картата у мене е отбѣлѣзанъ като продължение отъ о-нарѣчие на югъ прѣзъ Балкана. Най-сетнѣ Ц. въ своя отзивъ цитува и примѣри, взети отъ мене, и то именно изъ говора на загорцитѣ. При все това, може би поради голѣма небрѣжность, Ц. присъединилъ Загорския говоръ къмъ рупскитѣ, а при туй отдѣлилъ особенъ Малкотърновски говоръ. У мене е казано, че по Странджа и по Малкотърновско се простира говорътъ на черноморскитѣ източни рупци, па и на картата ми тоя говоръ е означенъ съ бр. XVI подъ име „говорътъ въ Странджа планина и Малкотърновско". Слѣдъ това иде у мене втория източнорупски говоръ, Хасковскиятъ, сроденъ съ казания и прѣходенъ спрѣмо рупскитѣ говори въ Родопитѣ. Ц. този говоръ и не споменува, а сжщо така не споменува и т. нар. *к'е*-говоръ въ Димотишко, въ Сакарпланина и отчасть по Бунархисарско и Лозенградско (вж. 211). Така изобщо е неточенъ Ц. въ своя отзивъ.

И въ описанието на балканскитѣ говори най-вече съмъ се водилъ по своитѣ бѣлѣжки; главнитѣ печатни материяли и разсжждения по тия говори сж указани у мене. Цоневъ намира, че не съмъ споменалъ изрично „четири пѣсни, 5 припѣвки, 2 приказки и 22 гатанки" отъ Етрополе въ Псп. XIV. 309. Забравилъ е Ц., че Етрополе се пада въ за западната зона и че азъ покрай Пирдопския говоръ само споменвамъ и Етрополския, но специално не го описвамъ, като указвамъ само обсегътъ, до кждѣто тоя говоръ, толкова сроденъ съ Пирдопския, се простира. Ц. още напомня нѣколко печатни материяли въ „Искра", неспоменати у мене по сжщитѣ причини, които казахъ и по прѣди, а именно защото въ „Искра" народнитѣ умотворения се печатаха безъ потрѣбната точность спрѣмо особноститѣ на говора, за да могатъ послужи и като диялектоложки, а не само като фолклоренъ материялъ. Сжщото трѣбва да се повтори и за материялитѣ въ „Трудъ". Но Ц. казва още, че не съмъ споменалъ и „единственитѣ бѣлѣжки по Тетевенския говоръ отъ Т. Василиевъ, Псп. VI. 148—150". За жалость пакъ трѣба да улича Цонева въ казване неистини. Бѣлѣжкитѣ на Т. Василиева, които отдавна сж ми познати и често сж цитувани у мене въ други трудове, и въ тоя трудъ съмъ взелъ въ внимание, като посочвамъ изрично на „Периодич. Спис.

Соф. Изд. VI. 148. XIII., XV. 434 (изъ Тетевенъ)“ (вж. das Ostb. 149). Че нели, когато Ц. е писалъ, какво не съмъ споменалъ, е трѣбвало да има прѣдъ себе си стр. 149 отъ моя трудъ, за да види, какво съмъ споменалъ?

Ц. не може да каже положително, дали въ Тетевенския говоръ неударено ъ се чува като ạ, нпр. въ рạчйца, пạтѐка, което азъ по свои собствени наблюдения твърдя, като съмъ забѣлѣжилъ много примѣри, съ които потвърдявамъ фонетичното правило ä — ạ (=ѣ — ѣ), но при все туй се осмѣлява да подхвърли, че и отъ това малко, що съмъ казалъ за тоя говоръ, излизало, че не съмъ го билъ схваналъ както си е“. Именно Ц. казва: „Доколкото го познавамъ, тоя говоръ е чисто централенъ, т. е. яснозвученъ, каквито сѫ ближнитѣ нему Орханийски, Етрополски и на югъ Пирдопски, тъй че не е вѣрно че ъ гласи безъ ударение като ъ, а напротивъ неударено ъ се изяснява въ *а*“ (67).

Терминътъ „централенъ говоръ“ у Ц. е празна работа. Каква научна стойность може да има тая особна група „централни говори“, която Ц. тъй често и тъй охотно споменува, може всѣки специялистъ да разбере добрѣ, щомъ му се каже, че въ тая група наравно стоятъ отъ една страна Тетевенскиятъ и Пирдопскиятъ говоръ, а отъ другъ Прилѣпско-Битолскиятъ, и то по тоя задруженъ признакъ, че били тия говори „яснозвучни“, сир. ужъ не правили разлика въ гласежа на неударени и ударени вокали. Но има ли нѣщо сериозно въ тая дефиниция, когато въ Пирдопския владѣе правило *à*—ạ (=ѣ — ѣ) а въ Тетевенъ ä—ạ (=ѣ—ѣ)? Цоневъ самъ допуска, като се води по М. Иванова, както вече видѣхме, че въ Пирдопъ неударено ъ остая пакъ ъ и то дори тъмно сир. признава правило *à* — ъ и при все това продължава да поставя Пирдопския говоръ покрай Прилѣпския, въ който замѣната на ъ никакъ не се различава въ зависимость отъ ударението. И ако въ Пирдопския сѫществува фонетично правило *à* — *ạ*, какъ може Ц. да вѣрва, че въ Тетевенъ, гдѣто подъ ударение се явява оригиналниятъ вокалъ *ä* (=ъ), неударенъ ъ ще може да гласи като чисто *а?* Че именно Пирдопскиятъ говоръ показва, че отъ ъ само въ ударенитѣ срички се дошло до чисто *а,* а по сѫщия законъ и въ Тетевенъ тоя процесъ е довелъ до извѣстно изяснение на вокала, което не може да се развие сѫщеврѣменно и въ неударенитѣ срички.

За да покажа, че ятовата граница се движи отъ западъ къмъ изтокъ, вземамъ за примѣръ Етрополския говоръ, който въ главни черти, освѣнъ въ произношението на *ѣ,* е сходенъ съ Пирдопския говоръ. И като описвамъ главнитѣ характерни свойщини само на „Пирдопския говоръ“ („die Mundart von Pirdop“ 160—163), въ паралелъ посочвамъ сѫщитѣ черти и въ Етрополския говоръ. Не смѣсвамъ подирния съ първия въ единъ говоръ, защото подирниятъ споредъ *ѣ* принадлежи къмъ западнитѣ говори, което и изрично споменувамъ: „Въ това отношение тоя говоръ рѣшително принадлежи къмъ западнобългарскитѣ и трѣбва за такъвъ да се смятра“ (160). При все че Ц. трѣба да е про-

челъ туй у мене, взелъ да учи, че не бивало да се смѣсватъ тия два говора, защото единиятъ е източенъ, а другиятъ западенъ"! (67). Това принадлежи вече къмъ слабоститѣ на Ц. Затова излишно е търсилъ и още нѣкои дребни разлики между двата говора, понеже никой не е казалъ, че сѫ напълно тъждествени, а само отъ себе се разбира, че щомъ азъ отдѣлно опрѣдѣлямъ границитѣ на Етрополския говоръ, като казвамъ, че той обема: Етрополе, Кривградъ, Кўрново, Липница, Новачене и пр. и пр. (161), че го смѣтамъ отдѣленъ говоръ съ нѣкои второстепенни особности покрай главната, изговора на ѣ, спрѣмо Пирдопския. Въ едно описание на западнобългарскитѣ говори Етрополскиятъ ще фигурира отдѣлно характеризуванъ. Но и тукъ Ц., като побързалъ да посочи 3—4 отлики на Етрополския (нпр. че тукъ се казвало ме, те, се, а пъкъ въ Пирдопъ *ма, та, са*), пакъ по незнание твърди, че имало и по ъ разлика между двата говора: „докато въ пирдопския говоръ неударено ъ гласи пакъ като ъ, въ етрополския говоръ е изяснено въ а, както е подъ ударение. Милетичъ бѣлѣжи погрѣшно примѣритѣ отъ Етрополе съ ъ: пѐтък, ръцѐте, въжѐто, йдът — намѣсто: пѐтак, рацете, важето, идат." (67). Съ какво доказва туй Ц.? Съ нищо. Азъ пакъ твърдя, че въ Етрополе установихъ относно тоя фонетиченъ пунктъ пълно тъждество между Пирдопския и Етрополския, за което свидѣтелствуватъ примѣритѣ у мене. Вокалътъ ъ у мене е слабо тъмно ъ сир. ḁ. (У мене е казано: „*a* und ъ(ḁ) für ъ), та въ сѫщность трѣбва да се прѣдадатъ горнитѣ примѣри съ ḁ. Именно тъй чухъ да произнасятъ: пѐтḁк, сȁбота, рȁка рḁцѐте; трȁса го: тук кон, там кон, а той скȁсал вḁжѐто; вȁже; мȁшко дете и пр. Може ли послѣ това да се твърди, както прави Ц. по десети пѫть (и на стр. 86!), че въ Тетевенъ и Етрополе неударено ъ се произнасяло като чисто *a*, а само въ Пирдопъ то било ъ*?!*

Азъ държа и сега на мнѣнието си, че *à* (Пирдопъ, Етрополе) и ä (Тетевенъ, Еркечъ) подъ ударение се развили отъ ъ, и то така, че *à* ще да е минало прѣзъ ä, което инди прѣдставя по-стара развойна фаза.

Въ Панагюрския говоръ ударено ъ е силнотъмно, а неударено — слаботъмно, но сравнително съ ḁ въ съсѣднитѣ Пирдопски и Тетевенски говоръ забѣлѣжихъ една малка разлика, именно панагюрското неударено ъ не е толкова близко до *a*, колкото пирдопско-тетевенското, и затова въ примѣритѣ оставихъ ъ, както съмъ постѫпилъ и при други говори, които различаватъ силнотъмно (ъ) отъ по-ясно ъ, какъвто е нпр. Шуменскиятъ говоръ. И у Дринова *ă* означава сѫщо такъвъ еровъ вокалъ. Забѣлѣжихъ разлика въ Панагюрския говоръ и между ударено и неударено *e* (è—ĕ), а сѫщо тъй и неударено *o* (ò—ŏ), като казвамъ, че не се чува чисто *и* resp. *у* вм. *e* и *o*. Сѫщо така казвамъ, че се чува и чисто *e* (неударено), като прѣдполагамъ, че това ще да слѣдствие на западно влияние отъ страна на западнобългарски колонисти въ сѫсѣдни мѣста. Ц. категорически отказва, че неударено *e* и *o* се

произнасятъ не тъй чисти, както ударенитѣ. Желателно е, Ц. това да докаже по-положително.

Азъ не забѣлѣжихъ да се произнася р̥ въ Панагюрския говоръ.

Може Ц. да открива правило (с. 70), споредъ което въ Котленско-еленско-дрѣновския говоръ да не се смекчаватъ зѫбнитѣ прѣдъ *ѣ*, когато то се чува като *е*, ала при все туй моитѣ примѣри ѓѐвер (169), ѓѐти (дѣца), къѓѐ, къѓѐтǒ, ѓѐна (171) не сѫ погрѣшни, защото въ запискитѣ си изрично съмъ забѣлѣжилъ при тѣхъ, че така съмъ ги чулъ.

Не мога да се съглася, че формата *би* у мене (178) е намѣсто *бѣ* (= бѣше), а все мисля, че тукъ имаме аор. стб. *бъі*. (бъістъ).

За с. Рȁдовенѐ нарочно разпитвахъ, дали въ него село се произнасятъ вмѣсто зѫбнитѣ съгласни такива *ќ, ѓ* както въ Дрѣново, Елена и Котелъ. Когато Ц. е писалъ въ своя отзивъ, че е трѣбало да причисля къмъ Котленско-дрѣновския говоръ още и ловчанскитѣ села Рȁдовене, Угърчинъ, Каленйкъ, Жгленъ, той е ималъ на рѫка и моето съчинение за „Нашитѣ павликяни“ (излѣзло една година прѣди отзива на Ц.), и тамъ е можелъ да прочете на стр. 49, какъ азъ и въ с. Горньо-Павликяни (Ловч. ок.) съмъ откриълъ досущъ такъво произношеняе на зѫбнитѣ „прѣдъ ѣ и прѣдъ прейотувани гласни както въ говора въ Дрѣново, Котелъ и Елена“ и че на слѣдната, 50 стр. все тамъ е казано: „Твърдѣ е забѣлѣжително, че въ Ловчанско само още въ едно село приблизително така меко се произнасятъ зѫбнитѣ съгласни, именно въ българското село Радювене или по добрѣ Рȁѓувене, както го казватъ селянитѣ..... Нека не се забравя още, че отъ Осъма на западъ, гдѣто е Радювене, вече захваща и помашката область, която още не е добрѣ изучена, особно въ свръзка съ историята на околнитѣ павликянски колонии по течението на рѣката Осъма“. Слѣдовно азъ съмъ знаялъ за тия села па и за нѣщо повече, но не съмъ ги причислилъ къмъ говоритѣ Дрѣновско-еленско-котленски, защото сѫ далечъ отъ тѣхъ, изолирани и междуособно, а освѣнъ това защото не образуватъ нѣкое самостойно нарѣчие, а поскоро сѫ останки отъ прѣселения, за които можехъ само догадки да изкажа. Съ врѣме и тоя въпросъ може би ще се разясни повече. Че въ Чепино и въ Рупчосъ наистина има много развита палатализация на зѫбнитѣ съгласни, и то не толкова само въ свръзка съ *ѣ*, колкото изобщо въ свръзка съ мекитѣ вокали, това посочихъ въ статията си „Фонетични особности на помашкитѣ говори въ Чепинско“ подъ заглавие „Б. Палатализация на зѫбнитѣ съгласни“. Допѫти ще дамъ подобни примѣри и отъ Рупчосъ, и тогава ще мога да направя по-общъ прѣглѣдъ на тая палатализация въ източнитѣ говори и съ огледъ и къмъ западнитѣ, доколкото има и тамъ подобно нѣщо.

Формитѣ единиіе, другиіе чухъ на много мѣста и по балканската група, за което ми свидѣтелствуватъ моитѣ записки, и затова не се съмнявамъ, че доста сѫ разпространени.

25. Рупскитѣ говори. Източни и западни рупски говори.

Старото българско население по черноморскитѣ области въ Тракия, а именно по Странджа планина и Малко Търновско минава подъ име „рупци“ и говори нарѣчие, което образува едно цѣло съ нарѣчието, що се тегли прѣзъ Одринско, Кързалагачско, Хасковско къмъ Родопитѣ, гдѣто се слива съ родопскитѣ рупски говори и сроднитѣ тѣмъ на югъ къмъ Бѣло море. Прѣди да пѫтувамъ по Странджа на югъ отъ Бургазко, въ нашата диялектология не бѣше уясненъ въпросътъ, какъвъ е говорътъ на българското население въ тая область, въ каква свръзка стои той съ говора на другото полянско българско население по Тракия и каква е свръзката му съ родопскитѣ говори Именно за да се уясни тоя важенъ принципияленъ въпросъ, бѣхъ принуденъ да направя колкото за ориентировка и едно пѫтуване по Хасковско. Като взехъ подъ внимание и даннитѣ върху говора на българитѣ по Малкотърновско, Лозенградско, Димотишко и Демирхисарско, които събрахъ отъ прѣселенци изъ тии мѣста и които отъ часть притежавахме и въ литературата, дойдохъ до убѣждение, че по цѣлото туй пространство старото българско население откъмъ говоръ е сродно съ населението по Родопитѣ и по южнитѣ имъ склонове дори до морето и че това говорно сродство се потвърдява и съ много други сходства въ носията, обичаитѣ па отъ часть и съ названието „рупци“; слѣдитѣ на което се улавятъ на двата противуположни краища — на изтокъ и на западъ. Поради туй счетохъ за нуждно да означа това диялектоложко единство по цѣлата область на югъ отъ тракийската равнина, да речемъ отъ линията, що би свързвала Пазарджикъ съ Бургасъ, съ едно общо диялектоложко название, и азъ се спрѣхъ на името рупци (рупалани), което фактично сѫществува и съ което и въ нашата литература е бивало означавано сѫщото българско население приблизително въ сѫщия обсегъ, и то главно съ огледъ къмъ особноститѣ на говора (вж. П. Р. Славейковъ, Рупско или рупаланско българско население и нарѣчие, печ. въ Наука II, 1882). И така нарекохъ въ своя трудъ „рупски говори“ (Rupcische Mundarten) оная часть отъ ът-нарѣчие, която се пада на югъ отъ указаната линия, що прѣсича тракийското поле по течението на Марица на къмъ Бургасъ. Но като означавамъ съ тоя терминъ всичкитѣ рупски говори съ огледъ къмъ по-важнитѣ имъ общи основни свойства, необходимо бѣше съ огледъ къмъ разликитѣ, що сѫществуватъ между говоритѣ въ източната часть (Странджа и полето) и говоритѣ въ Родопскитѣ планини, да се направи едно подраздѣление на рупскитѣ говори на източни и западни говори (Ostmundart и Westumundart). Тѣзи двѣ говорни групи биха могли да се нарекатъ и инакъ: полянска и родопска. Азъ бѣхъ лично изучвалъ полянскитѣ говори по Странджа и Хасковско и отчасть Чепеларския говоръ (отъ единъ Чепеларски помакъ, Брахъмъ, въ Пловдивъ). За да се опишатъ основателно рупскитѣ говори, необходимо бѣше да се изучатъ добрѣ и всички родопски говори. но понеже единъ отъ тия говори, а именно Ахърчелебийскиятъ бѣше доста подробно

прѣдставенъ въ многобройнитѣ печатни материяли отъ тоя говоръ, рѣшихъ се да взема за основа на родопската група Ахърчелебийския говоръ, а покрай него да прѣдставя и другитѣ говори само въ най-главни черти, доколкото позволяваха дотогавашнитѣ данни въ литературата[1]). По-обстоятелно изучване на родопскитѣ говори въ Чепинско, Баташко и Рупчосъ прѣдприехъ слѣдната година, така че резултатитѣ на туй изучване ще се явятъ оползотворени въ едно специялно съчинение върху родопскитѣ говори, което ще публикувамъ като допълнение къмъ Das Ostbulgarische.

Всичко туй трѣбваше да обясня, за да се разберать по-лесно приговоритѣ, които прави Ц. относно тоя отдѣлъ на съчинението ми.

Първомъ Ц казва че той не би дѣлилъ рупскитѣ говори тъй, на източни и западни, но би взелъ родопскитѣ като центъръ на рупскитѣ говори, а другитѣ споредъ положението имъ би нарекълъ сѣверни и южни. Разбира се, че тая проектирана дѣлба на рупскитѣ говори засега може и да не се подлага на критика, но важно е, че Ц. отхвърля моята група източни рупски говори по мотиви, които не бива да прѣмълча тукъ: Ц. се съмнява, дали изобщо тия говори влизатъ въ кржга на рупскитѣ. „Азъ бихъ отдѣлилъ — казва Ц. — тия говори като особна група югоизточни говори, на които нѣма да дамъ име рупски, защото много се съмнявамъ, дали сж наистина такива: съ тѣхната членна форма на *о*, сѣ тѣхното *ќе* намѣсто *щте* и *щр* намѣсто *чр*, както и съ тѣхния рѣчникъ тѣ приличатъ да сж прѣнесени отъ западни краища. Най-сетнѣ и да ги приемемъ за рупски, ще трѣбва да ги смятраме като западно-рупски, а не източни." (77). — Ц. можеше да мине само съ своитѣ съмнѣния за тия говори, докато не се знаеше за тѣхъ това, което азъ изнесохъ въ своя трудъ, а сега трѣбваше той да подкрѣпи своето „съмнѣние" съ доводи, като подложи на критика и доводитѣ, поради които азъ причислявамъ тия говори къмъ рупскитѣ. Но Ц. прѣдпочита да ги мине мълкомъ, а за да подкрѣпи своето мнѣние, и въ тоя случай твърди невъзможни работи. Азъ не загатвамъ тукъ за самото име „рупци", съ което тъкмо това българско население по черноморскитѣ области въ Тракия самò се нарича, макаръ че тоя фактъ самъ по себе си е толкова важенъ по въпроса, оправдано ли е или не да се нарича и тѣхния говоръ рупски, че безъ сериозни критични доводи не бива да го отминаваме както прави тъкмо Ц., а загатвамъ за първия доводъ въ цитувания по-горѣ пасажъ отъ неговия отзивъ, именно че въ говора на източнитѣ рупци членната форма (м. р. ед. ч.) ужъ окончавала на *-о*. Чудно би било особно отъ моя страна, да причислявамъ говора на източнитѣ рупци къмъ ът-нарѣчие, ако членната форма въ него наистина да окончаваше на *-о*. Ала ние видѣхме, че само

[1]) „Отъ споменатитѣ говори лично съмъ изучвалъ първия — говора на крайморскитѣ рупци и на рупцитѣ по Странджа планина както и въ Хасковската околия и отъ часть на Рупчосъ (вж. моя прѣдварит. отчетъ въ Anzeiger, 1899, II.). И говора на павликянитѣ съмъ изучвалъ на самото мѣсто. Тукъ прѣимуществено ще опиша казания източенъ говоръ въ Ахърчелеби" (das Ostb. 213).

въ говора на тъй-нареченитѣ загорци, които по Бургаско сѫ съсѣди съ рупцитѣ, има такъвъ членъ, а и Ц. много добрѣ вижда въ съчинението ми, какъ тоя говоръ на загорцитѣ се взема въ внимание наредъ съ о-нарѣчие. При все това Ц. се осмѣлява да каже, че източнитѣ рупци говорятъ членъ *-о*, когато напротивъ такъво нѣщо нигдѣ нѣма по цѣлата източна рупска область! Колкото за западната, видѣхме вече, че говорътъ на с. Сухо въ Солунско прави единствено изключение и че и слѣдъ като сетнѣ открихъ и Костандовския говоръ въ Чепинско, гдѣто членътъ гласи *ôт* (безъ ударение *-ут*), нищо не се мѣнява по тоя въпросъ, защото *о* и *у* въ Костандовския членъ сѫ секундарни замѣни на *ъ*, каквито сѫ о^а^, и *а* въ другитѣ рупски говори по Чепинско и Рупчосъ. До колко Ц. съвсѣмъ се е забъркалъ по тоя въпросъ, добрѣ се вижда и отъ думитѣ му на стр. 83: „Милетичъ отказва членъ *о* на рупскитѣ говори; но той би ималъ право само тогава ако подъ рупски говори разбира само тѣснородопскитѣ (!) говори, гдѣто наистина членъ *о* не е допустимъ вече по самото фонетично свойство на тия говори — да не вокализиратъ *ъ* въ *о* (!). Обаче щомъ подъ понятие рупски говори вмѣстимъ всичкитѣ югоизточни говори съ непрѣгласено ѣ, както приемамъ и азъ и както е право, тогава ще трѣба да допуснемъ, че у много (!) отъ тѣхъ членъ *о* си е тъй домашенъ, както и у много сѣвероизточни говори. Тъй напр. голѣма часть (!) отъ източнитѣ рупски говори, които и инакъ иматъ западно български (!) свойства, употрѣбяватъ членъ *о*." Ц. пакъ не указва на факти, и само това е достатъчно, мисля, съ право да се усъмнимъ въ достовѣрностьта на неговитѣ твърдения, дори и ако да нѣмаше други данни, които правятъ несъмнѣнно, че Ц. съзнателно избѣгва тукъ да обади по-точно, гдѣ се намира оная ‚голѣма часть източни рупски говори', гдѣто се говорѣлъ членъ *о*, защото ако би се принудилъ да каже, той би трѣбвало да спомене говора на загорцитѣ, за които никой не твърди, че сѫ рупци. Но още по-интересно е, че тая ‚голѣма часть' говори имала ‚западнобългарски свойства'! Цоневъ пакъ не казва нищо, кои сѫ тия говори, гдѣ се намиратъ и въ какво състоятъ тия западнобългарски свойства. Ако подъ „западно" свойство смѣта *к'е* вм. ще, сир. тъй нареч. у мене рупски *к'е*-говоръ, тогава пакъ излиза противурѣчие, защото *к'е*-говоръ има членъ *ът*, а не *-о*. Но въпрѣки туй е фактъ, както се види и въ приведеното мѣсто отъ 76 стр. у Ц., че той смѣсва рупския *к'е*-говоръ съ нерупския Загорски говоръ, въ който се говори чл. *о*. Още по-непонятно е, на какво основание и въ какъвъ смисълъ ще трѣбва да сматряме източнитѣ рупски говори, за ‚западно рупски' говори. Подобно нѣщо на тази бърканица се повтаря сетнѣ на стр. 83, гдѣто, както се видѣ, се споменуватъ нѣкакви ‚западнобългарски свойства' у ‚източно-рупскитѣ говори'. Ще отбѣлѣжа още едно мѣсто у Ц., гдѣто пакъ се казва, че имало рупски говори съ чл. *о*, но пакъ безъ да се обажда името на тия ‚говори': „Чепино и Разлогъ биха съставяли отдѣлни групи говори, както що сѫ говоритѣ съ чл. *о* по източна Тракия" (77). И тъй ни веднѫжъ не се споменува име, не се

даватъ факти, а това нѣщо не може да бѫде случайно нѣщо, защото наистина факти нѣма, а тия, за които се загатва отдалечъ, говорятъ тъкмо противъ това, що твърди. Ц.

26. Произходътъ на родопския вокалъ o^a.

Въпросътъ за произхода на характерния звукъ o^a, присѫщъ на родопскитѣ говори, не е тъй лесенъ, както си го прѣдставя Ц., нито пъкъ може да се рѣши така простичко, както той набързо го рѣшава, като се задоволява само съ прѣдположение, че промѣната на ъ въ o^a имала за основа не „и квантитета но само квалитета на звукъ ъ.“ „Заради това — казва Ц. — азъ си обяснявамъ родопското o^a намѣсто ъ като стремежъ къмъ по-ясенъ звукъ: говорътъ иска да се отърве (!) отъ тъмния звукъ ъ и приима като прѣходъ звукъ o^a, който съединява въ себе си двата ясни звука *о* и *а* — обикновенитѣ замѣнници на ъ въ яснозвучнитѣ български говори.“ (78). Съ такива обяснения науката не може да се задоволи. Не трѣбва да се споменува дори, че и тукъ Ц., като борави единствено съ примѣри, извадени отъ печатни езикови материяли, буквално вѣрва на разнитѣ графични знаци, съ които тамъ се прѣдаватъ рефлекситѣ на ударено и неударено ъ (77). Така напр. сериозно той взема „*ъе*“ (вмѣсто е) наравно съ „*ъа*“ (вмѣсто *а*) (ръ̀сечи, бръ̀два, свьѐта) като дифтонги, въ които ужъ „прѣдъ високата гласна“ стояла „съотвѣтната низка“ (77). По-добрѣ щѣше да бѫде, ако Ц. бѣше се критически отнесълъ къмъ тия знаци, и тогава не щѣше туку тъй наивно да ги цитува въ дадения случай: въ „свьѐта“ ь малъкъ нѣма значение на вокалъ, а е само знакъ на мекость на консонанта. Това е много ясно въ текста, отъ гдѣто е взелъ Ц. примѣра „свьета“, именно въ Мсб. I. 27—28, гдѣто записвачътъ употрѣбя *ъе* вм. *'е*, срав.: *мье́не*, *пьепел*, набьерьеш, *кье* идѫ, *кье* сьеднѫ, и пр. Сѫщото ь като омекчителенъ знакъ се употрѣбя въ сѫщитѣ пѣсни и въ други случаи: *кьу* дальеко да идѫ, у огньа, суонь и пр.

Сѫщо така некритично се е отнесълъ Ц. и къмъ графиката на пѣснитѣ, записани въ Павелско (Рупчосъ) и обнародвани въ Мсб. II. 40—42. Извинително е че тогава, когато още записвачитѣ на народния говоръ бѣха твърдѣ неопитни, фонетиката на говора на с. Павелско така невѣрно е била прѣдадена въ споменатитѣ пѣсни, които и редакцията на Сборника безъ всѣка оговорка е публикувила, ала не е извинително сега, когато може да се знае, че въ Павелско ъ подъ ударение не минава въ *а*, пакъ тъй некритично да се приематъ форми като сан, та̀вна, магла, кашта, фаркнахме, парво и пр., както постѫпва и Ц. (78). Азъ лично съмъ билъ въ Павелско и затова мога да кажа, че въ тия пѣсни не е добрѣ прѣдаденъ говорътъ на с. Павелско. Но и да бѣхъ въ положението на Ц., щѣхъ да позная това по самитѣ тия пѣсни, въ които въпрѣки основния принципъ на фонетиката на родопскитѣ говори тукъ не се прави разлика между замѣнитѣ на ударено и неударено ъ,

срав. нпр. *сан* — *сандвам.* (а = ѣ и ѣ) покрай *голобице*, два *голоба* (о = ж) *кадоно* (о = ъ) и пр. и пр. Очевидно е, че записвачътъ не само че не е правилъ разлика между ъ и а̥, но дори и двата звука прѣдава съ *а*. Можеше да се допустне. че записвачътъ е слушалъ тия пѣсни въ Павелско отъ нѣкого, който е родомъ отъ с. Бачково, гдѣто ъ (=ъ, ж,) се произнася подъ ударение като *а* (както и въ с. Дорково въ Чепинско) а безъ ударение като а̥, но въ такъвъ случай трѣбваше да се срѣща и 'а вм. ь и ѧ подъ ударение, когато напротивъ въ сѫщитѣ пѣсни се срѣща *е* вм. ѧ (говеда); освѣнъ това и по редовното 'а (ьа) вм. *ѣ* въ тия пѣсни (*въ́тре*, *рьака*, *сльало*, *бьал* Дунав, *бьала* кадоно и пр.) може лесно да се види, че записвачътъ не е успѣлъ да прѣдаде сѫщинския народенъ изговоръ на вокалитѣ. Така именно бѣхъ разбралъ и тогава още, когато писахъ съчинението си, безъ да съмъ билъ въ Павелско, и за това се изразихъ, че записвачътъ съ *а* неумѣло ще да е прѣдалъ звука o^a въ ударенитѣ срички сан, рàка: „Че това *о* звучи малко отворено съ ефектъ къмъ *а*, доказватъ случаи, гдѣто това *о* е прѣдадено и чрѣзъ *а*, и то въ езикови материяли отъ едно и сѫщо мѣсто, както нпр. отъ Павелско, срав. сан сановам, рàка, лàгай (Сбор. II. 40).“ (вж. Das Ostb. 216). Ала по-сетнѣ, когато пѫтувахъ по Рупчосъ и посѣтихъ Павелско, увѣрихъ се, че онова *а* още по-неточно прѣдава народния говоръ, понеже подъ ударение въ Павелско се изговаря ъ. Именно по тоя въпросъ азъ недавно съобщихъ въ статията си „Фонетични особности на помашкитѣ говори въ Чепинско“ (Пер. сп. 1905, Мартъ-Априлъ), че Павелско споредъ гласежа на ъ принадлежи къмъ говорната група, въ която ъ подъ ударение останало още неизяснено, сир. още гласи ъ, а безъ ударение — а̥ (павликянскиятъ говоръ, говорътъ на селата Батакъ, Дѣдево, Малево, Орѣхово, Хвойна и Павелско).

Щомъ въ единъ говоръ има такъва грамадна разлика въ гласежа на нѣкои гласни въ зависимость отъ ударението, както е нпр. случай въ родопскитѣ говори, гдѣто подъ ударение се изговаря o^a вм. ъ, $ɔ^a$ вм. ѧ, докато безъ ударение сѫщитѣ гласни съвсѣмъ инакъ гласятъ, не може а priori да се допусне, че може да се яви въ сѫщия говоръ чисто *а* като замѣна било на неударено ъ било на неударено етимологично *а*. Записвачитѣ могатъ да не правятъ разлика между *а* и а̥, но Ц. не би трѣбвало слѣпо да имъ довѣрява, и щомъ и на мене не вѣрва, който съмъ установявалъ звуковата стойность на вокалитѣ въ родопския говоръ непосрѣдствено по самия народенъ изговоръ, трѣбваше да отиде лично на самото мѣсто да провѣри, кой е по-правъ, ако наистина сериозно е желаелъ да внесе въ науката по-голѣма свѣтлина по тия въпроси, които толкова често засѣга въ своя отзивъ, и ако наистина е искалъ да даде „поправки и допълнения“ къмъ моя трудъ по сѫщитѣ въпроси. Защото каква цѣна могатъ да иматъ въ една критика постоянни прѣдположении, каквото е и слѣдното, върху което вече веднаждъ обърнахъ внимание по-горѣ и което Ц. прави по въпроса за гласежа на неударено ъ въ рупскитѣ говори изобщо: „За неударено ъ Милетичъ прѣд-

полага въ всички родопски и рупски говори все тъмно ạ; той като че не вѣрва на записанитѣ материяли отъ Родопитѣ, дѣто неударено ъ е прѣдадено вредомъ чрѣзъ *а,* та го прѣправя на ạ. Азъ бихъ рекълъ пъкъ, че *а* прѣдава по-точно изговора на родопското неударено *ъ,* та приимамъ дори покрай другото и тоя признакъ за тѣхна отлика прѣдъ сѣвероизточнитѣ говори" (78). Пакъ ще кажа, че не прѣдполагамъ, а Ц. е, който се намира още въ недоумѣние и би трѣбвало да провѣри всичко, както се полага, и тогава само ще прѣстане така често да си служи и съ неопрѣдѣленитѣ изрази: „нѣкои", „много", „голѣма часть", „речи" и пр. Ето пакъ единъ примѣръ отъ такава фразеология: Като прѣдполага Ц., че вм. неударено ъ се произнася по Родопитѣ чисто *а,* докато е фактъ че ударено ъ гласи *о*ᵃ, прави това прѣдположение, да речемъ хипотеза, споредъ която въ тоя говоръ ужъ противоположно на всички други източнобългарски говори, „изяснението" на еровете захванало не въ ударенитѣ срички, ами наопаки, въ неударенитѣ, гдѣто се завършило, като се развило *а,* а сега процесътъ на изяснението засегналъ и еровете въ ударенитѣ срички: „Докато вокализацията на ъ и ь по другитѣ български говори е одавна свършена, и то като е захванала отъ ударени срички, родопскитѣ едвамъ завършили вокализацията на тия гласни въ безакцентни срички и захващатъ сега съ акцентуванитѣ; за тово навредъ по тия говори неударено ъ гласи като изяснено ъ или, речи, като чисто *а,* както и ь (неударено) получило разширенъ гласежъ *е* или *ᵉа* (79)". И тъй фактътъ, на който се гради цѣлата хипотеза на Ц., не е установенъ още за него, защото ъ безъ ударение гласѣло „като изяснено ъ или речи като чисто а". Или е чисто *а* или не е, и нѣма защо да се употрѣбятъ такива несигурни, неопрѣдѣлени изрази като „изяснено ъ", понеже това още не означава, че ъ е изяснено въ *а,* нито да се казва „речи", ако *а*-то е „чисто". А пъкъ отъ туй, дали е чисто *а* или е ạ, зависи цѣлата хипотеза за божемъ „завършената вокализация" на еровете въ „неакцентуванитѣ" срички. Чудно е, какъ е възможно, понеже е фактъ, че ъ и ь сѫ съвпаднали въ единъ секундаренъ *ъ,* изяснеисто и то въ неударенитѣ срички да прави разлика между ъ и ь. Положително може да се каже, че такъво нѣщо не сѫществува и че Ц. се мами, като казва, че неударено ь минало въ „*е* или *ᵉа*". Напротивъ, както вм. неударено *ъ,* така и вмѣсто неударено ь се явява замѣна ạ (като изключимъ само Костандовския говоръ въ Чепинско, гдѣто замѣната е *у),* а разлика има още само въ прѣдидещия консонантъ, и то вече не всѣкжду. Срав. нпр. мạгло̀ᵃ (мьглѫ) мн. ч. мо̀ᵃгли (мьгли); тạвно̀ᵃ мạгло̀ᵃ (тъмьнѫ мьглѫ); гдѣто консонантътъ прѣдъ ь е останалъ мекъ, тамъ вм. ʹạ се чува ʹę: л'оᵃн— л'ęно̀ᵃт. И тъй не само че нѣма, но и по правило не може да има замѣна *е* или ᵉа вм. ь въ неударени срички (вж. das. Ostb. 217. 3. „ạ вм. неударено ь"). Ала независимо отъ тоя втори въпросъ, фактъ е, че никаква „пълна вокализация на еровете въ неударенитѣ срички" не е станала въ родопскитѣ говори, а фактъ е още, че дори въ говори, гдѣто

обратно подъ ударение ъ и ь се изяснили въ чисто *а*, както е нпр. въ Дорково (Чепинско) или въ Бачково (Рупчосъ), пакъ сѫщитѣ ерове въ сѫщия говоръ, когато сѫ безъ ударение, не се произнасятъ като чисто *а*, а само като а̥ (вж. въ цит. съч. „Фонетични особ. на помашкитѣ говори вь Чепинско“). Затова съвсѣмъ не може да се говори за ужъ нѣкакъвъ обратенъ вървежъ на изяснението на еровет̣ѣ въ родопскитѣ говори.

27. Смѣсването на носовкитѣ въ родопскитѣ говори.

Въпросътъ за историчното развитие на вокалитѣ *'ъ* *'о*ᵃ и *'о* вмѣсто стб. ѧ подъ ударение у мене накратко е обясненъ на стр. 219. 5. подъ заглавие: „*'ъ*, *'о*ᵃ и *'о* вмѣсто акцентувано ѧ“. Цоневъ злѣ е разбралъ думитѣ ми, като казва, че споредъ мене и „ь трѣбало да е било дълго въ ударени срички за да произлѣзе отъ него ъ“ (78). Ала смисълътъ у мене е малко по-инакъвъ, а именно че първомъ ь се изравнило съ ъ, (консонантътъ останалъ мекъ, сир. *'ь* минало въ *'ъ*), а пъкъ всѣко ударено *ъ*, било то първично или вторично, сир. произлѣзло отъ ѫ, ь и ѧ, въ ударени срички, трѣбва да е било дълго. Това не е все сѫщо, както да кажешъ, че всѣко ь трѣбва да е било дълго въ ударени срички, както се изразява Ц., защото дължината на удареното ъ може да е сетнѣшна и да се е развила слѣдъ като ь се изравнило съ ъ. Ето какво казвамъ на стр. 217: „вмѣсто ь подъ ударение се явява *'о* и *'о*ᵃ, а това означава твърдѣ ясно, че едно врѣме се е произнасяло *'ъ* вм. *'ь* и че по извѣстния законъ подъ влиянието на квантитета (отъ това ъ) се е развило *о*ᵃ respective *о*, досущъ тъй както и отъ ударено ъ“. А на стр. 219 казвамъ: „както отъ ѧ най-сетнѣ е станало *'ъ* resp. *'о*ᵃ и *'о*, сѫщо тъй, както видѣхме, се развили сѫщитѣ звукове отъ ударено ь“.

Ала не само тоя въпросъ Ц. така опако прѣдава, но и по въпроса за съвпадежа на ѧ съ ѫ resp. съ ъ въ удареннтѣ срички Ц. казва, че тоя съвпадежъ азъ съмъ търсѣлъ въ „нѣкакво си ударено дълго *ä*“ и че за това „дълго и широко ä“ азъ „на дълго и широко“ съмъ разправялъ въ Мсб. XVI—XVII. 407—416, „безъ да има потрѣба да се прѣдполагатъ такива работи, за да се обясни едно явление въ сѫщность много просто“. Това е цѣлата критика на Ц. върху моето ‚дълго и широко‘ обяснение на речения фонетиченъ процесъ, което той не одобрява. Вмѣсто да вникне въ смисъла на туй обяснение, което тъй окарикатурено се прѣдава съ цитуванитѣ думи, Ц. прѣминава да даде отъ своя страна слѣдното ‚простичко‘ обяснение: „И наистина, безъ да прибѣгвамъ къмъ дълги и широки *ä*-звукове, азъ си мисля родопскитѣ говори като едно старо (!) диялектно цѣло, дѣто още открай врѣме (!) тия четири тъмни (!) гласни (сир. ъ, ѫ, ѧ, ь) сѫ били сродни по звукъ, защото и четиритѣхъ сѫ имали единъ и сѫщи основенъ гласежъ *ъ*, а сѫ се различавали по назалность и палаталность. Най-старото положение, значи, е било, както си го мисля, тъй: ѫ = *ън*, ѧ = *'ън*;

ъ = ъ, ь = ′ъ; слѣдъ изчезването на старитѣ носовки отъ четиритѣхъ звука, неминуемо се получаватъ само два: ъ и ′ъ; ъ репрезентира старитѣ **твърди** тъмни гласни ѫ и ъ, а ′ъ крие въ себе си старитѣ *меки* тъмни гласни ѧ и ь" (78—79). Наистина това обяснение е толкова ,просто' въ буквалния смисълъ на думата, че е чудно, какъ не е съзрѣлъ истинската му стойность и самиятъ му авторъ. Заключението му потвърдява единъ фактъ, констатиранъ и въ моето съчинение, а именно, че ъ и ѫ иматъ една замѣна, а ь и ѧ, пакъ наедно, друга замѣна, и че разликата между двѣтѣ замѣни състои само въ палаталния или непалаталния характеръ на прѣдидещия консонантъ, освѣнъ въ случаи, гдѣто палаталностьта на консонаната е изчезнала. За това въ съчинението ми сѫ изложени първомъ замѣнитѣ „ѣ, ạ, *ъ*ᵃ, *ъ* вм. стб. ъ и ѫ" (214—217). Въпросътъ главниятъ въпросъ, който Цоневу се чини толкова ясенъ и простъ, състои именно въ туй, да се обяснятъ причинитѣ, прѣдимно звукофизиоложкитѣ, защо и какъ ѧ съвпаднало съ ѫ и то само въ срички, гдѣто то носи ударение. Цоневъ съвсѣмъ е забравилъ факта, че въ сѫщитѣ говори вмѣсто **неударено** ѧ не се вѣстява въ замѣна рефлексътъ на *ѫ*, защото ѧ се замѣстя чрѣзъ *е*. Слѣдовно не може да се говори за общъ, а само за частиченъ съвпадежъ на ѧ съ ѫ при извѣстни особни условия. Именно заради това не можемъ и да „мислимъ", че въ родопскитѣ говори открай врѣме ѫ и ѧ изобщо били „тъмни гласни", защото ако приемемъ това, тогава би било необяснимо, защо ѧ въ неударени срички е минало въ *е*, както е станало и въ всички други български говори. Но да кажемъ, както Ц. „си мисли", че ѧ е било „тъмна носова гласна *(ън)*", която се отличавала отъ носовата гласна ѫ само съ палаталностьта на прѣдидещия си консонантъ, сир. че ѫ гласѣло *ън* а ѧ — *′ън*, не остая ли пакъ откритъ **главниятъ въпросъ**, защо и какъ ѧ е станала тъмна гласна (ʼън), а не си е останала ясна носова гласна (е͡н), както въ другитѣ български говори, па едно врѣме и въ всички славянски езици. Именно този е въпросътъ, за чието обяснение други сѫ се мѫчили да прѣдполагатъ „толкова работи". Вмѣсто Ц. да избѣгва главния въпросъ и да си прѣдполага само, че въ родопскитѣ говори „така е било **открай врѣме**", подобрѣ щѣше да бѫде да вникнѣше въ обясненията, които съмъ се мѫчилъ да дамъ, и да кажеше и той отъ своя страна, ако не харесва моето мнѣние, „какъ си мисли" станалия прѣходъ отъ ѧ къмъ *ѫ*.

Че основа на разнитѣ замѣни на вокалитѣ *ъ, ѫ*, ѧ и ь подъ ударение е билъ вок. *ъ*, това е казано и у мене, като е посоченъ и павликянскиятъ говоръ, въ който това задружно *ъ̀* още не се е изяснило напълно нито въ *о*ᵃ, нито въ *о* нито въ *а*. Ц. посочва примѣри отъ подобно вторично *ъ̀* и въ Баташкия говоръ по единъ букварь, писанъ на Баташки говоръ и печатанъ на 1844 г. въ Москва. Ц. не е зналъ, че азъ пѫтувайки по Чепинско, Батакъ и Рупчосъ съмъ намѣрилъ и днесъ още въ говора на с. Батакъ това неизяснено ъ (кл′ѣтва, глъдамъ и пр. вж. по-горѣ 33 нт.), а така сѫщо и въ Рупчоскитѣ села Дѣдево, Малево, Орѣхово, Хвойна и Павелско (вж. II сп. LXVI. „Фонет. особн. на по-

машкитѣ говори въ Чепинско"). Слѣдовно и съ букваря отъ Батакъ нищо не се измѣня въпросътъ за произхода на ʼъ отъ ѧ. Цоневъ смѣта за излишно, види се, да се умува по тоя въпросъ, защото пакъ повтаря на стр. 80: „И тъй, за да обяснимъ павликянскитѣ глʼъдам, чъдо, приіъл, зъл (възалъ), зъкʼ (зать) и пр., нѣма защо да минуваме прѣзъ дълго и широко ä, а трѣба въ реченитѣ случаи да гледаме запазенъ старъ изговоръ на ѧ като ʼъ". Какво иска да каже Ц. съ туй „старъ изговоръ", не е ясно, но изглежда че „мисли", че така се е произнасяло ѧ въ старобългарско врѣме. Това се потвърдява отъ понататъшни разсѫждения у Ц. по сѫщия въпросъ. Именно Ц. нататъкъ отива въ нови прѣдположения: „тъй наречената срѣднобългарска юсова замѣна бихъ обяснилъ не чрѣзъ органическо развитие на едно и сѫщо българско нарѣчие, а чрѣзъ диалектично влияние на родопскитѣ или тѣмъ подобни говори върху книжовния езикъ на второто българско царство: **жѫдьнъ, шѫпа, шѫтати, жѫтва, ѩзыкъ** не сѫ историческо развитие на съотвѣтнитѣ старобългарски **жадьнъ, шапа** и пр, а сѫ си били открай врѣме въ народна употрѣба, само че слѣдъ XII. вѣкъ се удостояватъ да влѣзатъ и въ тогавашния книжовенъ езикъ, види се, слѣдъ като сѫ получили по едни или други причини по-голѣмо разширение. Който би искалъ да задържи историческото право на старобългарското нарѣчие и за срѣднобългарски, ще трѣба да приеме, че и въ старобългарски е билъ възможенъ сѫщо такъвъ изговоръ на ѧ (= ʼън), какъвто прѣдполагамъ за родопскитѣ говори". (80). Съ други думи по прѣдположенията на Ц. трѣбва да приемемъ, че въ староб. врѣме въ родопскитѣ нарѣчия ѧ се произнасяло като ʼъ͡н, безъ да се знае защо, и че сетнѣшната замѣна на ѧ съ ѫ, отразила се въ срѣднобългарскитѣ паметници, е явление, което се е извършило въ това нарѣчие, а не е резултатъ на органическо развитие на старобълг. ѧ. Така може да се разсѫждава само, ако човѣкъ съвсѣмъ прѣнебрѣгва историята на езиковитѣ явления и тѣхнитѣ генетични свръзки въ крѫга на едно езиково сѣмейство.

28. Рѣчникътъ на рупскитѣ говори.

Съ още нѣколко дребни „прѣдположения" на Ц. въ края на отзива му може и да не се занимаваме, защото и така станаха тия ми критични бѣлѣжки прѣдълги. Ще кажа само още двѣ думи за приложенитѣ въ края у Ц. примѣри изъ рупския народенъ рѣчникъ. Нѣма съмнѣние, че за пълна характеристика на говоритѣ би трѣбвало да се вематъ характерни примѣри и изъ рѣчника на всѣки говоръ, но за това трѣбва особно да се поизучатъ говоритѣ откъмъ лексикална страна. У мене се е набралъ доста значителенъ характеристиченъ лексикаленъ материялъ по източнитѣ гвори. Цоневъ е искалъ да допълня моя трудъ съ нови материяли, съ каквито той не може да разполага понеже черпи само отъ печатни източници, които сѫ били и на мене познати, та най-сетнѣ рекълъ да извади изъ реченитѣ печатни източници поне „лексикални

допълнения“ по рупското нарѣчие, тъй като азъ тая область специялно не засѣгамъ въ труда си. По лексикалнитѣ материяли у Ц. би могло да се говори, но това може да стане другъ пѫть, отдѣлно и подробно. Пѫтемъ само сега забѣлѣзвамъ една важна грѣшка у Ц. а именно, че тъй нареченитѣ „шиковци“ въ Силистренско сѫ прѣселенци отъ Шуменско и Провадийско, именно отъ „Сѫртоветѣ“, а не сѫ отъ „рупски краища“, както Ц. криво е разбралъ (91).

София, VII. 1905.